Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

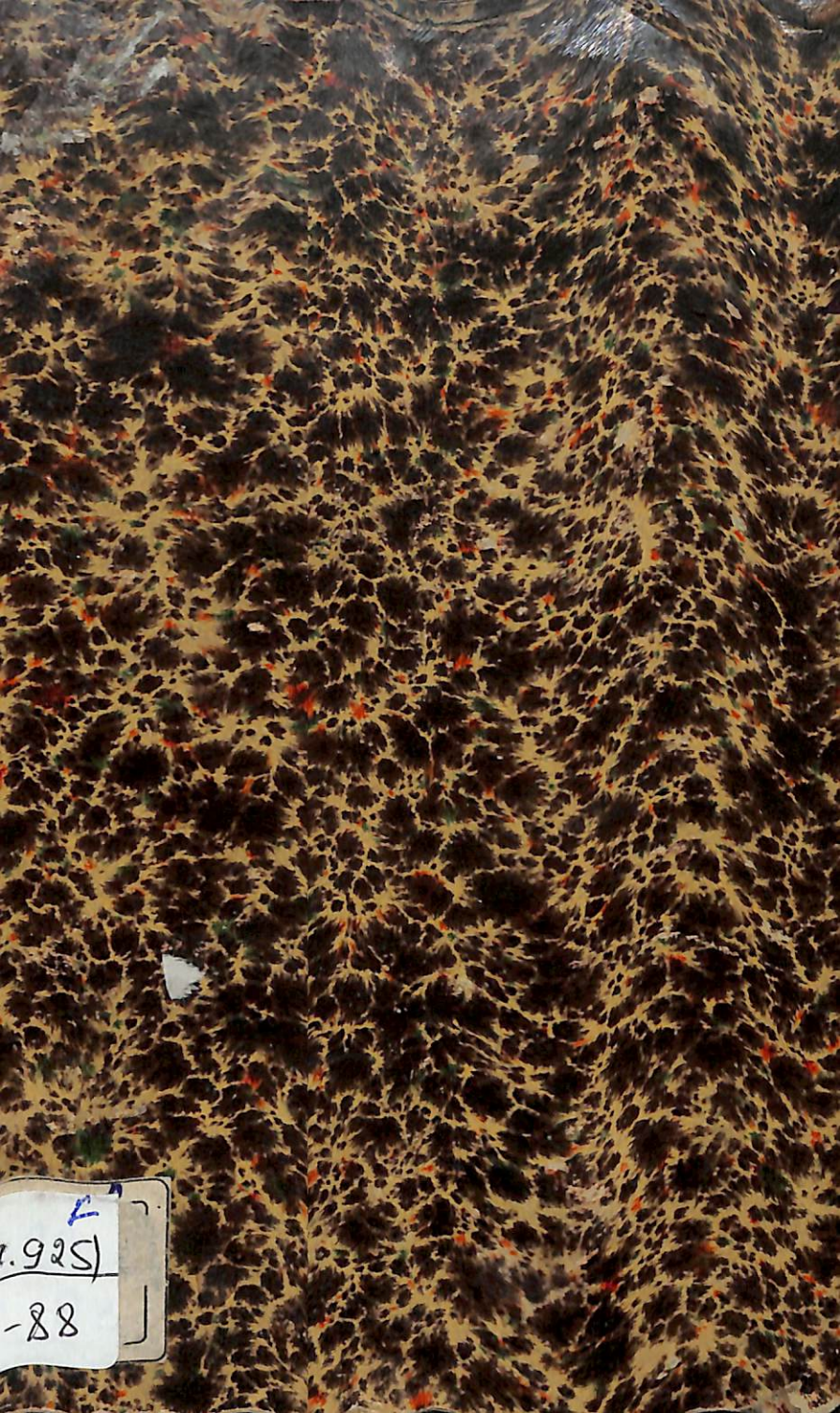

365
05 SEP 2011
No. 13329.

366

367

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴՐՈՑ

ԵՒ

ԱՌԱՋՆՈՐԴ

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ

19.04.2013

19 AUG 2006

ԴՐՈՑ. Կ. ԹՈՒՄԱԵԱՆ

39(47.925)
Թ-39

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԿԻՍԵՔԱԼԵՍԱՑ ՔՆԴՈՒՈՑ
ԵՒ
ԱՒԱՋՆՈՒՐՔ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՔ

100չ
33279
Կ

Պատմութիւնը
Աւգերտն
Դատաբարին է։

ՀԱՍՈՐ Բ.

ԼՈՆԴՈՆ
1905

706

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Երկայն Յառաջաբանը ոչ ոք կը սիրէ. Բայց գործի մը յառաջաբանը այնպիսի պաշտօնի մը ունի, որ առանց անոր գործին շատ մը կողմերը անհասկնալի կը մնան կամ սխալ կը հասկցուին. Յառաջաբան մը գործին ուղղութիւնը, նպատակը, ներքնակին կեդրոնական գաղափարը, եւ գիրք առաջնորդող թելին ծայրը տալու է.

Ասոր համար հարկ կը տեսնեմ հետեւեալ խօսքերը ընթերցողին ներկայացնել.

Նախ՝ ասիկայ ոչ Աբեղէէթ Պատմութիւն է եւ ոչ Հայոց Պատմութիւն. ասոնք հատորներ կը պահանջէին. Ներկայ գործոյս մէջ այդ երկու պատմութիւններէն միայն այնչափ քանի առնուած է, որչափ որ կարեւոր կը համարուէին Աբեղեան Հայ ըրքայն եւ Հայկեան Հայրենիքն հասկցողութեանը համար.

Երկրորդ՝ գործոյս ամբողջ ընթացքին մէջ մեզ առաջնորդող թելը, այն կեդրոնական գաղափարը որուն համեմատած եւ որուն շուրջը շարուած, դասաւորուած են դէպքերը. Աբեղեան Տոհմապետէ յաբրահեբրայեան Աբեղեան դիտած ենք Պատմութիւնը, եւ բոլ այնտեղ բրած մեր ելիրոց ընտրութիւնը, բնականաբար շատ քանի դուրս ձգեցով.

Երրորդ՝ հետեւաբար յառաջիւրութիւն չունինք թէ ելիրոց ընտրութեան մէջ մեր բրածը միակն ու վերջնականն է. կարելի է որ շատեր շատ աւելին պահանջէին, ուրիշներ ալ մի փիչ պակաս. Մենք միայն մեր հասկցած չափովը վարուեցանք.

Չորրորդ՝ Հայոց Պատմութեան միայն այն մասերը դրուած են, որ մեր ossuary հետ ունեցած յարաբերութեան կը վերաբերին, եւ հետաւոր պատմութենէն մէջ ալ գուցէ քանի կ'առնուին. Ասոր

372

հաւասար է որ Բիւզանդեան Հայ կայսերաց ու բազպատանիներու եւ զօրավարներու վրայ, մինչեւ իսկ Հայոց խնամական յարաբերութեանց վրայ խօսուած է։

Հինգերորդ՝ բուսականներ շատ գործածուած են որպէսզի պատմութեան ընթացքը աւելի որոշ ըմբռնուի։ Հարկաւ կրնայ հաւակնութիւն որ բուսականներու նկատմամբ պատմաբաններ միշտ ալ հաւանայնի չեն։ Սակայն ձշդելը մեր նպատակին դուրս էր, քանի որ ճշմարիտ պատմութիւն մը չէ գրուածին։

Վեցերորդ՝ որպէսզի գործոյս Հայկական մասերը ընդհանուր նիւթին զանազանութիւն, ցանկին մէջ զանոնք թռչիւ գրով դրած են։ Այսպէսով անոնք աւելորդութիւն մը կը կազմեն։

Եօթներորդ՝ Գործոյս երրորդ մասը (էջ 171–271), որ Արեւելքի Իսլամ տիրապետութեան հաւասոս եւ անկման պատմութիւնը կուտայ, նորութիւն մըն է։ Նոյնպէս են նաեւ Արեւելեան կայսրութեան (էջ 65—93), եւ Թուսիոյ (էջ 430—438) հաւասոս պատմութիւնները։ Հայոց Պատմութեան ուսանողին դրացի ազգաց հետ մեր ունեցած յարաբերութեանց գիտութիւնը խալիֆներու, էմիրներու, Սուլթաններու, Կայսրներու, եւ Ցարերու անուններուն անդին չեր անցներ, առանց դիտութիւն ունենալու անոնց ո՛վ ըլլալը, եւ ի՛նչ նկարագրի տեր ըլլալը գիտնալու։ Այդ պակասը հնար եղածին չափ հաւասոս կերպով լեցնել ջանացած ենք։

Ութերորդ՝ Գործոյս երկու Հատորներուն էջերը շարունակական ընթիւ, միմեանց երկրորդ Հատորը մեկին սկսելու։ Իսկ ցանկը իր ամբողջութեամբը երկու Հատորներուն մէջ ալ գետեղած ենք։ Կը յուսանք թէ ասոնք գործին միութիւնը կը պահեն, եւ նիւթ մը փնտռելու դիւրութիւն կ'ընծայեն։

Այս բանի մը դիտողութիւններով հրապարակ կը հանենք ներկայ գործս, յուսալով որ մեր գրականութեան մէջ զգալի պակաս մը պիտի լեցնէ։

Մայիս 1, 1905, Կ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Զիկվէշ, Լոճոն։

373

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆ Ա. ՌԱՋԻՆ

ՊԱՐՍԻԿ ԵՒ ՅՈՅՆ—ՀՌՈՎՄԷԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա. ՊԱՐՍԿԱՑ—ՅՈՒՆԱՑ ՇՐՋԱՆ

Արեւելեան Խնդիրը 1
Ծռեխա եւ Լիւգիա 2
Պարսկաստան—Կիւրոս 4
Հայք ըստ ossar պատմչաց 6
Պարսիկք Եւրոպիոյ հողին վրայ 8
Երկք Մարական պատերազմներ 9
Նահանջ Բիւրտան 12
Աղեքսանդր մեծ 13

ԳԼՈՒԽ Բ. ՊԱՐԿԱ—ՀՌՈՎՄԵԱՑ Ա. ՇՐՋԱՆ

Հռովմեացոց երեւումը Ասիական հողին վրայ 18
Միհրդատեան երեք պատերազմներ 19
Հայոց դերը Արեւելեան գերակշռութեանց մէջ 22
Տիգրան Մեծ 22
Պարթեւք եւ Հռովմեացիք յԱրեւելս 28
Կրասոսի եւ Անտոնիոսի դժբաղդ արշաւներ 30

ԳԼՈՒԽ Գ. ՊԱՐԿԱ—ՀՌՈՎՄԵԱՑ Բ. ՇՐՋԱՆ

Հռով. Գերիշխանութիւն յԱրեւելս եւ ի Հայս 32
Պարթեւ Հռովմեական մամռուններ 34
Հռովմ. չորս արշաւներ Պարթեւաց մասնաւորապէս
1. Տրայիանոս, 2. Մարկոս Աւրելիոս,
3. Սեպտիմոս Սեւերոս, 4. Կարակալլա 36

Սասանեանց ժամանակի հինգ արշաւները. 40
5. Աղեքսանդր Սեւերոս, 6. Գորդիանոս,
7. Վաղերիանոս, ծ. Կարոս, Ց. Դալերիոս

ԳԼՈՒԽ Դ. Պաբակա—Հռովմէական Գ. Շրջան

Կացութիւնը յետ Տրդատայ եւ Կոստանդիանոս 47
Տաճկաստրդ արշաւ. Կոստանդ եւ Ծուլիանոս 49
Հռոմ. զօրութեան վատթարացումը ի Հայս,—
Արշակ Ի. 54
Լեգէոնք կը պարպեն Հայաստանը 57
Հռոմ. եւ Պարսիկք կը բաժնեն Հայաստանը 58
Հայկ. գրականութեան Արեւել. խարխափուքին 60

Մ Ա Մ Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԱՑՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ե. Կայսրաբնեան քաղաքներէն
ոմանց Իտալական շրջանը

Այս միջոցիս գահակալող կայսրները. 67
Թէոդոսեանք, Թրակեանք, Ծուստինեանք
Վերջին Պարսիկ Թագաւորները 69
Ծուստինիանոս եւ Խոսրով մեծ 72
Մօրիկ 74
Հերակլ Ա. 76
Ծողմահայոց վիճակը 80
Արեւելեան կայսրութեան գերը նահան Ռուսիոյ
այժմու գերին 82

ԳԼՈՒԽ Զ. Արեւելք Իտալիոյ հինէ Պօլսոյ տօտմը

Հերակլեանք, Իսաւրեանք, Վասիլեան—Ար-
շակունիք, Կումնենեանք, Անկեղտաներ,
Լատին կայսրութիւն 92
Նիկիա եւ Պալէոլոկներ 93

Տրապիզոնի կայսրութիւն 95

ԳԼՈՒԽ Է. Հայք Արեւելեան Կայսրութեան Դէմ

Հայոց դերը կայսրութեան մէջ 96
Հայ կայսերք 99
Հայ թեկնածուք գահուն 112
Երեւելի Հայք 116
Հայ կայսրուհիներ 126

ԳԼՈՒԽ Ը. Հայաստանի քաղաքական—Քաղքակրթական վիճակը

Ծունուց Հայաստանի կազմակերպութիւնը 127
Պարսից Հայաստան 131
Հայոց մատուցած ծառայութիւնները 133
Ա. Շրջան.— ՄՄՐԶՊԱՆՔ 428—632 137
Բ. Շրջան.—ՈՍՏԻԿԱՆՔ 632—885 139

ԳԼՈՒԽ Թ. Գ. Շրջան Քաղքակրթութեան ժամանակ

Սկզբնաւորութիւն, — ԱՇՈՏ Ա. 140
Խալիփներու եւ Կայսրներու վերաբերումը 141
Մամառուխի ժամանակ 143
Պայծառութեան ժամանակ »
Սկսումն եւ ամէնր պատճառներր 144
Հայաստանի ուրիշ փոքրիկ Թագաւորութիւնները 148
Բագրատունեաց բաժանումներր 150
Իշխան եւ Ոչխի պետութենից մէջ բնական
պատուար մրն էր Հայաստանը 151
Ոչխիի մեծ սիրալիրութիւն Հայոյն հանդէպ 153
Ռուսիա եւ Թիւրքիա Հայոյն հանդէպ 156
Հայոց եկեղեցին կայսրութեան » 159
« « եւ Բագդեդոնի ժողովը 161
Առաջին փորձ միութեան 162
Երկրորդ « « 163
Երրորդ « « 164
Չորրորդ « « 165

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ժ. Աբաքան Շրջան

Արաբացիք կը յայտնուին Պարսից 171
Մուհամմէտ » 172
Մուհամմէտի վրայ տեսութիւն » 177
Աբեւլեհեան Խալիֆներ » 180
Առաջին Կատարեալ Խալիֆները »
Ուժեանք 185
Աբբասեանք 186
Աբեւմտեան Խալիֆներ 190
Սպանիա »
Եգիպտոսի Խալիֆութիւն 192
Ֆաթիմեանք »
Եգիպտոսի Սուլթանութիւն 194
Էյուպեանք »
Մէմլուք Սուլթանութիւն 200
Պահարի Մէմլուքներ 202
Պուրճի » 208

ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Թրքական Շրջան

1. Սելճուկեանք (Տուղրիլ, Ալփարսլան, Մելիքշահ) 210
2. Ղոնեայի Սելճուկեանք 213
3. Մոնղոլք (Ճենկիզ խան, Մանկու, Հուլագու) 220
4. Ռուսիոյ Մոնղոլք 227
5. Թաթարները (Լենկթիմուր) 229
Հնդկաստանի Մոնղոլեան Խալաճ կայսրութիւնը 232
6. Թիւրքմէններ 234
Սելճուխեանք »
Սպիտակախոյեանք (Ուզուն Հասան) 235

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Պարսկան Շրջան

Սաֆեանք 238

Քաճարք, արդի Իշխող ցեղը 245
Գլուխ Ժդ. Օսմանեան Շրջան 248

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ժդ. Պապական Խաչակրութիւն

Երուսաղէմի առումը եւ ուխտագնացութեան դժուարանալը 273
Առաջին խաչակրութիւն, (Գոդեֆրա, Անտիոք) 276
Երկրորդ խաչակրութիւն 286
Երրորդ » » » 293
Կիպրոսի Թագաւորութիւնը 296
Չորրորդ Խաչակրութիւն 298
Հինգերորդ » 300
Վեցերորդ » 303
Եօթներորդ » 305
Ութերորդ » 308
Իններորդ » 311
Արդիւնք Խաչակրութեան 212
Սխալմունք » 318

ԳԼՈՒԽ Ժե. Ռոբէնեանց Հոսանք

Հայ Խաչակրութիւն 320
Ա. Թառանեակ Գրաւնան 321
Բ. Վերականգնում 324
Գ. Թառանեակ Թագաւորութեան »
Դ. Osur Թագաւորք 330

ԳԼՈՒԽ ԺՉ. Յարաբերութիւնք Հայոց ընդ Եւրոպացիս

Բարեկամական Յարաբերութիւն 334
Ռևուական » 338
Քաղաքական » 342

Կրօնական Ծառաբերութիւն 349
Առաջին փորձ Միութեան 352
Երկրորդ » » 353
Երրորդ » » 354

ԳԼՈՒԽ ԺԷ. ՎԵՑԸՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Իսրայէլ Օրի Եւրոպա կ'անցնի 357
Օրի կ'այցելէ Ղարապաղ 358
Օրիի Ծրագիրը 361
Օրի Ռուսիա կ'անցնի 362
Մեծն Պետրոսի հետ տեսակցութիւն 364
Օրիի դեսպանութիւնն ի Պարսկաստան եւ անոր 365
Մեծն Պետրոսի արշաւն ու նահանջը 369
Ռուսո-Պարսկական հաւտածագիրներ եւ Հայոց յուսախաբութիւնը 371
Դարիբ Պեկ 373
Միխթար Սպարապետ 377
Հայկական Շարժումին վերջը 378
Ռուսք եւ Օսմանցիք իրարու Հայր կը մնան Պարսից տակ 380

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ.

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԸ. ՓԵՏԵՐԲՈՒՐԳԷՆ—ՓԱՐԻԶ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Թիւրքիոյ ժուռքը Արեւելեան Հարցի մէջ 385
Սուլթան Մէհէմմէտ, եւ Քրիստոնեայ պատրիարքութիւնք 387
Սուլթան Սուլէյման եւ Ֆրանսուա Ա. 389
Ֆրանքօ—Թիւրք դաշնակցութեան սկիզբը 394
Առաջին Հաթթը Շէրիֆը 399
Գաբիդիւլասիոնները եւ քրիստոնեաներուն նշանակութիւնը 401
Օսմանեան նահատակները Գաղղիոյ օգնութեան կը դիմեն 405
Գաղղիոյ մեծ ազդեցութիւնը Պոլիս 408

ԳԼՈՒԽ ԺԹ. ԲԱՐԵԿԱՄԱԿԱՆ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Գաբիդիւլասիոնի 1583ին յառելուածը 410
Նուիրական նիզակակցութիւնը ի Լեփանդօ 411
Գաղղիոյ նախապատուութիւնը 413
Անգղիոյ երեւումը Արեւելքի մէջ 414
Գաղղիոյ ազդեցութեան ամենագօրաւոր ժամանակը 415

ԳԼՈՒԽ Ի. ՎՕՓՐԱԲՅՈՒՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Գաղղիոյ վարկին անկումը 418
Լոպէ ժԴ. եւ Ռէօվրըլիւ մեծ վէզիրը 421
Բարձրացումն Գաղղիոյ վարկին 425
Վիեննայէ ձախողանքը 426
Գարլովիձի խաղաղութիւնը ի վնաս Թիւրքիոյ 429

ԳԼՈՒԽ ԻԱ. ՌՈՒՍԻՈՅ ԵՒՐԱՍՂՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐՆԵԼԷ ԴԷՄ

Ռուսիոյ Պատմութիւնը.—Րուրիքի տունը 430
Րոմանովեան տունը 431
Գոթթորփեան տունը 433
Ռուսիոյ երեւումը Արեւելքի գործոց մէջ 438
Մեծն Պետրոսի ձախողանքը ի Փալք սէն 439
Պատերազմ Վենետիկի եւ Աւստրիոյ դէմ, Փասարովիձ ի վնաս Վենետկոյ 441
Պատերազմ Ռուսիոյ եւ Աւստրիոյ դէմ եւ Պելկրատի խաղաղութիւն, Թիւրքիոյ նպաստաւոր 442
1740ի գաբիդիւլասիոնը 444
Գաղղիա Աւստրիոյ կը յարի 446
Թրքօ—Ռուսական պատերազմ եւ Ռուսաճոպ Գայնարճիի դաշինք, Թիւրքիոյ աննպաստ 447
Երիմի գրաւումը 449
Թրքօ—Ռուսական պատերազմ, Եաչի դաշինքը, Թիւրքիոյ աննպաստ 450

Գլուխ ԻԲ. Գ ա ղ ղ է ա յ ա ղ ե ց ա ք ի ն ը

Նափոլէոն կը գրաւէ Եգիպտոսը 452
« կը հաչտուի Թիւրքիոյ հետ 453
« Թիւրքիոյ կողմը, եւ Անգլիա Ռուսիոյ 454
« Թիւլսիդի գաչինքով Թիւրքիան Ռուսիոյ կը թշդու 456
Թրքա—Ռուսական պատերազմ եւ Պուխարէսթի գաչինքը 458

Գլուխ ԻԳ. Ռ ա ս ս ի ա յ ա ղ ե ց ա ք ի ն ը

Ցունաց յառաջագիմութիւնները—Հերթերիա 459
Պատրաս ապստամբութիւնը կ'ակսի 460
Ցունաց յաջողութիւնները 462
Եգիպտոսի Իպրահիմ փաշան ի Ցունաստան ,,
Ռուսիոյ գործօն դերը 463
Ս. Բէթերսպուրկի Բրօթօքօլը եւ Լոնտոնի դաչինքը 465
Նավարինի Նաւամարտը 467
Ռուսօ—Թրքական պատերազմ 1828—1829 468
Ագրիանուպօլսոյ դաչինքը 470
Դաղղիոյ ազդեցութեան նուազումը Պօլիս 472

Գլուխ ԻԴ. Ա ն գ ղ ի ա յ ա ղ ե ց ա ք ի ն ը

Եգիպտոսի առաջին պատերազմը 474
« երկրորդ « 476
Պետութեանց քաղաքականութիւնը եւ միջամտութիւնը 477
Դաղղիոյ նուաստացումը եւ Անգղիոյ յաղթանակը 478

ՄԱՍՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԱՐԻԻԵԼԵԱՆ ԽՆԴՐՈՑՆ ՆԵՐԿԱՑ ՇՐՋԱՆԸ

Գլուխ Իե. Ա ր ի ւ ա — պատճառքը և բռնկիլը դաշնագիրը

Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց խնդիրը 480
Ռուսական պահանջը Արեւելքի Քրիստոնեից

պաշտպանութեանը համար 485
Անգղիոյ եւ Դաղղիոյ դաշնակցութիւնը 482
Երիւղու պատերազմը 1854 487
Բարիզի Դաշինքը 405
Դիտողութիւն Երիւղու պատերազմին վրայ 597

Գլուխ ԻԶ. Ռ ո ւ ս ս ա—Թ ր ք ա կ ա ն պ ա տ ե ր ա զ մ ը

Երիւղի վերջը,— Լիբանան 501
Կեղեւանիոյ երեւումը Արեւելքի մէջ 505
Պոսնա — Հերսեկի ապստամբութիւնը 1876 509
Գօղոյ դեպքերը 511
« Քօնֆերանսը 512
Ռուսո—Թրքական պատերազմը 515
Սան Սթեֆանօյի դաշինքը 1878 516
« « 61ը. Հայկական յօդուածը 517
Դիտողութիւն Սան Սթեֆանօյի դաշինքին վրայ 519

ԳԼՈՒԽ ԻԷ. Պ ե ր լ ի ն է ա ղ ե ց ա ք ի ն ը

Անգղո—Ռուսական Հաւանաձայնութիւն 521
Պերլինի Դաշինքին Հայկական յօդուածները 522
Դիտողութիւն Պերլինի դաշինքին վրայ 524
Պերլինի Ժողովին արձանագրութիւնները
Հայկական 61ը յօդուածը 528
Երուշաւորութեան—հնակոդութեան խնդիրը 532
Կիպրոսի Դաշինքը 1878 536
Դիտողութիւն Կիպրոսի դաշինքին վրայ 540
Պերլինի եւ Կիպրոսի դաշինքին վերջը 541
Դեպապանաց Համբառնաց ւօրը 545
« Հառաջական ւօրը 547
Պիզանարի խաղացած վտանգները 548

ԳԼՈՒԽ ԻԸ. Հ ա յ կ ա ն Հ ա ր ց ը Ճգնաժամը 550

Սասունի ջարդը եւ Քնկիչ Ցանձնաժողովը 551
Բարեկարգութեանց Ծրագիրը 555
Լօրդ Սոլզպըրի եւ Սուլթան 558
Լօրանօֆի յարուցած արգելքը 561
Անգղիոյ պատահած ընդդիմութիւնը 565

ԺԶ

Դիտողութիւնք բարեկարգութեանց Տրազրին վրայ 568
Ցուևական պատերազմը Հայկ. Հարցը կը փակէ 571
Ջեյթուն—Հայկական Հարցին մեկ ուրախալի էջը 576

ԳԼՈՒԽ ԻԹ. Հ ա յ կ ա կ ա ն Հ ա ր ց ը ԵՒ Ա Ն Ց Ք Ա Ծ ա

Անցդիոյ պատահանաւորութիւնը 585
Անցդիոյ սիտպոռնիը 589
Անցդիոյ ապագայ հետևանական դերը 596
Հայկական Շարժումը 599
Ի՞նչ շահեցանիք կամ կորուսիք 605

ՄԱՍՆ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

ՊԱՇՏՕՆԱԹՈՒՂԹԵՐ

ԳԼՈՒԽ Լ. Հ ա ֆ ի ը Հ ի մ ա յ ա ն 613

ԳԼՈՒԽ ԼԱ. Կ ա պ ա յ Գ բ է ն Ի ա ղ ա ծ

Հաւաքական ճօրը 623
Լօրս Սօլզպըրիի եւ Սուքանը 632

ԳԼՈՒԽ ԼԲ. Դ է պ ա ն ա յ Ց ի ք ա տ ա կ ա փ է ը ը 646

ԳԼՈՒԽ ԼԳ. « Մ ր ա փ է ը ը 654

ԳԼՈՒԽ ԼԴ. « ԵՒ Դ ր ա Հ ա յ ա յ ն ա ծ Վ ե ր Ջ Ի Ն Մ ր ա փ է ը ը 668

ՄԱՍՆ ԶՔՆՆՓԻՐՈՒԹ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ՖՐԱՆՁՕ—ԹՐՔԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

1007
33279

ԹԻՒՐՔԻՈՑ ՄՈՒՏՔԸ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԷՋ

Թրքաց իշխանութեան հաստատութիւնը եւ տարածութիւնը եւ Պօլսոյ առմամբ 1453ին Թէ Եւրոպայի եւ Թէ Ասիոյ վրայ տեւական բայց բռնաւոր, հարատահարիչ եւ բարբարոս վարչութեան մը երեւան գալը, Արեւելեան խնդրոյն նոր գոյն եւ կերեւոյթ մը առին։ Արեւելեան խնդրոյն մէջ Թուրքիա կ'ասելնար էր նոր տարր մը եւ բեղմնաւոր ապագայ, եւ այսպէս ալ մնաց մինչեւ հիմա։ Թուրքերը իրենցմէ առաջ եղող Թաթարներու, Մոնկոլներու, Մէմլուքներու նման կողոպտող անցնող հրոսախումբ մը չէին այլ եւս, հապա հաստատուն պետութիւն մը կազմած էին Արեւելքի եւ Արեւմուտքի սահմանին երկու կողմը։ Ուստի այլեւս Ասիական ըրածին նման զանոնք վանել ու Ս. տեղերը անոնց ձեռքէն առնելով քրիստոնէութիւնը ազատելու գաղափարը բոլորովին մէկդի ձգուած է Արեւմտեան քրիստոնէից կողմէն, եւ հաշակութեան մը վանքի փոխանակ թ-

բենց սաղմին մէջ իսկ կը վիժին։ Եւրոպայի համար Արեւելեան խնդիրը այս Թրքական անադին զօրութեան աջակցութիւնը ապահովելու մրցման մէջ կը կայանայ։ Եւրոպական պետութիւնք տեսան թէ իրենց գերիշխանութիւնը հաստատել եւ ապահովելու համար ջախջախիչ զօրութիւն մը կեցած է Եւրոպիոյ դուռը, զոր կրնան իրենց հաշուոյն գործածել։ Ասոր կը միտէին ժամանակին վաճառականական պէտքերը։ Թուրքին լայնածաւալ երկիրները, միլիոնաւոր ժողովուրդները Եւրոպական առեւտուրին պարարտ հող մը կրնային դառնալ՝ Սուլթաններուն չնորհքը ապահովելով։ Իսկ Քրիստոնեաներուն պահպանելու, Քրիստոնէութիւնը ազատելու հին սպեհական խորհուրդը այլեւս կարեւոր տեղ մը չի բռներ Արեւելեան Հարցին մէջ, առ առաւելն գուցէ իբր երկրորդական չարժառիթ մը կը ներկայանայ իրենց, բայց ան ալ բարեկամաբար կատարել կ'ուզեն։ Թուրքին հետ բարեկամանալով զայն զէնքնկէց ընել, իր Քրիստոնեայ հպատակաց հետ քաղցրութեամբ վարուիլ տալ կ'ուզեն։

Հետեւաբար Արեւելեան խնդրոյն պատմութիւնը յետ ացօրիկ Եւրոպական աղգաց Թուրքիոյ հետ ունեցած յարաբերութեան եւ կնքած ուրանագրութեանց պատմութիւնն է։

Եւրոպիոյ ահ ու սարսափ ազդող այս Թուրք զօրութիւնը իրեն օգտակար կերպով գործածելու խորհուրդին յղացումը Գաղղիոյ կը վերաբերի։ Ֆրանքները որ Շարլ Մարթէլի ժամանակ (714—741) Սրաբ—Իսլամական աւելի մեղմ եւ բարեպար հոսանքը Սպանիայէն ազին անդնդիլը արգիլելով հետ վանած էին, այժմ իրենք կ'ըլլան առաջինը զանանք Եւրոպիոյ քաղաքականութեան մէջ ամուր նելով՝ կանոնաւոր դաշնակցութիւն մը հաստա-

տելու, որով իրենց թշնամաց, մանաւանդ Անգղիոյ նախանձը կը չարժեն՝ Թուրքին բարեկամութիւնը, չնորհքը վաստակելու մէջ մրցելով իրենց հետ։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄԷՏ (1451—1481) ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՑ ԳԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սուլթան Մէհէմմէտ Պօլիսը առնելէն վերջը Յունաց հետ սպասուածէն աւելի մեղմ վարուեցաւ. իրենց կրօնքը, լեզուն եւ նախնեաց սովորութիւնները պահելու արտօնութիւն չնորհեց ֆերմանով մը։ Պօլսոյ եկեղեցիներէն միայն Ս. Սոֆիան գրաւելով մզկիթի վերածեց, միւս եկեղեցւոց չդպաւ։ Տուաւ անոնց նաեւ ինքզինքին կառավարելու առանձնաչնորհութիւնը։ Անոնց վրայ կրկնակի հարկ դրաւ, իրենց անձանց եւ սպասուածոց, որ կոչուեցաւ խարաճ։ Յոյն ազգաբնակութեան վրայ պատրիարք մը ընտրել տուաւ այդ ազգի երեւելիներէն, որ էր կենսատիպ եւ քնք վաւերացուց, տալով անոր հովուական գաւազան մը, քաղաքական եւ կրօնական իշխանութեան նշանակներով զարդարուած։ Կենսատիպ պատրիարքը իր ներկայութեան ընդունեց մեծ յարգանքով, գահէն վար իջաւ հակառակ ընդունուած սովորութեանց՝ 10 քայլ առաջ երթալով զայն դիմաւորեց եւ ձեռքէն բռնելով բերաւ քովը պատուաւոր տեղ մը նստեցուց, եւ հետեւեալ խօսքը ուղղեց իրեն։

«Դուն Պատրիարք ես, որ երկինք պաջտպանեա հիւ Աւետեն պարագայի մէջ իմ բարեկարգութիւնս գործածէ։ Դու նախորդներուդ աւետեն իրաւունքներն ու առնձնաշնորհութիւնները վայելէ»։

Պատրիարքին անձը անքննադատելի էր, վէզիրի աստիճան ունէր եւ եկեղեցիներուն պահապանն էր,

Պօլսոյ թեմի քաղաքական եւ պատճական իրաւունքները, ամուսնութիւն, կտակ, ամուսնալուծութիւն, դաստիարակութիւն եւն. պատրիարքին իրասութեան տակ կ'իյնային։ Պատրիարքական տեղեկանը կը քաղկանար բարձրաստիճան եկեղեցականներէ եւ կրնար բանտարկել, պանակոծել, քահապարտութեան եւն. դատապարտել։ Ջինուորական իշխանութիւնը պարտական էին Ծոյն քրիստոնեայ հպատակաց նկատմամբ պատրիարքին վճիռները յարգել եւ գործադրել։

Պատրիարքը Սինոդ մը ունէր որ ազգային մեծ ժողովը կը նկատուէր, եւ եպիսկոպոսաց արձակած վճիռներուն դէմ եղած բողոքները կը քննէր և ալէին ա՛ն էկեղեցւոյ նկամուտները կը կառավարէր։

Պատրիարքը եւ Սինոդի անդամք եպիսկոպոսք Ստամբուլ ապատ էին։

Եպիսկոպոսաց իրենց թեմերուն մէջ նոյն իրասութիւնները ունէին ինչ որ Պատրիարքն ունէր կ. Պօլիս։

Ժամանակի ընթացքով նման առանձնաշնորհումներ, որոնցմէ նաեւ ուրիշ քրիստոնեայ հասարակութեանց։

Հայերն ալ նման Պատրիարքութիւն եւ արտօնութիւններ ստացան Թիւրքիա։ Ցարմիկ Սուլթանը Պուրսա գտնուած ժամանակ ձանօթ ըլլալով Պուրսայի Հայ եպիսկոպոսին, Յովակիմին, 1461ին զայն հայոց առաջին Պատրիարքը կարգեց Փերմանով մը եւ Պօլիս փոխադրեց։ Անկէ ի վեր 76 Հայ Պատրիարքներ նստած են 444 տարուան մէջ։

Այս Պօլսոյ Պատրիարքութիւնը, բնչեւ միւս պատրիարքութիւնք եւ կաթողիկոսութիւններէ վար է, եւ ժամանակաւ անոնց կրտսերը, սակայն ազգային քաղաքական տնտեսկետով անոնցմէ աւելի

կարեւոր դեր մը խաղացած է, եւ կը նկատուի ողջ ազգին գլուխը։ Պօլսոյ պատրիարքութեան չունչր եւ անոր ձեռնարկութիւնները սկսած եւ մինչազգային կերպարանք առած է Հայկեան Հարցը։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒԼԷՅՄԱՆ (1520—1566) ԵՒ ՍԵԼԱՆՈՒՍ Ա. (1515—1517)

Եւրոպական ազգաց աւելի կարեւոր յարաբերութիւնք Թիւրքիոյ հետ կ'սկսին Սուլէյման (1) Ա.ի ժամանակ (1520—1566)) Գաղղիոյ կողմէն։ Սուլէյման եղաւ որ առաջին անգամ եւրոպական ազգաց չրջանի մէջ մտաւ եւ հոն ազդեցիկ գեր մը կատարեց։

Տասն եւ վեցերորդ դարուն եւրոպիոյ գլխաւոր տէրութիւններն էին Սպանիան եւ Աւստրիան՝ մէկ կողմէն, եւ Գաղղիան՝ միւս կողմէն։

Մաքսիմիլիանոս կայսեր որդին՝ Փիլիպպոս Սպանիոյ Իզապելլա (կին Մեծն Ֆերտինանտի) թագուհւոյն գուստրը առած էր, որմէն ունեցաւ կա-

(1) Սուլթան Սուլէյմանէն առաջ եւրոպացւոց հետ Թրքան դիւանագիտական յարաբերութիւնները չատ քիչ են, ինչպես հետեւեալները։

1479 Յունուար 26ին Իտալիայի անձնատուութեան պայմանները հաստատելու համար Մէհէմմէտ Բ. զեսպան մը ղրկեց Վենետիկ։ Կրնաք թէ այն ժամանակ զօրանի զօրնագրութեան մէջ ալ կնքուեցաւ երկուքին մէջ։

1495ին Մոսկուայի Իվան Գ. մեծ Դեսպանին, որ Ռուսական պետութեան հիմնադիրը կրնայ համարուիլ, մէկ զեսպանը Պօլիս ղրկեցաւ, և 1499ին ուրիշ զեսպան մը Ռուսիոյ վճռատկանաց համար առեւտրական արտօնութիւններ առաջաւ։

1502ին և 1503ին Պայազիտ Չգ. Դաշն կնքեց Ռագուզիոյ հետ, ուր մտան բոլոր քրիստոնեայ ազգերը։

րոլոս Ե.ը (1519—1556)։ Սա իր երկու Պապերէն ժառանգեց Սպանիան եւ Աւստրիոյ կայսրութիւնը, եւ եղաւ մեծ կայսր մը։ Բայց իրեն հակառակորդ ունեցաւ Գաղղիոյ Ֆրանսուա Ա. թագաւորը (1515—1547), որուն երկիրը կայսրութեան ոտացուածոց եւ դաշնակցաց ցանցով մը չրջապատուած էր, որպիսիք էին, Սաւորին նահանգք, Գերմանիա, Իտալիա, Սպանիա, Պարսկաստան, Նէապօլիս, Սիկիլիա, Ճէնովա, Ֆլօրանս եւ Վենետիկ։ Ուստի Աւստրիա Միջերկրականին տէրն էր, զոր Գաղղիա գրեթէ կորուսած էր։

Իրիկ վերջը Ֆրանսուա պատերազմի բռնուեցաւ Կարոլոսի հետ Իտալիա, եւ 1525ին Բավիա գերի իյնալով Մատրիտ տարուեցաւ ու ամօթալի դաշինք մը կռելով միայն ազատուեցաւ գերութենէն, թէեւ վերջէն չի յարգեց այդ դաշինքը։

Իրաց այս յոյժ դժուարին կացութեան մէջ։ Գաղղիա պարաէր մէկ հսկայ չանք մ'ընել, եւ ծովի ու ցամաքի վրայ հաւասարակշռութիւնը եւ իր գործելու ազատութիւնը պահելու համար նոր զօրութիւն մը երեւան հանելու էր Աւստրիոյ տան հակառակ։ Այս մեծ գերը խաղալու կարող միակ ահագին զօրութիւնը Թիւրքիան տեսաւ Գաղղիա։ Թիւրքիա Ասիոյ եւ Աֆրիկէի մէջ զօրաւոր կերպով հաստատուած էր, Աւստրիոյ սահմանակից ըլլալով կրնար զայն անհանգիստ ընել։ Ծովու մէջ ալ Թիւրքիոյ նաւերը կը տիրապետէին։ Միւս կողմէն Գաղղիա եւ Թիւրքիա իրարու նախանձելու բան մը չունէին՝ երկուքն ալ նոյն թշնամիները ունէին եւ նոյն պատերազմաւոր քնութիւնը։ Գաղղիա բոլոր միջին դարուց մէջ խաչակրաց գլուխը կենալէ վերջը Մահմետականաց հետ հաշտուող առաջին երկիրը եղաւ, անկէ իրեն օգուտ մը քաղելու յոյսով։ Ասիկայ մեծ գայթակղութիւն էր քրիստոնեայ աշխարհի մէջ։ Այսպիսի դաշնակցութիւն մը ամօթապարտ եւ անբնական երեւնալով, իւ սկզբան գաղտնի պահուեցաւ։

Գաղղիոյ եւ Թիւրքիոյ այս նշանաւոր դաշնակցութիւնը հետեւեալ կերպով սկսաւ։ Երբ Բավիոյ ամօթալի պարտութենէն վերջը Ֆրանսուա Ա. Մատրիտ գերուած էր, իր մայրը Սաւոյացին Լուիզ, որոշեց դիմել Թիւրքիոյ օգնութեան։ Անմիջապէս ընծաներով եւ մինչեւ իսկ Ֆրանսուայի մատանիովը մարդ ղրկեց Սուլէյմանին։ Բայց դեսպանը ճամբան Պոնիոյ փայտէն սպանուեցաւ։ Կր կասկածուի թէ սպանութիւնը Աւստրիոյ Ֆէրտինանտի թելագրութեամբ եղաւ, որ կարոլոսի եղբայրն էր եւ անոր հետ ալ կայսրութիւնը կիսուած։

Ֆրանսուա գեռ բանտ եղած ժամանակ 1525ին վերջերը՝ երկրորդ պատգամաւոր մ'ալ ղրկեց՝ Ունկարացի Յովհաննէս Ֆրանկիբանին, որ ապահով Պօլիս հասաւ Ֆրանսուայի հետեւեալ նամակով, որուն նպատակն էր Թիւրքիան Աւստրիոյ դէմ գինել, որպէսզի Գաղղիա մի քիչ թեթեւնայ Կարոլոսի ճնշումէն։

«Թող մեծ Բաւիշահը Ունկարիոյ թագաւորին վրան յարձակի եւ անոր հարուած ուր տայ։ Մենք ալ Սպանիոյ թագաւորը պիտի զարնենք եւ մեր վրէժը լուծենք։ Կ'աղաչենք եւ կ'աղերսենք որ աշխարհի մեծ կայսրը այս հպարտ անձը մեզմէ վանելու բարեհաճութիւնը ունենայ։ Մենք ալ այնուհետեւ Մեծ Կայսեր՝ դարուս տէրոջ՝ երեսփոխարար ծառայ պիտի ըլլանք։»

Ասիկայ առաջին անգամը չէը որ Գաղղիոյ թագաւորք Թիւրքերուն հետ յարաբերութեան կը մտնէին։ Սակէ քանի մը տարի առաջ Ֆեռագիր

ժողվելու պատրաստակամ պատգամաւորութիւն մը ղրկուած էր Բրքոց կացութեան նկատմամբ ստոյգ տեղեկութիւն հաւաքելու պատուէրով, եւ ասոր միջոցաւ գաղտնի բանակցութիւն եղած էր Սուլթանի հետ՝ Դաղիւացւոց վաճառականութիւնը պաշտպանելու նպատակաւ։ Ահա առաջին յարաբերութենէն վերջը Բավիայի պատուիրակէն գաղտնի պատգամաւորութիւն մը չի զարմացուց Սուլէյմանը, որ Եւրոպիոյ կացութիւնը լաւ կը ճանչնար։ կը կարծէր թէ կարելի է այն ալ գաղնակցութեան առաջարկութիւն ընդունեց այդ ժամանակներ։ Բայց այդ իր քշնամի իշխանին առաջարկութեանց չի դիմաց։ Իսկ Ֆրանսուայինը ուրախութեամբ ընդունեց, քանդի կարելի էր այլ մեծ քշնամին էր։ Ասիկա հաւանականապար Եւրոպիոյ գաւազ պիտի բանար իր առջեւը, Ուստի 1525 Դեկտ. ՝ ին մեծ չքով ընդունեց Ֆրանսուայի պատգամաւորները, վենետկոյ դեսպանը որ ընդունելութեան ականատես էր, կ՚ըսէ թէ «առաջ ծանրագին բնծայներ տուաւ, (Սուլթանը) որ անլսելի բան էր» Սուլէյմանն եղածները լսելով որոշեց պատերազմ հրատարակել Սպանիոյ Թագաւորին դէմ եւ Ռենկարիան արշաւել. Սակայն դեռ գաշինք չի կնքուեցաւ, Բրիտանիայ իշխանի մը հետ գաշինք կապել ամօթ եւ արգելութիւն կը համարուէր։ Սուլթանը Ֆրանսուայի նամակին հետեւեալ պատասխանը գրելով բանակնացաւ։ Սկիզբն երեսս եւ մեծ մեծ մակդիրներով եւ օրհնութիւններով լի մաղ կը ձգենք։

«Քեզ Ֆրանսուա, որ Դպղիոյ երկրին թագաւոր ես։

Դուն ինչ հաւատարիմ գործակիցիդ, Ֆրանկիբանիի ձեռամբ նամակ մը ղրկած ես իմ Դիտնս, որ ապացան է բազառուց։ Նաեւ պատուիրած ես իրեն թերանացի ուի իսկի բաներ ալ հաղորդել։ Կը յայտնես թէ բշնամին երկիրդ առած է եւ թէ դուն ալ այժմ բանտ ես եւ հոս ապաստանելով մեզմէ օգնութիւն կը խնդրես ազատութեանդ համար։ Այն ըրած ամեն բաներդ պարզուած ներկայացուելով իմ գահոյիցս պատուանդանին առջեւ, որ աշխարհի ապաստանարանն է, իմ կայսերական գիտութիւնս տեղեկանալով անոնց վաներտանութենէն կատարեալ վերանալուս եղայ։

Զարմանալի չէ որ կայսերք կը յաղթուին եւ գերի ալ կ՚իյնան, ուստի մխիթարուէք եւ մի վհատիր։ Մեր մեծատուր նախնիք եւ հռչակաւոր Հայրեր (Ասոնց լաւաւորէ անոնց գերեզմանները) երբեմն չի պարեցան պատերազմելով բշնամիին վանեցէք եւ երկիրներ գրաւելէ։ Մեզի ալ անոնց շաւղին հետեւեցանիք։ Շատ նաւեր գաւառներ եւ անհաւասարի բերդեր գրաւելու հետեւ եղանիք։ Թշնամ եւ ցուրկ մեր ձին քամբուած կը մնայ, եւ մեր սուրը մեջերնիս կապուած։

Թող Աստեղաստարծուեալն Աստուած բարին յաջողցնէ։ Ինչ բանի որ կը բաղձաս թող անիկայ շնորհէ ինձ։ Գալով մնացածին խոհեմ եւ դէպքերու վրայ Քեր գործակալը հարցաքննելով պիտի գիտնամ։ Այս այսպէս գիտցած ըլլաս»։

Գրուած Ռէպիւլ Ախըր Լունէթ սկիզբն, 932, (15 Փետրուար 1526), մեր արքունիքը, կայսրութեանս մայրաքաղաքը, Կ. Պոլիս, բարեօք պաշտպանեալ։

Այս է Դպղիոյ առաջին դաշնակցութիւնն Թիւրքիոյ հետ, որ Եւրոպիոյ պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ, քանդի Աստուածային զօրութիւնը այս վէմին բաղխելով ասանկացաւ։ Այս դաշնակցութիւնը երկայն տեւեց եւ Դպղիոյ մեծնալուն եւ Արեւելքի մէջ իր գերակշիռ ազդե-

ցութիւնը հաստատելուն մեծապէս նպաստեց։

1526 Օգոստոս 28ին Սուլէյման քալեց Ունկարիոյ դէմ, եւ Մոհաքսի դաշտին վրայ մեծ յաղթութիւն մը տարաւ, որ եղաւ Ունկարիոյ ազգայնութեան մահը։

Կարդինալ Ե. իմանալով Գազիոյ եւ Թիւրքիոյ մէջտեղ կատարուած բանակցութիւնները՝ բացէն ամբաստանեց Ֆրանսուան լրբմտանիչ Քրիստոնէութեան։ Ֆրանսուա վախնալով ուրացաւ Թիւրքիոյ հետ դաշնակցութիւնը, եւ ատոնց առնուանեց Կարդինալը, առանց, սակայն, իր բանակցութիւնները ընդմիջելու, եւ Եւրոպիոյ աչքին հաճելի գալու համար ջանաց Արեւելքի քրիստոնեաները պաշտպանել։ Այս պատճառ Բինքօն անունով մէկը ղրկեց բանակցելու եւ յայտնելուն։

ՖՐԱՆՏՕ—ԹԻՒՐՔ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ.— ԲԻՆՔՕՆ։

Մարսիլիոյ վաճառականք չատոնց պայտպանութիւն գտած էին Թիւրքերէն, երբ ատոնք տակաւին Ասիա էին։ 1507ին Պայազիտ Բ.էն (1481—1512) արտօնութիւններ տուած էին, որոնք յետոյ ընդարձակուեցան Սէլիմ Բ.էն (1566—1574), եւ ապագայ Գաբիդիւլասիոններու տարբերը կը պարունակեն։ 1528ին Սուլէյման այդ արտօնութիւնները նորոգեց գրութեամբ մը ուրուն միայն հատակոտրներէ մնացած են, եւ զոր Գազիացի պատմագրանք «վաճառագրել» կոչած են։ Որուն համեմատ Գազիական գործակալք, հիւպատոսք եւ ուխտաւորք ուղղակի Բ. դրան պաշտպանութեան տակ դրուած եւ ամէն անարգանքէ ազատ հրատարակուած են։ Գազիոյ դրօշը ունէր վտանգութիւն գտաւ Միջերկրականի մէջ, զոր Արեւելեան քրիստոնեայք իրենց պաշտպանը նկատել վարժուեցան եւ Երուսաղէմ ուխտագնացու-

թիւնները վերակացան։

1528 Սեպտեմբերին Սուլէյման հետեւեալ նամակը գրեց Գազիոյ Թագաւորին։

Քեզ Ֆրանսուա, Գազիոյ երկրին Պեկը։

Դուն նահանգ մը դրկած էիր Սուլթանիերու պալատը եւ իմ երջանկութեանս Դուռը, որ յաջողութեանց Արեւելքի է. եւ տեղին զոր հարկաւոր կը սեպէիր թագաւորաց եւ իշխանաց շրջուիլներ։ Այդ նահանգին մէջ կը խօսիս այժմ մզկիթի փոխուած եկեղեցւոյ մը վրայ որ առաջ Քրիստոնէից եղած ըլլայ, Քրիստոնէից որք կը բնակին յերուսաղէմ, մեր բարեւ պաշտպանեալ նահանգս մին։ Այս նիւթիս վրայ Ձեր բասածներուն բոլոր մանրամասնութեանը տեղեակ եմ։ Իմ մեծախառնութեանս եւ հոգւոյ մէջ եղած բարեկամութիւնը եւ սէրը հոս խնդիրքներդ ընդունելի կ'ընեն ինձ, որ եմ աղբիւր երջանկութեան։ Սակայն այս խնդիրը, երկրի կամ ստացուածքի վերաբերեալ ուրիշ խնդիրներու չի նմանիր, ասիկա կրօնքի կը վերաբերի։ Ըստ Սուրբ Հրամանաց աննենգաբարձրեալ Աստուծոյ, արարիչ երկրի, եւ երախտաւոր Աղատարիչ, եւ ըստ օրինաց մեր Մարգարէին, արեւ երկու աշխարհաց (Թող Աստուածաշունչն օրհնութիւնը եւ փրկութիւնը հանդչի անոր վրայ), այդ եկեղեցին շատոնց մզկիթ եղած է եւ Մահմետականի իրենց աղօթքը (Նամազ) կատարած են անոր մէջ։ Արդ մեր կրօնքին հակառակ է որ մզկիթ կոչուած տեղ մը, ուր նախագ եղած է, փոխուելով ուրիշ նպատակի վերածուի։ Միշտ ալ եղած են մեր օրէնքը այդպիսի փոփոխութիւն մը հանդուրժող կերպիւ արտօնած, Ձեր խնդիրքը հաճելի չի գար իմ անձիս, տուիչ երջանկութեանց։ Այդ մզկիթին գաս ուրիշ տեղ պիտի շարունակեն մնալ Քրիստոնէից ձեռքը, եւ մեր արդար կառավարութեան տակ ոչ ոք պիտի կարողանայ

ձեղել ասոնց մէջ բնակողները։ Ասոնք պիտի քրիստոնեական իշխանութեան մեր պաշտպանութեան տակ, պիտի կառնան, նորոգէ հրեից դուներն ու պատուհանները։ Ասոնք պիտի կառնան պահել առևտրական հատատարմութեամբ իրենց արդի ունեցած արտօնութիւնները եւ հաստատութիւնները, առանց հնար ըլլալու որ մեկը հարստահարի կամ ձեռք զասոնք ո՛ եւ է կերպով։

Այս այսպես գիտցիր»։

Այս է Բինգէօլի առաքելութեան պաշտօնական արդիւնքը։ Հասկնալի է թէ ի մօտոյ Ֆերտինանտի վրայ յարձակելու խոստումէն մըն ալ առած ըլլայ բերանացի։ Եւ յիրաւի 1529 Մայ. 10ին Սուլթանը մեկնեցաւ Պօլիսէն 150,000 զօրքով եւ Սեպտեմբեր 27ին հասաւ Վիէննայի առջեւ, բայց չկրնալով առնել ետ դարձաւ։ Ասիկայ Սուլէյմանին առաջին պարտութիւնն է։

1531ի Գարնան Սուլէյման 300,000 զօրքով կրկին Ֆերտինանտի վրայ գնաց։ Պէլկրատի մէջ Բինգէօն, Ֆրանսուայի դեսպանը, զինք դիմաւորեց իր նաւատորմիղի օգնութիւնը խնդրեց կարօտի դէմ եւ մեծ չափով ընդունուեցաւ, որպիսին երբէք եղած չէ։ Սուլթանը իր գահին վրայ բազմած ընդունեց զինքը եւ ձեռքը տուաւ որ համբուրէ եւ «իր եղբօր» Գաղղիոյ Թագաւորին առողջութիւնը հարցուց եւ խնդիրքը կատարեց։ Սակայն այս արշաւն ալ ապարդիւն վերջացաւ եւ Սուլէյման գրեթէ պարտեալ դարձաւ Պօլիս։

ԱՒԱՋԻՆ ՀԱՇԹԸ ՇԷՐԻՖԸ 1536ին — ԼԱՖՕՐԻ

Կարօլոս Ե. կայսր եւ Սպանիոյ Թագաւորը 1535 Յունիս 16ին Թիւնիսը գրաւեց եւ քրիստոնէից ապատութիւնը ապահովեց։ Ասիկայ իրեն մեծ անուն տանեց, եւ Վատուեցաւ ազատիչ քրիս-

նէից եւ սարսափ անհաւատից. մինչ իր հակառակորդը Ֆրանսուան անհաւատից հետ դաշնակցած էր։ Դաշնակցութիւն մը որ գաղտնիք ալ չէր. Ֆրանսուա ալ կը խոստովանէր զայն։ Ուստի 1535ին Թան սը յա Ֆօրէ Ասպետը ղրկուեցաւ Սուլթանին ի Թէսպրիզ՝ (Պարսից դէմ պատերազմի ժամանակ) առ երեւոյթս Գաղղիացի վաճառականաց եղած Գաբիթիւլասիոններու համար, բայց իրօք ուրիշ նպատակ ունէր։ Այս բանակցութիւնք Հաթթը Շէրիֆի մը յանգեցան որ արդեամբ դաշնագրութիւն մ'էր՝ թէեւ դաշնագրութեան ձեւ չունէր։ Քանզի Օսմանեան հպատակութիւնը միայն կը չընորհէ առանց ուրիշներէ բան մը սպասելու, որ չըլլայ թէ զանոնք իրեն հաւասարցնէ։ Ուստի Գաղղիոյ եւ Թիւրքիոյ այս առաջին դաշինքը Հաթթը Շէրիֆի մը ձեռով տրուեցաւ, որ եղաւ հիմն ասկէ վերջը տրուած բոլոր Գաբիթիւլասիոններու։

Այս Հաթթը Շէրիֆը տրուեցաւ ի Կ. Պոլիս, 1536 Փետրուարի սկիզբը, Պարակական պատերազմէ գարձին։ Անոր մէջ Ֆրանսուային բուն իր տիտղոսը կուտայ, զայն Բաթչահ կոչելով, զոր հետագային Օսմանեան դիւանագիտութիւնը կայսր թարգմանած է։ Մինչեւ իսկ Գերմանիոյ կայսրներուն տուած չէ Բ. Դուռը այս Բաթչահ տիտղոսը։ Միայն 1606ին հաւանեցաւ տալ անոնց Հաւանիերոնիմոյ պաշտօնական տիտղոսը, բայց անոնց դեսպանները ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց դեսպաններուն նման Գաղղիոյ դեսպանէն վերջը կուգային։ 1606էն առաջ Հետագիոյ հետ եղած դաշինքներ վաւերացած են Հետեւեալ կերպիւ, «Շնորհելէ ներկայ փրատած Մշտայոլ Սուլթանէն վէնէնայի մէջ պարտիալ անհատաց Ֆրանսուայի»։

«Բաթչահ» տիտղոսը Օսմանեանացմէ իբր

նաւթրաքան կը նկատուի, եւ ասկէ վերջը միայն մէկ իշխանի տրուած է, Ռաւսիոյ Գօդոս կայսրին։ Այս տիտղոսը գոթածաւթիւնը մեծ գաղտագլուխ մըն է։ Կը նշանակէ թէ Սուլթանը գանձը իրեն հաւասար կը նկատէ եւ քրիստոնէից ու մահմետականաց մէջ հաւասարութիւն մտնելով միջազգային յարաբերութիւնք կ'սկսին։

1. Նկատելով որ խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն կայ Մեծ Տիրոջ եւ Գաղղիոյ թագաւորին մէջտեղ, իրենց հպատակներն ու հարկատուները կրնան ազատութեամբ նաւարկել եւ իրենց գանագան նաւահանգիստներն երթալ վաճառականութեամբ, գրկել, ծախել, բեռցնել, ներմուծել ու արտածել մեկ երկրէ միւսը, առանց տեսակ ապրանք որ արգիլեալ չէ, սահմանեալ տուրքը վճարելով, առանց աւելորդին ենթարկուելու ո՛եւ է հարկի կամ ուրիշ վճարումներու։

2. Երբ թագաւորը Գօդիս կամ Օսմանեան ո՛եւ է ուի մասը հիւպատոս ուղղէ, նման անոր գոր կը պահէ Վենետկոյրիա, այդ հիւպատոսը պիտի ընդունուի եւ իշխանութիւն ունենայ իր կրօնքին եւ օրենքին համեմատ դատել քաղաքական ինչպես նաեւ եղեռնական դատեր, խնդիրներ եւ վէճեր, որք կրնան ծագիլ միայն թագաւորին (Գաղղիոյ) հպատակաց մէջ, առանց պետ իմենալու որ դատաւոր մը կամ Ղադի մը շուք, դատ եւ վճռէ։ Եւ թէ մեծ Տիրոջ պաշտօնեայք իրենց աչալրութիւնը պիտի տան հիւպատոսներուն վճիռը գործադրելու։ Գաղղիացի վաճառականաց մէջտեղ Ղադիներուն տուած վճիռները հարկաւորաբար պարապ ու չեղած կը համարուին։

3. Երբ Թիւրքի մը եւ Գաղղիացիի մը մէջ հա-

դաթական դատ մը տեղի ունենայ. Ղադիէ Թիւրքին գանգատը պիտի չընդունի, մինչեւ որ ինք իր հակառակորդին կամ անոր հիւպատոսին ձեռքն գրութիւն մը չի բերէ։ Ճանաչելոյն դէպ թագաւորին հպատակներէ պիտի չի դատուին առանց իրենց բարձրանիլի ներկայութեանը։

4. Եղեռնական խնդրոյ մէջ թագաւորին հպատակ դատիին առջեւ պիտի չի բերուին, ոչ ալ իսկոյն դատուին, այլ Բ. դրան առջեւ պիտի բերուին, եւ ի բացակայութեան մեծ եպարխոսին անոր փոխանորդին առջեւ, որպէսզի Թրքահպատակին վկայութիւնը ընդդէմ թագաւորին հպատակին լինուի։

5. Թագաւորին հպատակին վերաբերող ոչ վաճառականական նաւերը, ո՛չ ալ անոնց հրեանին, ռազմամթերքը կամ նաւատիներ պիտի գործածուին հակառակ իրենց կամաց, եւ ոչ իսկ Մեծ Տիրոջ ծառայութեան համար։

6. Երբ թագաւորին մեկ հպատակը Մեծ Տիրոջ երկրեն մեկնի առանց իր պարտքը հատուցած ըլլալու, ոչ հիւպատոսը ոչ ալ Գաղղիացի մը պատասխանատու պիտի լինուի, այլ թագաւորը պիտի գտնուցնէ գանգատողը՝ պարտատիրոջ անձովը կամ ինչքովը, եթէ նա իր թագաւորութեան մէջ ըլլայ։

7. Թագաւորին Գաղղիացի վաճառականիք եւ հիւպատոսիք ազատաբար իրենց կալվը պիտի ընեն։ Իսկ եթէ առանց կալի մեռնին, թեթեց ստացուածքը իրենց ժառանգին պիտի փոխանցուի հիւպատոսին ինամքովը եւ իշխանութեամբը։

Այս Հաթթը չերիֆին մեծ յօդուածներն ալ անկարեւոր չէին։

1. Ծրեկներն իրենց պաշտամունքը ազատութեամբ

պիտի կատարեին Օսմանեան պետութեան ամեն կողմերը։ Անոնք կրնային Պաղեստինու բոլոր Սուրբ տեղերը կրօնական պաշտօնեաներով պահպանել, որոնց ոչ ոք կրնայ միջամտել, ոչ իրենց բնակած շէնքերուն մէջ եւ ոչ ալ իրենց ձեռքը եղած եկեղեցւոց մէջ։ —Պաղդիոյ վերադարձած եպիսկոպոսը եւ Ծրեմի կրօնքի ուրիշ ճանաչողի մը ազգի ալ վերադարձին, եւ ուր որ գնային, իրենց պաշտօնի կատարման մէջ անբռնաբարելի էին, պայմանաւ որ իրենց սահմանին անդին չանցնին։

Այս յօդուածին առումը ընդարձակ ձեւով հետզհետէ նախապատրաստեց Պաղդիոյ իրաւունքն պաշտպանելու բոլոր Արեւելեան Նահանգները։

2. Ծերոպացի վանահայրին, որուն կառավարութիւնէ պահանջիկ չեն Բ. դրան, կրնան նաւարկել բոլոր ծովերը Պաղդիոյ դրօշին տակ, եւ առեւտուր ընել Պաղդիոյ պաշտպանութեան տակ Օսմանեան բոլոր երկիրներու մէջ։ —Այս ժամանակներ միայն վեճերէն առեւտրական դաշինքներ ուներ Բ. դրան հետ, ուստի ուրիշ բոլոր ժողովուրդներ պէտք էր պաշտպանութիւն գտնէին Պաղդիոյ պաշտպանիչ դրօշը գործածել Թիւրքիոյ հետ առեւտուր ընելու համար։

3. Երկու կողմերն եղած գերեզաց ազատութիւն պիտի շնորհուէր։ Սուրբերը չանձն կ'առնեին Պաղդիոյ հպատակներուն գերի ընկնելու իրաւունքին հրաժարիլ, պայմանաւ որ Պաղդիոյ թագաւորն ալ նոյնը ընէ Օսմանցիներուն համար։

Ի սկզբան Վենետիկ ալ այս դաշինքի մէջ ներմուծուած էր եւ երկու կողմերն ալ պատգամաւոր ղրկեցին Վենետիկ, եւ հաւանութիւնը սպասել կ'ուզէին, բայց Վենետիկ նախ չէզոք մնալ ուզեց եւ ապա հակառակ կողմը բռնեց։

Այս Գաբիդիւլասխոնի կարեւորութիւնը մեծ է։ Քրիմեանէն եւ մահմետականէ մէջ ցարդ միայն թշնամական յարաբերութիւն հնար էր։ Այս յօդուածներ անոնց մէջ խաղաղութիւն կը հաստատեն այսուհետեւ։

Բայց ասոնք այս յօդուածները արտօնելով որ Պաղդիացիք օտար կառավարութեան մը տակ իրենց ազգութիւնը, օրէնքները եւ սովորութիւնները կարող ըլլան պահել, տալով անոնց Թրքահպատակներէն աւելի իրաւունք եւ ազատութիւն, եւ զանոնք բացառաբար իրենց ազգային պաշտօնեաներուն պաշտպանութեանը տակ դնելով, միջազգային յարաբերութեանց մէջ նոր դար մը մտցուցին։ Ոչ մէկ ազգ օտարին այսպիսի արտօնութիւն չնորհած է։ Պաղդիական վաճառականական անոր մէյմէկ գաղթականութիւններ դարձան, եւ հիւպատոսները իրենց վաճառականական եւ ոստիկանական պաշտօնները դատաւորական եւ քաղաքականական պաշտօնէութեան վերածելով, Օսմանեան պետութեան մէջ պաշտպանութեան արտակարգ կարգի իրաւունք մը ստացան եւ իրենց պաշտպանութիւնը մինչեւ իսկ կարգ մը Թրքահպատակներու վրայ ալ տարածեցին, զանոնք ալ Ֆրէնկ անուանակոչութեան մէջ պարփակելով։

ԳԱԲԻԴԻՒԼԱՍԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ, ԵՒ ԲՆԻԿՆԵՐՈՒՆ ՊԱՏՃԱՌԱԾ ՎՆԱՍԸ։

Երկու կողմերն ալ չէին կասկածեր այս դաշնագրութեան առանձին ապագայ մեծ կարեւորութեան վրայ։ Աւով Մահմետական ազգերը Քրիմեանէից հետ բարեկամական յարաբերութեան մտնելով ինքզինքնին տկարացուցին, աշխարհակալութեան, սրբել եւ տարածուելու օգին կորսուին։ Սահմանափակ Սուլթանը առանց կասկածելու

այս դաշամբ զէնըննկէց ըրաւ ինքզինք: Ասիկայ Օսմանեան կայսրութեան տեսակ մը ահմանափակումը եղաւ: Միւս կողմէն ալ թէեւ փոքր, բայց արդիւնաւոր յաղթութիւն մը եղաւ Եւրոպական քաղաքակրթութեան՝ Ասիական Բարբարոսութեան վրայ, ազատամտութեան՝ մոլեռանդութեան վրայ, Արեւմտեան ընդարձակումեւոյ ոգւոյն՝ Արեւելեան կղզիացման ոգւոյն վրայ: Իսկզբան դիւրին յաղթութիւն մ'էր բայց յետոյ չատ վէճերու տեղի տուաւ: Քանզի այս դաշինքը օտար տերութեանց հետ Թիւրքիոյ կնքած բոլոր դաշնց հիմն է:

Իսկ Թրքահպատակ Քրիստոնէից տեսակէտէն դատելով՝ տարակոյս չկայ թէ Դաբիդիւլաահոնները եւ ընդհանրապէս Եւրոպացի Քրիստոնէից տրուած ամեն արտօնութիւններ եւ առանձնաշնորհմունք իրենց բարիքը անդրադարձուցին Քրիստոնեայ Բանային վրան ալ: Եւրոպացի Քրիստոնէին անձը եւ ինչքը յարգելու վարժուելով՝ Թիւրքը երկրացի Քրիստոնեան ալ սկսաւ յարգել, եւ անուղղակի ձեւով կրօնապէս, ոչ բոլորովին անտեր գերի մը համարել զայն, այլ զօրաւոր թագաւորէ մը պաշտպանեալ նկատել: Մանաւանդ որ չատեր իրօք այդ պաշտպանութիւնը կրնային ձեռք բերել:

Սակայն Դաբիդիւլաահոնները սկզբամբ սխալ ըլլալով, թէ՛ Քրիստոնեայ Բանաներուն բարիքէն աւելի վնաս բերած են եւ թէ՛ Թիւրքիոյ ընդհանուր բարեկարգութեան եւ զարգացման տեսակէտով մեծապէս վնասակար հանդիսացան: Կրնանք յուսել թէ Թիւրքիա իր այժմու հակեւրոպական քաղաքականութիւնը այս առ հասարակ օրհնութիւն նկատուած Դաբիդիւլաահոններու կը պարտի:

Եւրոպացիք Ֆրէնք անունի տակ, այս Դաբիդիւլաահոններու բարերար ըժիժիի ներքեւ կատարեալ ապահովութեամբ ապրէցան ի Թիւրքիա, ոչ միայն

Թիւրք պաշտօնէի կամայականութեան կամ զեղծումներու ենթարկուեցան, այլ իրենց հիւպատոսներու բարձր ու զօրաւոր հովանաւորութեան ներքեւ ապրեցան խաղաղ եւ զարգացան անարգել: Մինչեւ իսկ իրենց բնիկ երկրին մէջ գժուարաւ եւ մեծ ծախքով գտած արտարութիւնները, դիւրաւ գտան Թիւրքիոյ մէջ, հիւպատոսք ալ փութկոտութիւն կը ցուցնէին իրենց քաղաքացիներուն իրաւունքները լաւ պաշտպանել: Ասոր համար է որ հակառակ Թիւրքիոյ վայելած վատ անունին, բազդատմամբ օտարականք բաւական ոտուար թիւ մը կը կազմեն հոն, Պօլիս, Զմիւռնիա եւ ծովեզերեայ քաղաքներ: Ասիկայ պետութեան մէջ պետութիւն մըն էր:

Ահա օտարահպատակներուն Թիւրքիոյ մէջ վայելած այս բացառիկ արտօնութեանց մէջ փընտռելու է Թիւրքիոյ վիճակին անփոփոխ մնալուն բուն պատճառը: Քանզի Եւրոպացին անգամ մը իր ապահովութիւնը, իր չահերը անթերի պաշտպանելու միջոցը (Դաբիդիւլաահոնը) ձեռք բերելէն վերջը, այլեւս չի չահագրգռուեցաւ բուն Թիւրքիոյ վիճակին բարելաւութեան խնդրով: Իր ընչ հոգն էր այսուհետեւ թէ Թիւրքիա բարեկարգուած է թէ ոչ, բաւական էր որ ինք կը յարգուի եւ կը պաշտպանուի:

Հետեւաբար մինչեւ 1856 Բարիզի դաշնագիրը՝ ոչ մի չանք ոչ մի փորձ ըրին Եւրոպացիք ի նպաստ Թիւրքիոյ բնիկ քրիստոնեայ Բանաներուն, Թիւրքն ալ կամաց կամաց վարժուելով Եւրոպիոյ քաղաքականութեան, չանայց իր տերութեան սահմաններուն մէջ բնակող Եւրոպացիները հանդիսատ պահել եւ իր բարբարոսութեան բոլոր պատնութիւնը բնիկ քրիստոնեաներուն խմցնել, առանց իր հանգիստը խռովելու:

Եւրոպացիք այս անձնասէր, չահագիտական

քաղաքականութիւնը աւելի յառաջ տանելով երբեմն պարագաներու մէջ իրենք իսկ, գուցէ յաճախ անգիտակցաբար, չատ ալ զժգոհ չէին քնիկ քրիստոնէից այս ստորին վիճակէն։ Քանզի թիւրքիոյ մէջ իրենց հետ մրցելու միակ յարմար անձինք այդ քրիստոնեաները ըլլալով՝ անոնց ընկճեալ վիճակը վտանգաւոր մրցումէ մը ազատ կը կացուցանէր զիրենք։ Այս անձնասէր քաղաքականութիւնն է որ ամեն ազգէ աւելի Գերմանացին կը դաւանի այսօր հրապարակաւ եւ կը գործադրէ չընական հեգնութեամբ, օգնութեան ձեռք կարկառելով Թիւրքին, որ կրցածին չափ ճնշէ մանաւանդ Հայը, որպէսզի Փոքր Ասիոյ մէջ կատարեալ ազատութիւն ունենայ հաստատուիլ եւ գործելու, չնորհիւ իր առանձնաշնորհումներուն։

Եթէ Գաբիտիւլասիոնները չըլլային, եթէ Եւրոպացին ալ ենթարկուած ըլլար միեւնոյն զեղծումներու, հարստահարութիւններու, գաւառէր միեւնոյն օրէնքներով, կրէր միեւնոյն անասնական պատիժները, զորս քնիկ քրիստոնեային ու Թիւրքը կը կրեն, Եւրոպիոյ պետութիւնք չատոնց միջամտելով աւելի արդար օրէնքներ ու կարգ ու կանոններ պիտի հաստատել տային ի Թիւրքիա, եւ քնիկք՝ քրիստոնեայք եւ Թիւրք՝ իրօք պիտի օգտուէին այդ բարեկարգութիւններէն։ Բանենք օրինակի համար փոխանակ Եւրոպական ազերութիւնք իւրաքանչիւրը իր յատուկ նամակատուներ ունենալով ի Թիւրքիա, ո՛չ իրենք հոգ տարած են Թիւրքիոյ նամակատանց բարեկարգելուն, ո՛չ ալ Թիւրքիան ինքզինք յոգնեցուցած է երեւոյթէն անդին անցնելով բարեկարգել։ Մինչդեռ եթէ Թիւրքիոյ մէջ այդ օտար նամակատուները չըլլային, Եւրոպացիք պիտի ստիպէին Թիւրքիան գոնէ իրենց չահուն համար, բարեկարգել նամակատուները։

Այս տեսակէտով մեծ օրհնութիւն մը պիտի ըլլար եթէ օտար նամակատուներ գոցուէին եւ ընդհանրապէս բոլոր Գաբիտիւլասիոններ ջնջուելով՝ Եւրոպացիք եւ քնիկք միեւնոյն օրինաց հպատակէին։

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՆԱՒԱՏՈՐՄԻՂԸ ԳԱՂՂԻՈՑ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՂՐԿՈՒԻ.

Սուլէյման եւ Ֆրանսուա միացան նաեւ Իտալիան զարնելու։ Բայց ասիկայ քրիստոնեայ աշխարհը գայթակղեցնելով Ֆրանսուա ետ կեցաւ, եւ Կարոլոս Ե.ի հետ Նիսի վինադուլը կնքեց 1538ին։ Մինչեւ իսկ երբ Կարոլոս Թիւրքերէն նեղը մնաց, Ունկարիա Ֆրանսուայի միջնորդութիւնը խնդրեց խաղաղութիւն կամ վինադուլ ստանալու Սուլթանէն, Սուլէյման ալ հետեւեալ պատասխանը տուաւ այս առթիւ Ֆրանսուայի ըրած դիմումին։

«Կարդոս, Սպանիոյ թագաւորը, ու միջնորդութեամբդ իմ Բ. Դրանս զինադուլ կը խնդրէ։ Հաւատարիմ մնալով ու եւ իմ վրէժ ցարդ գտնուած եղբայրութեան, զոր կը հաստատեմ իմ կայսերական խօսքովս, կը յայտարարեմ որ երբ Սպանիոյ թագաւորը զինադուլ ուր կ'ուզէ եւ երբ Ձեր ալ փափաքն է որ ստանայ զայն, պէտք որ սկսի զայն Ձեզի յանձնելով այն քաղաքները, երկիրները եւ բերդերը զոր Ձեզմէ բռնի առած է։ Երբ նա այս պայմանը գործադրէ, իմ Բ. դրանս պիտի հաղորդէ եղերութիւնը, եւ ես պիտի ընեմ ամեն ինչ որ Ձեզի հաճելի է։ Ով որ կը ներկայանայ ինձ Ձեր կողմեն պիտի տեսնեմ թէ խաղաղութիւն կամ պատերազմ պիտի

ամ մեր հատարակաց թշնամուհյան։

Կարոլոս չընգունեց այս պայմանը, քիչ մը վերջը Ֆրանսուա ալ տեսաւ թէ Կարոլոս զինքը խաբած է, ուստի 1547ին խզեց անոր հետ բա- նակցութիւնը եւ Բինքօնը Սուլթանին ղրկեց որ նաւատորմիղը իր տրամադրութեան տակ դնէ։ Կարոլոս ճամբան Լոմպարտիոյ մէջ Բինքօնը մեռ- ցնել տուաւ, որպէսզի քովի թղթերը հրատարա- կելով քրիստոնեայ աշխարհը Ֆրանսուայի դէմ հանէ։ Թէեւ Ֆրանսուայի նամակները չի գտնուե- ցան, բայց կայսրը կրցած նամակներ հրատարակել տուաւ։ Ֆրանսուա ալ կ'ըսէր որ «եթէ գայլերը պան եւ վրան յարձակին իմ տանս մէջ, հարկա- իրաւունք ունիմ չուներս կանչել որ գանոնք դուրս վանեն»։ Բինքօնի տեղ Հաբիւրապետ Բօլէն ղրկուեցաւ Սուլթանին, որ գաղտ զինա ի Պուսա։ Սուլթանը լսելով Բինքօնին պատահածը խիստ զգուշացաւ եւ եթէ Բօլէն չարգիլեր, կայսեր դէմ պանէն պիտի լուծէը վրէժը։

Բօլէն յաջողեցաւ իր առաքելութեան մէջ։ Սուլէյման իր նաւատորմը եւ Գափուտան փաշան Ֆրանսուայի տրամադրութեան տակ դրաւ։ Բօլէն այս առթիւ ինք նձամբ տարաւ Գաղղիա եւ վերադարձաւ չուտով նաւատորմին մեկնումը արագացնելու, թէեւ մինչեւ յաջորդ 1543ի տարին չի մեկնեցաւ այն։

Այս անգամ ալ Սուլթանը հետեւեալը գրեց։

Դուն՝ Ծիրանի կրօնքի իշխանութեան փառը։ գիտցիր որ ես դեսպանիդ խնդրանքը եւ ինձ շնո- հեցի. իմ տեղ նաւատորմս, ամեն պիտանի բա- ներով կահաւորած, իմ գախտաճ փաշային՝ Խայրէ- տինին՝ հրամայեցի որ ձեզ մտիկ ընէ, եւ ես թշնա- միներուդ կործանման համար ախտսի։ Այնպէս ըրէ որ գործդ կատարելով բանակս ինձ վերադառնայ. գէշ եղանակէն առաջ։ Զգուշացիր որ թշնամիդ ձեզ չի խաբէ։ Նա ձեզի հետ երբէք խաղաղութիւն պիտի չունի, միշտ որ չի հասկնայ թէ սրտաց եւ անոր դէմ անընդհատ կռուիլ, Աստուած օրհնէ զանոնք որ կը փափաքին իմ բարեկամութեանս եւ կը պաշտ- պանուին իմ յաղթական բանակներուս։

Ըստ երեւութի այս անգամ ալ, ինչպէս ու- րիշ անգամներ, Գաղղիա նշանաւոր օգուտ մը չու- նեցաւ Թիւրքիոյ նաւատորմէն։ որովհետեւ Գա- ղղիոյ նպատակը յաղթութիւն եւ գերիշխանութիւն էր, մինչ Թրքացը աւարառութիւն եւ քրիստո- նէից ջարդ։ Այժմն անգամ որ Գաղղիացիք կը հակառակէին իրենց դաշնակցին այս բարբարոս հակամիտութեանց եւ արարքին, Թրքաց նաւա- տորմը թեւերը կտրուած թռչունի մը պէս անգոր- ծութեան մատնուելով անօգուտ եւ մինչեւ իսկ վնասակար կը գտնուր Գաղղիոյ, ծանր բեռ մը՝ թէ ծախքի եւ թէ գործողութիւնները ուղղել եւ յառաջ վարելու մասին։ Թիւրքիոյ անեղ նա- ւատորմը կը նժանէր երկաթէ ծանր զէնքերու, զրահներու որոնք զինականին ազատ շարժումը կը դանդաղեցնէն եւ վինք իրենց բեռան տակը կ'ընկճէն։

Միակ գործը որ Գաղղիոյ եւ Թիւրքիոյ մի- ացեալ նաւատորմը տեսաւ Նիսի գրաւումն է, նաւատորմ մը, որ կարող էր Սպանական ամբողջ նաւատորմը ոչնչացնելու։ Ֆրանսուա հազիւ թէ 80,000 գրօն նուիրելով կրցաւ Թիւրքիոյ նաւա- տորմը հեռացնել իր ափունքներէն, որ ձմեռան

Իսալիոյ ծովեզերը սարսափ պղտելով եւ 14,000 քրիստոնեայ գերիներով յառաջացաւ դէպ ի Պօլիս 1543ին։

Ասիկայ այնպիսի պայծառ մը յառաջ բերաւ Եւրոպիոյ մէջ Գաղղիոյ Թագաւորին դէմ։ որ յաջորդ տարին, 1544ին, Թիւրքիոյ նաւատորմին կըրկնին գալու առաջարկութիւնը մերժելով Իրէսբիի դաշինքը կռեց։

ԳԱՂՂԻՈՑ ՄԵԾ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊՕԼԻՍ

Հինրի Բ., Ֆրանսուայի յաջորդը, Թիւրքիոյ հետ բարեկամութիւնը պահեց։ Տ' Արամօն, իր դեսպանը, Սուլէյմանի ընկերացաւ նորա ի Պարսս արշաւանքին, եւ ի դարձին, Գաղղիա երթալէն առաջ՝ Ս. երկիրը այցելութեան գնաց մեծ չքով։ Նաչակրութենէն ի վեր, որոնց գլուխ հանդիսացած էր Գաղղիա, այս առաջին պաշտօնական այցելութիւնն է ի Պաղեստին, թէ Սամանեան իշխանութիւնք եւ թէ քրիստոնեայք մեծ պատուով ընդունեցին։ Աթիկայ Գաղղիոյ կողմանէ Արեւելքի քրիստոնեայները իր հովանաւորութեան տակ առնելու կերպ մը եղաւ։

Գաղղիա հասնելուն Տ' Արամօն տեսնելով որ Աւստրիոյ հետ պատերազմը վերսկսած է, իսկոյն Պօլիս դարձաւ, ճամբան Ափրիկեան Տրիպօլիս հանդիպելով՝ զոր Թիւրքերը գեռ նոր առած էին Մալթայի ասպետներէն։ Տ' Արամօն Սուլթանի ակէն վախցնելով յաղթողները՝ Գաբիդիւլասիոնները յարգել եւ Գաղղիոյ ասպետները արձակել տուաւ 1551ին, Պօլիս հասնելով Քիօսի բնակչաց վրայ իր պաշտպանութիւնը տարածեց, ամեն քրիստոնեայ իր հայրենակիցը նկատելով, եւ անոնց մինչեւ ցարդ վայելած արտօնութիւնները տացաւ անոնց համար,

1553ին։ Նաեւ Թրքական նաւատորմը կրկին միացաւ Գաղղիականին։ Բայց կրկին չի համաձայնելով բաժնուեցան։ որովհետեւ Գաղղիացիք կ'ուզէին որ Քշնամեաց կրօնը, անձը եւ ինչքը յարգուին։ Եւ այս վերջին անգամը եղաւ որ Գաղղիացիք եւ Թիւրքերը ի միասին պատերազմին։

Այսուհետեւ ալ դաշնակցութիւնը չարունակեց մնալ, բայց ոչ գործօն եւ յարձակողական, ինչպէս էր 1536էն իվեր։ Ցետ այսորիկ Գաղղիա դաշնակցութիւնը միայն առեւտրական ձեռնարկներու եւ արեւելեան քրիստոնէից պաշտպանութեան համար գործածեց։ Գաղղիա Շարլ Ը Քամպրեսիի դաշտամբ 1559ին, Աւստրիոյ տունը ահմանափակած էր 76 տարուան համար, եւ այլեւս կարօտութիւն չունէր Թիւրքիոյ օգնութեան։ Ֆրանսուայի ազգն եւ յաջորդներն ալ եթէ իրենց հօր անհաւատ դաշնակիցը մոցնէին՝ առանց անոնց ալ իրենց արդէն խառնաշփոթ գործոց մէջ, իսկոյն կը վռնտուէին գահէն։ Միւս կողմէն Սուլէյմանի մեծախտութիւնն ալ անցնելու վրայ էր, եւ այլեւս առջի չքեղութիւնը չունէր որ ահ ազդէր Եւրոպացւոց՝ չլացնելով զանոնք։ Եւրոպացիք այլեւս սովորած էին այդ մնամէջ մեծախտութեան։ Իսկ անոր յաջորդ Սուլթանք բնաւ չունէին այդ մեծախտութիւնը։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ԲԱՐԵԿԱՄԱԿԱՆ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ԳԱԲԻԴԻԻԼԱՍԻՈՆԻ 1563ԻՆ ՑԱՒԵԼՈՒԱԾԸ

Սուլէյման մեռաւ 1566ին Սեպտեմբեր 5ին, իր տղան Սէլիմ Բ. 1566—1574 տկար եւ ցոփ մէկն էր, հոբբած կը կոչէին զինքը։

Սէլիմ ալ գաշնակցութիւնը պահեց եւ Գաբրիէլ ասիոնները նորոգեց, վաճառականութեան նպաստաւոր հետեւեալ յաւելուածներով, եւ նուիրակ մը ղրկելով գայն ներկայացուց կարդալու թ.ին։

1. *Ոչ մէկ Ֆրենկ որ երկրին մէջ հաստատուած է, երբեմ պիտի ենթարկուի գլխահարկի։*
2. *Դեսպանը եւ հիւպատոսները իրաւունք պիտի ունենան խուզարկութիւն կատարելու Մահմետական հաց ծոմ Գաղղիացի գերեաց համար, եւ գայնս գերող եւ վաճառող ծովահենները պատժուիլը պահանջելու։*
3. *Սուլթանը կը խոստանայ հատուցանել ծովահենները կողոպտած Գաղղիացի նաւերուն վնասը եւ կողոպտողները պատժել։*
4. *Օսմանեան ծովային իշխանութիւնը հրամայած ատացան Գաղղիացի նաւերու հետ բարեկամաբար վարուիլ, եւ երբ Թրրիոյ ափանց վրայ իոր-*

տակութիւն ծագիլ անոնց եւ նաւաբեկութեան ենթարկուիլ անձը եւ ինչքը յարգել։

Այս առանձնաշնորհումներով Գաղղիա խաղաղութեամբ տէր էր Մերձերկրականի վաճառականութեան, մինչ Սպանիա եւ Վենետիկ ինքզինքնին կ'սպառէին Օսմանեան զօրութեան դէմ կռուելով։ Մերձերկրականը լի էր Գաղղիական նաւերով, որոնք ո եւ է ժամու չէին վճարեր Թիւրքիոյ նաւահանգիստները։ Գաղղիացի բուսաբ որտորդներ հաստատուած էին Ափրիկէ. կաթոլիկ միսիոնարութիւնք հաստատուած էին Թիւրքիոյ մէջ, մինչեւ իսկ Պօլիս։ Արեւելքի, մանաւանդ Սիւրիոյ, քրիստոնեայք Գաղղիոյ գեսպանի քով միշտ պատրաստականութիւն կը գտնէին Թրքական հալածանքէ պաշտպանուելու, ամեն ազգէ ուխտաւորք Ֆրէնկ անունով եւ գեսպանին նամակովը կրնային հանդարտ այցելել Ս. երկիրը։ Սիւրիոյ վանքերուն վրայ Գաղղիոյ դրօշը կը ծածանէր։ Սիւրիան քրիստոնէական Օվասիս մրն էր Մահմետական երկիրներու մէջ։

ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ՆԻԶԱԿԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԻԼՓԱՆԴՕ, 1571

157?ին կիպրոսէ առնուեցաւ Վենետիկցիներէն մեծ ջարդով եւ անդթութեամբ, որոնց յուրը դրգռեցին Եւրոպան։ Պիոս ե. նուիրական դաշնակցութիւն մը կազմեց, ուր մտան Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ., ինքը եւ մի քանի մանր պետութիւնք եւ Վենետիկցիք։ Բ. Դատը յարատեցաւ այս լուրէն եւ Գաղղիոյ միջամտութիւնը խնդրեց։ Աքսի եպիսկոպոսը, Ֆրանսուա Տը Նոայլ, Օլսոյ գեսպան կարգուելով միջամտութեան բանակցութիւնը իրեն յանձնուեցաւ։ Երբ եպիսկոպոսը Պօլիս հասաւ քրիստոնէից ի Լէփանդօ Թիւրքիոյ

վրայ տարած մեծ յաղթութեան լուրը նոր հասած էր։ 50 տարիէ ի վեր Թիւրքերը այսպիսի պարտութիւն կրած չէին, եւ Սելիմ Ա.ի եւ Սուլէյմանի կազմած նաւատորմը ջնջուած էր։ Սուլթանը վրէժխնդրութեան կը պատրաստուէր, Ֆրէնկ կրօնաւորներ բանտարկուիլ սկսած էին, եւ մեծ նեղութիւններ կ'սպասուէին։ Դեսպանը սպառնալով որ եթէ քրիստոնէից դէմ այսպիսի խստութիւնք չդադրեցնեն Գաղղիա ալ պապական դաշնակցութեան մէջ կը մտնէ, Սուլթանը կակղցուց եւ արձակել տուաւ բանտարկեալները։ Սուլթանը սկիզբէն չուզեց ընդունիլ իր ներկայութեանը, քանզի առանց ընծայի գալ կուզէր։ Մինչեւ իսկ առաջարկեցին որ տրուելիք ընծաները իրենք հայթայթեն, բայց եպիսկոպոսը չհանձն չառաւ, առարկելով որ «իմ Տէրս, որ քրիստոնեայ աշխարհին առաջին եւ մեծագոյն իշխանն է, իմանալով թէ այդ ընծան իբր տուրք կը նըկատի, պատուիրեց որ չընեմ»։ Սուլթանը չի ծանրացաւ ատոր վրայ, քանզի իրեն միջնորդութեանը պէտք կար, եւ եպիսկոպոսը ընդունուեցաւ։ Սուլթաննուս արքունիքը ուրիշ հին սովորութիւն մըն ալ կար, որ երբ օտարականները Սուլթանի կը ներկայացուէին 2 գափուճիներ 2 ձեռքերէն բռնած կը տանէին։ Եպիսկոպոսը մերժեց՝ առարկելով թէ իր Գաղղիացիի աղատութիւնը եւ եպիսկոպոսական պաշտօնը չեն ներեր որ իբր գերի տարուի Սուլթանին, եւ դռնապանները մէկդի ընելով մինակ ժողեցաւ Սուլթանին, նորա քղանցքը եւ ձեռքը համբուրելով՝ առանց անոր օրը նեղուելու, ինչպէս սովորութիւն էր։

1573 Մարտ 7ին վենետիկ դաշինք ըրաւ Դրան հետ եւ գործը լմնցաւ։

Ռուսաց եւ Օսմանեանց առաջին ընդհարումը այս ժամանակ կ'սկսի։ Սօգօլլու Մէհէմմէտ Եպարքոսը Կասպից ծովը հասնիլ զրկելու համար Տօն եւ Վոլկա գետերը ջրանցքով մը միացնել կը խորհի։ Ատոր համար բանակ մը կը զրկէ Աստրախան, զոր Ռուսք իրենց Իվան Վասիլեւիչ իշխանին առաջնորդութեամբը կը ջրուին ու գործն ալ կը խափանեն։

ԳԱՂՂԻՈՑ ՆԱԽԱՊԱՏՈՒԹԻՒՆԸ.— ՊԱՐՈՆ ՏԸ ՀԷՐՄԻՆԻ

Մարտ Գ. (1574—1595), Գաղղիոյ գահակցութիւնը յարգելով նուիրակ մը զրկեց Գաղղիա նաժակով մը, ուր «իր բարեկամութիւնը եւ 80 հատ բազկացեալ հատատորմ մը,» կը խոստանար Հէնրի Գ.ին։

Պարոն Տը Հէրմինի՝ Գաղղիոյ դեսպանը՝ մեծ ազդեցութիւն ստացաւ Պօլիս. չատ Ֆրէնկներ գերութենէ ազատեց, ծովահէններու չատ վնասներուն հատուցումն ընդունեց, Մարսիլիացւոց բուսած խնդիրները կարգադրեց, Ցոյն պատրիարքի մը եւ վալաքիոյ Վոյվոտի մը ընտրութիւնը ապահովեց, քինուորական եւ քաղաքական պաշտօններ ստացաւ Գաղղիոյ բարեկամ Թիւրքերու համար, Պապին կայսեր, Վենետկոյ, Րակուզայի եւ Մալթայի գործերն ու հպատակները իր պաշտպանութեան տակ առաւ, պապը արտօնութիւն ունեցաւ եպիսկոպոս մը զրկել իբր նուիրակ արեւելեան եկեղեցեաց, Երուսաղէմի եւ Սինայի Ս. տեղեաց արտօնութեանց կրկնուսմը ստացաւ, Բեթլայի մէջ Գաղղիացի կրօնաւորներու վանք մը հաստատելու արտօնութիւն, եւ Արշիպեղագոսի պապական եպիսկոպոսաց համար չատ մը չնորհքներ ստացաւ, Գաբիտիւլասիոններու կրկնումը ապահովեց, նաեւ արտօնութիւն ստացաւ որ Գաղղիոյ դեսպանը միւսներէն, Սպանիայինէն

ալ նախադաս ըլլայ։

Ամեն ազգերէն աւելի, Գաղղիոյ նախապատուութիւն տրուեցաւ այնպէս որ ճէնովացիք, Անգղիացիք եւն. ամենքն ալ բաց ի Վենետիկցիներէն, Գաղղիոյ անուան եւ դրօշին տակն էին։

ԱՆԳԼԻՈՑ ԵՐԵՒՈՒՄԸ ԱՐԻՒԵԼԻՒ ՄԷՋ։

Սակայն հազիւ թէ 2 տարի անցած էր Անգղիոյ եղիսաբէթ թագուհին Հէյրպօն դեսպանին միջոցաւ Սուլթանէն խնդրեց որ իր հպատակներն ալ, որ մինչեւ հիմա Գաղղիոյ դրօշին տակ կը նաւարկէին, իրեն դրօշին տակ նաւարկութեան եւ վաճառականութեան իրաւունք ունենան։ Ախկայ Անգղիոյ առաջին դեսպանն էր։ Սուլթանը ընդունեց առաջարկը, հակառակ Գաղղիոյ եւ Վենետկոյ դեսպանաց սաստիկ ընդդիմութեանց։ «Բ. Դուռը բաց է ամեն անոնց որ իր պաշտպանութիւնը կը խնդրեն», պատասխանուեցաւ, եւ արգարեւ չատեր օգտուեցան անկէ։ Եպարքոսը՝ Սէրայի եւ բանակի պաշտօնեայք այս բաց դուռի սկզբան նպաստաւոր էին, քանզի ատիկայ չահու աղբիւր մրնէր։ Եւրոպիոյ բոլոր վաճառականական պետութիւնք գործակատարներ ունեցան Զօլիս, մինչեւ անգամ Ջուլիեերիա բանակցութեան մտաւ։ Վերջապէս Սպանիա ալ 1578ին խաղաղութիւն առաջարկեց եւ դեսպան զրկեց։

Գաղղիոյ վնասովը Անգղիա սկսաւ չահիլ։ Ի սկզբան վաճառականականն գաբիդիւլասիոն էր ստացածը՝ առանց քրիստոնէից եւ Արեւելեան եկեղեցւոց խնդրոյ։ Ապա Սուլթանին օգնութիւնը խնդրեց Սպանիոյ դէմ, որ չի յաջողեցաւ, քանզի Սուլթանը Պարսից դէմ պատերազմ ունէր։ Երբ Հէյրպօն դեսպանը Անգղիա դարձաւ Սուլթանը եղիսաբէթին նամակ մը գրեց՝ խոստանալով որ

ծովահէններուս բռնած Անգղիացիները ազատ պիտի արձակէ, պայմանաւ որ ասիկայ փոխադարձ ըլլայ։ Ընդհանրապէս Սուլթանը լաւ միտեալ էր Անգղիոյ՝ անոր Սպանիոյ դէմ հակառակութիւնը քաջալերելու նպատակաւ։

ԳԱՂՂԻՈՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱԶՕՐԱՒՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ — ՏԸ ՊՐԷՎ

Մէհէմմէտ Գ. (1595—1603) Ունկարիայէ եւ Վալաքիայէ զատ ուրիշ քրիստոնէից հետ (Լեհաստան, Վենետիկ, Ազգիա) լաւ յարաբերութեան մէջ էր, Գաղղիոյ հետ նորոգեց իր գաչինքը։ Սաւարի Տը Պրէվ Դեսպանը Գաղղիական ազդեցութիւնը տարածեց յԱրեւելս։ Նախ Հէնրի Գ.ի չահերը պաշտպանեց, Մարսիլիացիներուն նամակ մը գրել տուաւ Սուլթանին՝ որ իրենց թագաւորը Հէնրի ճանչնան, ապա թէ ոչ պատերազմ հրատարակել կ'ապառնար։

Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ. Սուլթանին դեսպան մը զրկելով զինակցութիւն կը խնդրէր. Տը Պրէվ յաջողեցաւ Սուլթանը համոզել որ Սպանիոյ դեսպանը չընդունի, եւ հրապարակաւ յայտարարէ իր բարեկամութիւնն առ Հէնրի։

Տը Պրէվ անդուլ կ'աշխատէր Գաբիդիւլասիոնները յարգել տալ, եւ իր իմաստուն վարմունքին համար գրեթէ միշտ յաջողեցաւ. Անգամ մը եէնիչէրիք կալաթայի եկեղեցեաց վրայ յարձակեցան, ուր 3 ուրացողք ապաստանած էին. Տը Պրէվ ինքզինքը կատաղի բազմութեան առջեւ նետեց եւ չի թողուց որ վնասեն։ Ուրիշ անգամ ալ Քիւա կղզին Սուլթանի բարկութենէն ազատեց։ Դամասկոսի Փաչան Ս. գերեզմանի եկեղեցին մզկիթ փոխելէն արգիլեց։ 1600ին Ունկարիոյ մէջ

պատուհան մը լուրը առնելով Սուլթանը ոչ միայն Երուսաղէմ ուխտագնացութիւնը պիտի արգիլէր, այլ նաեւ զանոնք չղթայակապ գերի պիտի բերէր Գօլխա, Տը Պրէվ խոհոյն գնաց հետ առնել տուաւ հրամանը, հակդնելով որ եթէ ասանկ բան մը ընէ կզեմէր Պասլին գործին կուգայ, որ կը յաղորի բոլոր քրիստոնեայ իշխանները միացնելով, Խաչակրութիւն մը կազմել, եւ թէ Գաղղիոյ թագաւորն ալ անոնցմէ մէկը պիտի ըլլայ:

Տը Պրէվի յանձնարարութիւններէն մէկն ալ էր Անգղիոյ առնձգութիւնները արգիլել: Անգղիա ալ Գաղղիոյ նման Գաբիղիւլասիոն ստացած էր եւ Անգղիացիք կը մրցէին Գաղղիոյ նաւերուն հետ: Բայց անոնի Գաղղիոյ դրօշին վրնասելու նպատակաւ Անգղիա արտօնութիւն ստացաւ որ Գօլխա դեսպան չունեցող ազգեր կարենան Անգղիոյ դրօշին տակ գալ Թուքիոյ ջուրը: Տը Պրէվ դիմադրեց, եւ թէեւ Անգղիա այս ժամանակ Գաղղիոյ դաշնակից էր, եւ Հէնրի Դ. իր թագը մասամբ Եղիսաբէթին կը պարտէր, բայց Տը Պրէվ հետ առնել տուաւ այդ արտօնութիւնը, հակառակ Եղիսաբէթի դեսպանին ընդդիմութեանը: Հէնրի Դ.ի դեսպանը՝ Տը Պրէվ՝ բոլոր Եւրոպացի դեսպաններէն աւելի ազդեցիկ եղաւ եւ անոնցմէ աւելի օգնեց Եւրոպիոյ չահերուն:

Տը Պրէվ Թուրքերէն ալ գիտէր եւ ամէն Գաղղիոյ պաշտպանութեան դիմողներուն կ'օգնէր, Եւրոպիոյ գրեթէ բոլոր քաղաքներուն օգնած էր, 1200ի չափ մարդիկ ազատած էր գերութենէ, այլեւայլ ժամանակ եւ այլեւայլ կերպերով:

Տը Պրէվ Ահմէտ Ա.ի (1603—1617) ժամանակ 1605ին Գօլխէն մեկնեցաւ Սուլթանին Ֆերմաններովը՝ նահանգները այցելել եւ զեղծումները

չակելու: Ասիկայ շատ օգտակար եղաւ, թէեւ շատ բաներու ալ աչք գոցել ստիպեալ էր: Երուսաղէմ չատ չքով ընդունուեցաւ եւ Ս. տեղեաց պահպանութիւնը Լատինաց յանձնուց կրկին, որոնցմէ առած էին Յոյնք: Անկէ Թիւնիս եւ Ալճէրիա գնաց, բայց հոն լաւ ընդունելութիւն չի գտաւ:

Գաղղիա հասնելուն գիրք մը գրեց՝ Թրքաց հետ դաշնակցութիւնը արգարացնելով, Աւստրիոյ զրպարտութիւնները ջրել եւ բարեպաշտ Գաղղիացւոց մաքերը հանդարտեցնելու նպատակաւ:

Ահմէտ ի սկզբան չարունակեց Աւստրիոյ հետ պատերազմը, բայց վերջը հարկադրուեցաւ խաղաղութիւն ընել Սիլվեսթրէ գաչտը 1606 Նոյ.11ին: Ասիկայ առաջին գաշինքն է որ Սուլթանը կը կռէ քրիստոնեայ իշխանի մը հետ երբ իր հաւասարը: Սուլթաններէն մինչեւ հիմայ միայն պինադուլ տալ կը դիմանէին երենց թշնամեաց: Նաեւ ասկէ կը դադրի Աւստրիոյ վճարած տարեկան հարկը: Ասիկայ կը ցուցնէ Օսմանեան պետութեան տկարութիւնը եւ անկման երես բռնելը:

Գաղղիոյ պաղդատութեան առաջին չրջանը, որ Ֆրանսուա Ա.ինով, եւ Սուլթան Սուլէյմանով սկսած էր, այս վերջին մեծ Սուլթանին մահուամբն ալ կը վերջանայ: Այս չրջանի մէջ Ֆրանքօ—Թրքական դաշնակցութիւնը յարձակողական եւ պատերազմական էր Սուլէյմանի եւ Ֆրանսուայի ժամանակ, Բ. Շրջանը կ'սկսի սոնց յաջորդներէն եւ կը վերջանայ Հէնրի Դ.ով, 1610ին: Դաշնակցութիւնը տակաւ բարեկամական եւ վաճառականական կ'ըլլայ: Տը Պրէվի դեսպանութեան միջոցը այդ դաշնակցութեան ամենէն զօրաւոր եւ բարերար

ազգեցութեան ժամանակն է։

Տը Պրէվէն վերջը, 1611ին սկսեալ, Ֆրանքօ—Թրքական դաշնակցութիւնը կը սկսրանայ, յարաբերութիւնք տակաւ վատթարանալով խզուելու աստիճանին կը հասնին 60—70 տարի, մինչեւ 1671։ Այս շրջանն ալ կը համապատասխանէ Լուի ԺԴ.ի ժամանակին եւ Լուի ԺԴ.ի թագաւորութեան կէսին, եւ Թրքաց Ահմէտ Ա.ի, Մուստաֆա Ա.ի, Օսման Բ.ի, Մուրատ Դ.ի, Իպրահիմի եւ Մէհէմմէտ Դ.ի առաջին կիսուն։

ԳԼՈՒԽ Ի.

ՎԱՏԹԱՐԱՑՈՒՄՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԳԱՂԼԻՈՑ ՎԱՐԿԻՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՆԿԱՐՈՂ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐՈՒ

Ֆրանքօ—Թրքական դաշնակցութեան Չփ. շրջանը կ'սկսի 1611ին, եւ յարաբերութիւնք երթալով կը վատթարանան, թէեւ երբէք չի խզուեցան, որչափ որ ալ խիստ փափուկ ժամանակներ եղան, քանզի այս դաշնակցութիւնը երկու պետութեանց ալ կարեւոր եւ օգտակար էր, ճարաբերութեանց ցրտութեան պատճառներն էին։ 1. Ուրիչ Եւրոպական ազգեր ալ յարաբերութեան մտան Դրան հետ, եւ Գաղղիացին տարբեր եւ երբեմն հակառակ խորհուրդներ կուտային, մինչդեռ առաջ Գաղղիա առանձին էր։ 2. Աւստրիոյ

տան հակառակ՝ Գաղղիա այժմ Թիւրքէն զատ բողոքական Գերմանացիներէն ալ կ'օգտուէր, եւ Թիւրքին ակներեւ օգնութիւնը գայթակղական կը համարէին։ 3. Թիւրքիոյ Սուլթանք եւ փաշաներ մեծ անձնասուրութիւնք չէին ցէ. դարուն։ 4. Բայց ամենէն մեծ պատճառն այն էր որ Գաղղիա ալ կարող դեսպաններ ունեցած չէ Վօլիս այս ժամանակներ։ Առանցմէ մին, Պարոն Տը Սանսի, մինչեւ անգամ 4 ամիս կը բանտարկուի իր մարդերով՝ վէզիրէն, եւ միայն 15,000 դահեկան տուգանք տալ ետ իր մարդիկն ալ պատանդ ձգելով կ'ազատուի։

Վէզիրը միւս դեսպանաց ալ հրաման ղրկեց որ տուներնէն դուրս չելլեն, Մահմետականաց ալ արտօնութիւն տուաւ որ եթէ Բերայէն դուրս գտնեն զանոնք բանտ տանին։ Թէեւ Օսման (1618—1622) մարդ ղրկեց Բարիզ նամակով մը, իր, վէզիրի եւ Գափտան Փաշայի սատրագրութեամբ, եւ ներում խնդրեց եղածին համար, բայց յարաբերութիւնք չի շտկուեցան։

Մուրատ Դ.ի (1623—1640) ժամանակ Գաղղիոյ պղտեցութիւնը բոլորովին իսկաւ։ Թէեւ Լուի ԺԳ. չատ հիւպատոսներ հաստատեց չորս կողմ, Բէթղէհէմի Ս տեղիքը Հայոց ձեռքէն առած պահանջ տուաւ, բայց կալաթայի եկեղեցւոյ պաշտպանութեան մէջ չի յաջողեցաւ։ Անգղիոյ եւ Հոլանտիոյ գրգռութեամբ ալ ճիգեր եղան լրտես վռնտուեցան, հակառակ Գաղղիոյ դեսպանի բողոքներուն։

Կոմս Տը Մարշվիլ դեսպանը իր յիմարական ընթացքով ծայր ու ծանակ դարձաւ Թրքաց, զինքը պարզապէս խեղճ կը նկատէին։ Կալաթայի եկեղեցիք գոցուեցան, Ֆրէնկներուն՝ մինչեւ իսկ

դեսպանաց՝ զէնքերը ժողվուեցան, Եւրոպական վաճառքներու վրայ նոր տուրքեր դրուեցան։ Մարշվիլ բողոքեց այս ամենուն դէմ, բայց անօգուտ։ Վերջապէս օր մը զինքը բանելով Գաղղիական նաւ մը նաւեցուցին եւ ճամբեցին 1684ին։ Գաղղիա եղածն ընդունեց ու հաւուցում ալ չի խնդրեց։ Այս դեսպանի ժամանակ Գաղղիոյ մեծագոյն կոթուածը եղաւ Ս. Գերեզմանին Ֆրանչիսկեան Լաթիններէն առնուելով Յունաց տրուիլը 1634ին, որ մնաց այնպէս 40 տարի։

Այս անպատուութեանց երկար ժամանակամիջոցին Գաղղիոյ Միջերկրականի մէջ ունեցած առեւտուրն ալ չատ վնասուեցաւ Ափրիկեցի Ծովահէններէն, որոնք մինչեւ իսկ Գաղղիոյ նաւահանգիստները կը զարնէին։ Ասոր առջեւն առնելու համար Պօլիս եղած գիմումները, կամ Թունուզ եւ Ալճէրիա Ծովահէններու հետ բանակցութիւնները անօգուտ ելան։

1684ին Մալթայի ասպետաց մէկ նաւը Թրքական նաւ մը կը բռնէ, ուր կային Սուլթան Իպրահիմի (1640—1648) մէկ կինը եւ տղան, ու կրեսէ կը տանի, ուր Վենետիկցի կառավարիչը զայն ընդունելու անհոհմտութիւնը կը գործէ։ Ասոր վրայ Իպրահիմ կրակ կտրած բոլոր քրիստոնէից ջարդի հրամաններ կուտայ։ Միւֆթիի առարկութեանց վրայ մի քիչ հանդարտելով տեղացի քրիստոնեաները ազատ կը հրատարակէ եւ միայն Եւրոպացի քրիստոնէից ջարդը կը հրամայէ։ Երբ պաշտօնեայք ատոր ալ անտեղութիւնները կը ցուցնեն, միայն կաթոլիկ քահանայից ջարդով կը գոհանայ։ Ապա բոլոր դեսպանները կանչելով լաւ մը կը յանդիմանէ եւ իրենց տուներուն մէջ կը բանտարկէ, Ֆրէնկներուն կրպակներն ալ

գոցել կուտայ։ Անգղիոյ, Վենետիկի եւ Հոլանտիոյ դեսպանք բողոքելին թէ Մալթայի ասպետք Գաղղիացի են, եւ իրենց հայրենակիցներէն ոչ ոք կայ անոնց մէջ։ Վէզիրը Իպրահիմի քաջկութենէն օգտուելով կրնէի վրայ յարձակեցաւ։ Վենետիկ քրիստոնեայ ազգաց օգնութիւնը խնդրեց։ Գաղղիա երկու կողմն ալ չհանելու համար միջնորդութիւն առաջարկեց, բայց Դուռը մերժեց. Գաղղիա ալ արտօնութիւն տուաւ Վենետիկցւոց Գաղղիայէն զօրք ժողվելու. ասոր վրայ 50,000 զօրք գացած են Գաղղիայէն Կրետէի պատերազմին, որ 25 տարի տեւեց։

ԼՈՒԻ ԺԴ-Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԸ ԵՒ ՓԷՕՓՐԻՒԼԻԻ ՄԵԾ ՎԷԶԻՐԸ

Լուի ԺԴ-ի (1643—1715) երկայն թագաւորութեան տասջին կէսը Թրքաց հետ յարաբերութիւնը աւելի վատթարացուց։

Երբ Մէհէմմէտ Դ-ի (1648—1687) ժամանակ Քիօփրիւլիւ Մահմուտ Վէզիր եղաւ, Գաղղիոյ դեսպանը Տը Լա Հէյ խորհելով թէ սորիկայ ալ միւսներուն պէս քանի մը ամիս միայն պիտի նստի, այցելութեան չի գնաց եւ ատենդական ընծան չի տարաւ։ Քէօփրիւլիւն չատ փափաքեցաւ որ գայ, լուր ալ ղրկեց, բայց Տը Լա Հէյ յամառեցաւ չերթալ, որը թէեւ չատ սուղի նստաւ իրեն։ Վերջը տեսնելով որ Քէօփրիւլիւ կը մնայ իր պաշտօնին վրայ՝ գնաց երթալ եւ սովորական ընծան ալ տարաւ, բայց Քէօփրիւլիւն արդէն իր վրէժխնդրութիւնը յագցած էր 20 տարի, իր եւ որդուն Ահմէտի ժամանակ Գաղղիոյ դրօշին յարեւելս կրած նուաստացման բուն պատճառը այս էր։ Քէօփրիւլիւն իր վրէժը լուծելու յարմար ժամանակի կ'սպասէր որ եկաւ Վենետկոյ պատերազմի

մէջոցին։ Տը Լա Հէյ Վենետկոյ նպաստաւոր էր, մինչեւ իսկ գաղտնի կը թղթակցէր եւ Թըրքաց գաղտնիքը կուտար Վենետիկցւոց։ Ռէօփրիւլիւն դեսպանին թղթակցութիւնը բռնեց եւ խաղցն Ադրիանուպոլիս կանչեց։ Ինք տակաւ ըլլալով ուղղակի գնաց։ Ռէօփրիւլիւն բարկացած նամակը տուաւ որ կարդայ ու թարգմանէ։ Տղան պատասխանեց թէ «իր Տէրը Թագաւորին գաղտնիքը չի կրնար ծալ»։ Վէզիրը հրամայեց իր մարդուն, որ «առ չունը ծեծէ», եւ յետոյ բանտարկեց։ Ա լսելով դեսպանը ինք գնաց, Վէզիրը հրամայեց նամակը կարդալ, դեսպանը ղայդ ընել ուզելուն համար տակ դրուեցաւ։

Մազարէն ասիկայ լսելով Թագաւորին նամակովը պատուիրակ մը ղրկեց հատուցում եւ վէզիրի անկումը պահանջելով։ Վէզիրը դեսպանէն գանգատեցաւ եւ նախատանօք վռնտել տպառնաց։ Պատուիրակը չի կրցաւ Սուլթանը տեսնել եւ նամակովը ետ դարձաւ։ Մազարէն ալ դեսպանը ետ կանչեց 1661ին, եւ յարաբերութիւնը խզեց մինչեւ 1665։

Անգղիա, Հոլանտա եւ Աւստրիա գլգռեցին զԳաղղիա պատերազմ հրատարակել։ Մազարէն յայտնի պատերազմի բռնուիլ չուզեց, այլ միայն Վենետիկցւոց օգնեց Օսմանցւոց դէմ։

Մազարէն եւ Ռէօփրիւլիւ մեռան միեւնոյն տարին 1661ին։ Երկուքն ալ իրենց Թագաւորը կը կառավարէին արժանաւոր կերպով։

Ռէօփրիւլիւին յաջորդեց իր տղան Ահմեդ որ Վենետիկի եւ Աւստրիոյ պատերազմը չարունակեց։ Գաղղիա երկուքին ալ կ'օգնէր։ Աւստրիա Սէն Կոթարդ մեծ ճակատամարտով Ռէօփրիւլիւի յառաջ խաղացումը արգիլեց, բայց 20 տարուան անդադար խաղաղութիւն մը կնքեց 1664ին ի

վտակ Թրքաց յաղթութիւնները իրենց ձգելով եւ տարեկան 200,000 Ֆլօրին տուրք խոստանալով իբր ընծայ։

Լուի ԺԴ. Ափրիկէի ծովահէններու վրայ ալ բանակ մը ղրկեց Մալթայի ասպետաց հետ, որով Մահմետականները ամէն կողմ կատղեցան քրիստոնէից դէմ։ Իսկ Անգղիացիք, Հոլանտացիք եւ այլք կը պնդէին թէ իրենք Ծրէնկ չեն եւ մաս չունին Գաղղիոյ դործոց մէջ։ Այս ամենը Գաղղիոյ ծովային առեւտուրին վնասակար էին։ Գաղղիոյ հրատարակելու ամէն պատճառ կար բայց Ֆլօլպէր չէր ուզեր, քանզի ասիկայ Եւրոպայի մէջ պիտի տկարացնէր զԳաղղիա։ Ուստի մարդ ղրկեց Գօլիս տեսնել թէ յարաբերութեանց սկսուիլը կ'ուզէն։ Ռէօփրիւլիւն պատասխանեց թէ պատճառ չկայ որ մեր այսչափ տարեան բարեկամութիւնը դեսպանի մը չխմարական գործոց համար փոխուի։ Ուստի Գաղղիա կրկին դեսպան մը ղրկեց Տը Լա Հէյի տղան, որ իր հպարտ վարմունքին համար ցուրտ ընդունելութիւն գտաւ, անգամ մըն ալ ծեծուեցաւ եւ բանտարկուեցաւ, բայց կրկին չի խզեցին յարաբերութիւնները։

Գաղղիա Գաբիդիւլասիոններու նորոգութիւը եւ Հնդկաստանի առեւտուրը կարմիր ծովով ընելու արտօնութիւն ուզեց եւ մերժուեցաւ։ Ճէնովացիք, որ Գաղղիոյ գրաչին տակ առեւտուր կ'ընէին, Անգղիոյ միջնորդութեամբ յաւուկ Գաբիդիւլասիոն ստացան Անգղիոյ եւ Հոլանտայի նըմանը։ Լուի ԺԴ. անօգուտ բողոքեց, Վէզիրը պատասխանեց թէ, «Բ. Դուռը բաց է գացողներուն ինչպէս եկողներուն, Գաղղիոյ Թագաւորը իրաւունք չունի արգիլել Սուլթանը խաղաղութիւն ընելու իր հին թշնամեաց հետ, Գաբիդիւլասիան չնորհել անոնց երբ կուզան խնդրել իրմէն։ Նա-

րին վերահաստատութիւնը բաւական համարելու է որ դինք փոփչահ և տրխտանէյ առաջին նահատորը կը ճանչնանք, առանց պահանջելու որ մեզ տրվեցնէ թէ ինչպէս վարուելու ենք ուրիշ ազգաց հետ»։

Լուի ԺԴ. այս ամենուն համար բարկացած վենետիկցւոց նոր օգնութիւն չնորհեց ի Կրետէ։ Դուռը նախաձինք չի թողուց թափել Տը լա Հէյի գլխուն։ Լուի ԺԴ. ալ զայն ետ կանչեց, և նաև դրկեց որ ուզող գաղղիացիք ալ գան։ Տը լա Հէյ Վէզիրին իմացուց, որ չատ չճաշպարեց թղթերը յանձնել։ Գաղղիա օգնութիւն դրկեց Կրետէի, բայց անօգուտ Կրետէ վերջապէս անձնատուր եղաւ 1669, Սեպտեմբեր 6ին։

Քօլպէր հատոտեց Լուի ԺԴ. յարաբերութիւնը չի խզել։ Այս դաշնակցութենէն միայն մենք կը չահինք Աւստրիան նեղելով, և Թիւրքերը ոչինչ կը չահին, կ'ըսէր։ Ուստի Լուի ԺԴ. որոշեց Տը լա Հէյը կանչել և տեղը դրկեց Նօէնդէլ 1670ին, որ Գաբիտիւլասիոններու կրկնումը պիտի խնդրէր հետեւեալ յաւելուածներով։

«Մաքսերը 5% են իրենց 3%, Գաղղիոյ թագաւորը Արեւելքի կաթոլիկներուն միակ պաշտպանը ճանչցուի, Գաղղիական ապրանքներ Հնդկաստանէն եկած ժամանակ կարմիր ծովէն և Եգիպտոսէն ազատ անցնին»։ Մանաւանդ այս վերջինը սիրելի էր Քօլպէրի որով Անգղիացւոց և Հոլանտացւոց վնասել կ'ուզէր։ Վէզիրը ատոնք չափազանց գտաւ։ Երբ Նօէնդէլ Լաի ԺԴ.ի զօրութիւնը և հարստութիւնը կը գովէր, Վէզիրը պատասխանեց «Այո՛, Գաղղիոյ կայսրը մեծ է բայց անոր տէրը դեռ նոր է»։ Երբ դեսպանը Գաղղիոյ և Դրան բարեկամութեան հնութիւնը կը յիշէր, Վէզիրը նկատել տուաւ թէ, «Այո՛, Գաղղիա մեր ամենալաւ բարեկամն է, բայց ամեն տեղ մեր

թշնամիներուն հետ կը գանեանք գինքը»։ Երբ դեսպանը կը ցուցնէր թէ Լուի ժամանակաւորապէս կարմիր ծովու ազատ անցքը կ'ուզէր, Վէզիրը յայտնեց, «Բայց հնա՞ր է որ Զևլինին պէս մեծ կայսր մը միայն առեւտրական խնդիրով մը զբաղի»։ Վէզիրը միայն հին գաբիտիւլասիոնները կրկնել կ'ուզէր։ Դեսպանը չի կրցաւ իսկ Սուլթանին ներկայանալ եւ երբ ապառնալ ձեւացուց, Վէզիրը յիշեցուց թէ այս տեսակ գաբիտիւլասիոնները չնորհք մըն են զորս Սուլթանը կ'ընէ իր գաշնակցաց, թէ գինք անոնցմէ գոհ ըլլալուէ, եւ թէ Բ. Դրան օտարաց չնորհած առանձնաշնորհումները երբէք ամրապատուած չեն, այլ ազնիւ վարմանց համար եղած գիջողութիւնք են, եւ եթէ գինք հին գաբիտիւլասիոններու կրկնումին չի հաճիր կրնայ Գաղղիա վերադառնալ»։

ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՄՆ ԳԱՂԼԻՈՑ ՎԱՐԿԻՆ, ԵՒ 1673ԻՆ ԳԱԲԻՏԻՒԼԱՍԻՈՆԸ

Լուի ԺԴ. կատղելով մեծ նաւատորմ մը պատրաստել սկսաւ, Հպակրութեան հին ոգին արթնցաւ, եւ Թիւրքը Եւրոպայէն վռնտելու խօսք կըլլար։ Դուռն ալ իւրօք վախնալ սկսաւ։ Բայց Գաղղիա նախ Հոլանտայի դէմ գործածեց իր պատրաստութիւնները եւ որոշեց այնպիսի փառաւոր յաղթութիւն մը բնել որ անոր ազդեցութիւնը Պօլիս ալ զգացուի եւ բաւական ըլլայ Դուռը ուշքի բերելու։ Արդարեւ Հոլանտայի պարտութեան լուրը Պօլիս որ հասաւ Գաղղիացիք գլուխ բարձրացուցին։ Բ. Դուռը անհանգիստ եղաւ եւ Գաբիտիւլասիոնները Նօէնդէլի ուզած կերպով կնքեց եւ դրկեց իրեն, 1673, Յունիս 5ին։ Սուլթանն ալ զայս իմացուց Լուի ԺԴ.ին չորքօրթայ նամակով մը։

Այս կարգադրութեամբ Գաղղիա իր կորսնցուցած ազդեցութիւնը վերստացաւ։ Ֆրանքօ-Թիւրք դաշնակցութիւնը սկսած էր Ֆրանսուա Ա. Սւստրիոյ հակառակ։ Լուի ԺԴ.ի քաղաքականութիւնը նոյնն էր հիմա, (1673ին) այդ դաշնակցութեան նորոգուած ժամանակ։ Եթէ Թիւրքիա եւ Գաղղիա իրենց ճշմարիտ չահը տեսնելով միութեամբ գործէին, Եւրոպիոյ կը տիրէին, քանի որ Աւստրիա տկարացած էր, Անգլիա երկրորդական տեղ կը բռնէր եւ Ռուսիա ասպարէզի վրայ չէր գար։ Բայց երկու երկիրներն ալ իրենց չահը չի գիտցան։ Թիւրքը հպարտ էր, ուրիչի կարօտութիւն չունէր կը կարծէր, եւ առանձին գործել կ'ուզէր. Եւրոպան բանի տեղ չի դնելով քրիստոնեաները կ'արհամարհէր։ Լուի ԺԴ. ալ, ճշմարիտ կաթոլիկ մը, Մահմետական անհաւատը կ'ատէր, եւ Եւրոպիոյ կաթիքքեն վախնալով Թիւրքին հետ ուղղակի գաշնակցութիւն չէր սիրեր, զայն միայն իբր գործիք գործածել կ'ուզէր։ Աւոր հատար երկուքը միշտ առանձին կը գործէին, մին գործի կ'սկսէր երբ միւսը ճիշդ խազազութիւն ըրած էր։ Երբէք կատարեալ միութեամբ չի գործեցին, իրարու չէին վստահեր։ Այս սխալմունքը ազատեց Աւստրիան, պատրաստեց Ռուսիոյ մեծութիւնը, յառաջ բերաւ Թիւրքիոյ անկումը, եւ Գաղղիան ալ ժողուրդին ճամբու մէջ դրաւ։

ՎԻԵՆՆԱՑԻ ՁԱԽՈՂԱՆՔԻ ԵՒ ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ՆԻՋԱԿԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Լէոփոլտ կայսրը (1658—1705) Ունկարիոյ Բողոքականները կը հալածէր. ասոնք ալ ապստամբելով օգնութիւն կը խնդրէին Թիւրքիայէն։ Գարա Մուսթաֆա, Քէօփրիւլիւ Ահմէտի անարժան յաջորդը, 1683 Յուլիս 14ին մեծ ցոյցով Վիեննայի վրայ քալեց։ Լուի ԺԴ. ալ, որ Սթրազպուրկը առած Հէյնսոը անցնելու վրայ էր, այս լուրին վրայ ուրախացաւ։ Սակայն Թիւրքերը Վիեննայի պատերուն տակը մեծ պարտութեամբ փախուստ տուին, 300 մեծ թնդանօթ, 5000 վրան, 15 միլիոն ֆլորին ձգելով։ Սուլթանը այս ձախողանքին համար Վէզիրին գլուխը ուզեց, որ արծաթ ափսէի մը վրայ բերին իրեն։ Այսպէս Օսմանեան հռոմանքը որ 154 տարի առաջ Սուլէյման Ա.ի ժամանակ (1529) բաղխած էր Վիեննայի պարիսպին եւ ետ մղուած, այս անգամ աւելի զօրաւոր կերպով բաղխեցաւ եւ անանկ սարսափելի կերպով ետ մղուեցաւ որ այլեւս չի կրցաւ ետ դառնալ։

Սակայն Վիեննայի պայարումը նուիրական նիզակակցութիւն մը մէջտեղ բերած էր, Լէոփոլտ կայսեր ջանիւք եւ Պապին պաշտպանութեան տակ, ուր մտած էին Աւստրիա, Վենետիկ, Լեհաստան եւ Ռուսիա։ Վենետիկ սկսաւ կռիւը, որ կոչուեցաւ Նաւէրական պատերազմ, եւ որ վերջացաւ Գարլովիձի խաղաղութեամբ 1699։ Բ. Դուռը իակոյն Գաղղիոյ դիմեց, որուն դեսպանը մեծ պատիւներով ծանրաբեռնեց, անոր բոլոր պահանջները, առեւտրական, Ս. տեղեաց եւ միսիոնարութեանց վերաբերեալ, ամենն ալ գոհացուց։ Դուռը թէեւ ամեն կողմ նեղը մնացած էր, բայց պատիւին չէր կերցներ օգնութիւն խնդրելու Գաղղիացէն, այլ միայն Տիլմաճներէն կը խնդրէր։ Լուի ԺԴ. ալ յայտնապէս Թրքաց միանալ չէր ուզեր, Աւստրիան չահելու յոյսով։ Թիւրքիոյ գործերը ձախող կ'երթային, բանակը ապստամբելով Վէզիրը փոխած՝ Գալոյ վրայ կը քալէր։ Սուլթան Մէհէմմէտ Դ. հրաժարած եւ Սուլէյման Բ. (1687—1691) 44 տարուան առանձնութենէ հանուելով գահը բարձրացաւ։

ած էր։ Այս խառնակութիւններուն վրայ Թիւրքերը 1688ին հաշտութիւն խնդրեցին. Դուռը ասոնց պայման ընդունելու պատրաստ էր։ Ան ատեն միայն Գաղղիա միջամտեց եւ կայսեր դէմ պատերազմ հրատարակեց։ Դուռն ալ ստիպուեցաւ չարունակել պատերազմը՝ Քեօփրիլիւ Մուսթաֆան վէզիր ընտրելով։

Ասիկայ Քէօփրիլիւներուն իրրորդն էր եւ լաւ մէկը։ Նախ Սերայի աւելորդ ոսկղէն եւ արծաթեայ պէհնները հալեց, մզկիթներու սահկները գմնձը լծուց՝ ասիկայ ալ կրօնական պատերազմ է ըսելով, Ճէրմանը հրատարակեց բանակին որ ոչ ոք պատերազմի դայ եթէ ոչ կամաւորներ այս Ճէրմանը յոյս ներչնչեց բանակին։ Բանակին ալ հրամայեց որ անցած տեղէն ամէն բան սահկով դնէ առանց բնակչաց առացուածքին դպչելու։ Անկողմնակալ էր առանց կրօնի խտրութեան։ Գալաթայ եւ գաւառի քրիստոնէից արտօնութիւն տուաւ իրենց եկեղեցիները նորոգելու։ Երբ գրագիրը ըստ հին սովորութեան կը դրէր որ նոյն փայտով, նոյն քարով, նոյն կիրով պիտի նորոգուին, որով չինուած էին։ «Այդ ձեւը հնացոդները յիմար էին. գոչեց Քէօփրիլիւ, եւ ատոնց հաստուղները ասելի յիմար։ Այս մարդիկ իրենց եկեղեցին նորոգել կ'ուզեն, եթէ չի նորոգուելու չափ հին է, նոր մը թող չինեն. մեզի վերաբերածը ան է որ իրենց սահկովը չինեն եւ ոչ թէ մահմետականաց, եւ պայմանաւ որ իրենց տուրքը կանոնաւորապէս վճարեն, մրնացածը մեզի չի վերաբերիր»։ Ատոր համար է որ կ'ըսեն թէ Քէօփրիլիւն ասելի եկեղեցի չինեց քան թէ Յուստինիանոս Մեծն։

Նախ ատոր վաճառականութեան հեմ դրաւ։ Երբ Նարղի վրայ հարցուցին, իրեն «Ղուրանը ատանկ

բան չունի, ատիկայ առնողին եւ ծախողին պիտնալիք բանն է» ըսաւ։ Մօրէայի վրայ Յոյն կառավարիչ մը գրաւ, եւ Յոյները, որ կաթոլիկ վենետիկցիներէն հալածանք կրած էին, Յոյնին սիրով հնազանդեցան։

ԳԱՐԼՈՎԻՋի ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆԸ 1699, Ի ՎՆԱՍ ԹԻՒՐՔԻՈՑ

Քէօփրիլիւն ինքն ալ պատերազմի գնաց. Ահմէտ Բ.ի (1691—1695) առաջին տարին, բայց 28,000 հոգիով ինկաւ պատերազմի դաշտը։ Ասոր վրայ Բ. Դուռը, որ ցարդ Գաղղիոյ մտիկ ընելով հաշտութիւնը մերժած էր, այժմ Անգղիոյ միջամտութիւնը ընդունեց, բայց Աւստրիա չափազանց պահանջներ ունենալուն հաշտութիւնը կրկին չի գոյացաւ։

Մուսթաֆա Բ. (1695—1703) ինք անձամբ բանակին գլուխը անցնելով մեծ պատուոյթիւն մը կը կրէ Սաւոյայի Եւժէն իշխանէն եւ Պօլիա փախչելով, ալ անկէ չի հեռանար։ 1697ին ուրիշ մեծ պատուոյթիւն մը կրեցին Թիւրքերը եւ Տէլուէթիւնը անկման մօտ էր երբ Կր. Քէօփրիլիւ մը, Հիւսէյին, գործոց գլուխը անցուցին։ Լուի ԺԴ. ալ Եւրոպիոյ դէմ կռուելէն յոգնած խաղաղութիւն ընել կը խորհէր. Դրան ալ առաջարկեց իրեն համար ալ միջամտել, բայց Դուռը չընդունելով Անգղիոյ Վիլհեամ Գ՝ Օրանժի մտիկ ըրաւ, որ Դրան պաշտօնեաները կաշառած էր, եւ խաղաղութիւնը կնքուեցաւ ի Գարլովիչ 1699ին, Թիւրքիոյ չատ անպատճառ։ Թիւրքիա կորսնցուց, Ունկարիա, Թրանսիլվանիա, Մորէա, Տալմացիա, Բոսոլիա, Ուխրեն եւ Ազոֆ։ Բայց պետութիւնը մօտալուտ վտանգէ մը ազատեցաւ։

Ասիկայ Թիւրքիոյ առաջին նշանաւոր կորուստն է։ Թիւրքիա սկսաւ տկարանալ այն ժամանակէն, երբ Սերոպիոյ գործոց խառնուիլ փորձեց. իր ճըշմարիտ մեծութիւնը իր առանձնութեան մէջն էր։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ՌՈՒՍԻՈՑ ԴԵՐԱԿՇՌՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ

ՐՈՒՐԻԿԻ ՏՈՒՆԸ 862—1613

Որովհետեւ այսուհետեւ Ռուսիա յաճախ գործ պիտի ունենայ Արեւելքի մէջ, Ռուսիոյ խաղացած դերը լաւ ըմբռնելու համար պէտք է անոր պատմութեան վրայ գոնէ տարրական տեղեկութիւն մը ունենալ, զոր հարկ կը սեպենք հետեւեալ մի քանի էջերու մէջ ամփոփել։

Ռուսական կայսրութեան հիմնիչն է Րուրիկ Ա. (862—879), որ կ'իշխէր ի Նովոկորոտ, եւ որուն սերունդը չարունակեց մինչեւ ԺԶ. դարուն վերջը, եւ ամենէն պայծառ ժամանակը եղաւ Վլատիմիր Մեծի (980—1015) թագաւորութիւնը, որ Ռուսաց կայսեր գոյրն առնելով քրիստոնէութիւնը մտցուց Ռուսիա։ Այս հարստութեան ժամանակն էր որ տեղի ունեցաւ Մոնղոլներուն մեծ արշաւը։

1224ին Մոնղոլները Ճէնկիզի որդւոյն Պաթու խանի առաջնորդութեամբ Վօլկա գետը անցնելով եւ Հարաւային Ռուսիոյ մէկ մասը գրաւելով Գափչագի մեծ կայսրութիւնը հիմնեցին։

1240ին ալ ուրիշ Պաթու մը, որդի Թուշի,

Ջրէվը առնելով Հիւսխայէն իշխանները հարկատու ըրաւ։ Միայն Մոսկուայի իշխանը ազատ մնաց, որ 1328ին Մեծ Իշխան տիտղոսն ալ առաւ։ Այս Մոնղոլներուն տիրապետութիւնը 150 տարի տեւեց (1240—1381), բայց տակաւ Մոնղոլներու եւ Թաթարներու ներքին կռիւները եւ Լէնկթիմուրի աշխարհակալութիւնները զիրենք տկարացնելով Ռուսաց ալ ըռնծը թեթեւցուցին։

Իվան Գ. Մեծ (1462—1505) վերջապէս Մոսկուան ազատեց Թաթարներէն 1481ին։ Ինք Զար տիտղոսը առաւ եւ չար ներքին բարեկարգութիւններ կատարեց։

Իր երկրորդ յաջորդով Իվան Դ.՝ (1533—1584) կը մտնէ Ռուրիկի ցեղը։ Անկէ մինչեւ 1613 կարգ մը խառնաշփոթութիւններէն վերջը Րոմանոֆեան առունը կը հաստատուի գահուն վրայ։

ՐՈՄԱՆՈՖԵԱՆ ՏՈՒՆ 1613—1762

Միխայէլ Գ. Րոմանոֆ (1613—1645) եղաւ հիմնիչ Րոմանոֆեան հարստութեան։ Սաոր թոռան (Մեծն Պետրոս) աղջիկը Կոթթորփեան Գերմանացի առունէն իշխանի մը հետ ամուսնանալով իր որդին ալ ժառանգեց գահը եւ եղաւ արդի տիրող հարստութեան հիմնիչը։ Միքայէլի ժամանակն է որ Ռուսիան սկսաւ ազդ ելլել ու մեծնալ։

Ալեքսէյ Ա., օրբէն, (1645—1676), Գոզագնեցուն եւ Լեհերուն յաղթեց եւ Ճովհաննէս Սօպիէսքիին օգնեց ի Վօզնիւ Թրքաց դէմ 1673ին։

Ֆեոդոր Գ., օրբէն, (1676—1682) Ուխրէնը առաւ, Մոսկուան մեծցուց եւ չքեղացուց։ Ազնուականաց վկայագրերը այրել տուաւ, որպէսզի այսուհետեւ արժանիքի համեմատ վարձատրութիւն ըլլայ։ Իրեն յաջորդ ձգեց իր երկու եղբայրները։

Մեծն Պետրոս, (1682—1725) եղբայր Ֆեոդորի։ Առաջինն գինք գահ հանեց, քանզի մեծ եղբայրը Իվան, գրեթէ կոյր եւ համր ըլլալով անկարող մէկն էր,

բայց Պետրոս ալ փոքր բլլալուն քոյրը Սոֆի կը կառավարէր 7 տարի, մինչեւ որ ապստամբութեան մը մասնակից գտնուելով Սոֆի բանտարկուեցաւ, ուր մեռաւ։ Պետրոս լայն ծրագիրներով մեծ մարդ էր։ Միտքը դրաւ Ռուսիան քաղաքակրթել, ուսաւ 1697ին Հոլանտա գնաց եւ հասարակ գործաւոր մը պէս նաւարանը գործեց։ Անկէ Անգղիա անցնելով ճարտարապետներ առաւ հետը լրանցքներ եւն. չինելու համար։

Շվէտները այդ ժամանակներ չատ զօրաւոր էին։ Պետրոս երկարատեւ պատերազմներով անոնց հետ մաքառեցաւ, 1705ին Ս. Բէթերսպուրկը չինեց եւ հոն բնակելով վերջապէս անոնց զօրութիւնը խորտակեց ի Բալթիա 1709ին. եւ կարոլոս ԺԲ. Շվետաց թագաւորը Թիւրքիա փախցուց։ Լիվոնիան, Էսթոնիան, Ֆարէլիան եւն. առաւ, եւ վերջապէս 1721ին Շվէտի հետ գաշինք կռնելով իր գրաւած բոլոր երկիրները պահեց։ Ասոր համար «Կայսր, Հայր Հայրենեաց եւ Մեծ» տիտղոսները առաւ ծերակոյտէն։

Թիւրքիոյ դէմ ալ պատերազմ հրատարակելով՝ անխորհրդաբար Փրութ գետին վրան պաշարուեցաւ, եւ կատարելի թագուհին իր զարգերը եւն. նուիրելով եւ Պալթաճի վէզիրին սիրտը չահելով՝ հազիւ կրցաւ ինքզինքը ազատել 1711ին։

Պարկապատանէն ալ առաւ Տազիստանը, Շիրվանը, Մազանդարանը, Տէրպէնտը, Ասթրապատը 1723ին։ Հայոց ալ պիտի օգնէր Իսրայէլ Օրիի ժամանակ, բայց չի յաջողելով Հայերը մեծապէս յուսահատ ըրաւ։ (Տես եջ 362—373)։

Այս բոլոր պատերազմներուն մէջ ներքին բարեկարգութեան ծրագիրը չմոռցաւ։ Ոստիկանութիւնը բարւոքեց, նոր օրինագիրք հրատարակեց, նաւատորմիզ կազմեց, գիտութեանց Ակադեմիա հաստատեց, արհեստները քաջալերեց, պարբերքին տեղը Ս. Սինոդը հաստատեց, ինք եկեղեցւոյ գլուխ բլլալով։

Կոպեքինէ Ս, կինը, (1725—1727) իրեն յա-

ջորդեց, քանզի իր որդին Ալէքսիոս մեռցնել տուած էր Պետրոս։ Կատարելի աղքատ ծնողաց աղջիկ էր, զոր իր գեղեցկութեանը համար առած էր Պետրոս, եւ 1724ին կայսրուհի պսակել տուած։ Իր մահէն վերջն ալ կատարինէ օրինաւոր յաջորդ ճանչցուեցաւ, եւ վարչութիւնը իր սիրական Մէնչիքոֆ իշխանին ձեռքը ձգեց մինչեւ վերջը։

Պետրոս Բ. (1727—1730), որդի Մեծն Պետրոսի Ալէքսիոս որդւոյն։ Սա մեռաւ 15 տարեկան եղած ժամանակ առանց մեծ գործ մը կատարելու։

Աննա Իվանովնա (1730—1740), Մեծն Պետրոսի Իվան եղբօր աղջիկն էր, եւ Պետրոսի աղջիկը զբրկելով գահ եկաւ։ Պաշտօնապէս չատ անգրաքիւններ գործել տուին ասոր։

Եղիսաբեթ Բեհրովնա (1741—1762), Մեծն Պետրոսի աղջիկը, գահը հանուեցաւ կուսակցութենէ մը, եւ հակառակ կուսակցութեան պատկանողները հեռացուեցան կամ աքսորուեցան, առանց ոչ ոք սպանուելու, քանզի Եղիսաբեթ չէր ուզեր որ ոչ ոք պատժուի։ Եղիսաբեթ մեծ կայսրուհի մը եղաւ, յաջող կառավարութիւն մը ունեցաւ. Ֆինլանտը առաւ Շվէտէն 1743ին. Բրուսիոյ Ֆրէտերիք Մեծին ալ յաղթեց, ի նպաստ Աւստրիոյ։ Գրականութիւնը պաշտպանեց, գեղարուեստից Ակադեմիա մը հաստատեց Ս. Բէթերսպուրկ, եւ Համալսարան մը Մոսկուա։

Բայց ցոփ կեանք մը ունեցաւ, եւ կիրքերուն ուժի լաւ յաղթող տալու համար չատ մուանացաւ, եւ գահը իր քեռորդի Պետրոս Գ.ին ձգեց։

ԿՈՊԵՔՈՐՓԵԱՆ ՏՈՒՆ, 1762 ԷՆ ԱՍՏԻՆ

Պետրոս Գ. 1762ին, կ'ակնկալուի այս տունը։ Մեծն Պետրոսի Աննա աղջիկը Հոլշթայն Կոպեքորփի Դուքսին տրուած էր, որմէն ունեցաւ Պետրոս Գ։ Սակայն է արդի հարստութեան նախահայրը։ Եղիսաբեթ կայսրուհին ալ Պետրոսը իրեն յաջորդ

կարգելով ամուսնացուցած էր Գերմանիոյ Անհալթ Զերպսթի իշխանին աղջկանը՝ Կատարինէի հետ. բայց զիրար չէին սիրեր։ Կատարինէ կասկածելով թէ Պետրոս զինք պիտի արձակէ, ինք կանխեց եւ Պետրոսը հրաժարեցնել տուաւ Ռուսաց, որ արդէն չէին սիրեր, եւ 7 օր վերջը բանտին մէջ խեղդուելով Կատարինէ գահ ելաւ։

Կոտրինէ Բ. (1762—1796), մեծ եւ տաղանդաւոր կայսրուհի մը եղաւ, Ռուսիան իր պայծառութեան գագաթնակէտը հասցուց։ 1764ին Լեհաստանի գահը բարձրացուց իր սիրական Բօնիատովսկին։ Թիւրքերէն առաւ Քրիմը, Ազօֆը, Թականրոկը, Քէնպերընը եւ Իսմայիլը։ Նաեւ Գայնարճիի դաշինքով 1774ին, Սեւ ծովը բացաւ Ռուսիոյ։ 1772ին Բրուսիոյ եւ Աւստրիոյ հետ Լեհաստանը բաժնեց։ Նաեւ գրաւեց Լիթուանին, Քուրլանտը եւ Կուկասը։ Մեռած ժամանակը դեռ նոր աշխարհակալութիւններու վրայ կը խորհէր։

Ներքնապէս ալ երկրագործութիւնը եւ արհեստները կը զարգացնէր, գրականութիւնն ու արուեստները կը քաջալերէր։ Վոլթերի եւ Տ' Ալամպերի հետ կը թղթակցէր, եւ Տիտրօն իր արքունիքը կընդունէր։

Պօղոս Ա. Բէնէվիկ (1796—1801) որդի Ա. կաթարինէի եւ Պետրոսի։ Մայրը զինք հասարակաց գործերէ հեռու պահած էր, ուստի կայսր եղածին պէս մօրը կարգերը փոխեց եւ հին կարգերուն պաշտպան ներկայացուց ինքզինք։ Նախ Գաղղիոյ դէմ Հռ. դաշնակցութեան յարեցաւ, ապա յանկարծ Նափոլէոնեան եղաւ եւ անոր հետ պատերազմեցաւ Լիւնէվիլի եւ Ամիէնի դաշինքները։ Ներքնապէս բնաւորը մէկը հանդիսացաւ. կը պահանջէր որ անցած ժամանակ ամէն ոք իրեն երկրպագութիւն ընէ, ուստի գժտութիւններ չատնալով զինքը խեղդեցին։

Ալէքսանդր Ա. Բաւլովիչ (1801 – 1825), Պօղոսին որդին էր եւ Գաղղիացի գաստիարակէ մը

ազատական գաղափարներով կրթուած մեծ կայսր մը եղաւ։ Շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ. գրաքննութիւնը, գրաւումները, չարչարանքները ջնջեց, տուրքերը թեթեւցուց, գերիները ազատ հրատարակեց եւ գրականութեան զարկ տուաւ։

1805ին Անգղիոյ հետ դաշնակցութիւն մը կազմեց Նափոլէոնի դէմ, ուր մտան Աւստրիա, Բրուսիա եւ Շվէտ, բայց ստիպուեցաւ խաղաղութիւն ընել 1807ին Թիլսիթի դաշինքով։ 1812ին Նափոլէոն Ռուսիա կ'արշաւէ բայց նահանջել ստիպուելով՝ Ալէքսանդր Ուրոպիոյ ինքնակալները միութեան կը հրաւիրէ, եւ նոր դաշնակցութիւն մը կազմելով Անգղիոյ, Աւստրիոյ, Բրուսիոյ եւ Շվէտի հետ, շատ մը պատերազմներէ վերջը վճռորոշական յաղթութիւն մը կը տանի Լայպսիկ 1813ին։ Ալէքսանդր Բարիզ մտնելով Պուրպոնեան Լուդովիկոս ԺՀ.ը գահ հանեց ու խաղաղութեան դաշինք կռնեց հետը։

Երբ Նափոլէոն էլպա կղզիէն դարձաւ, Ալէքսանդր կրկին քալեց Բարիզի վրայ ու մտաւ Վաթերլոյի պատերազմէն վերջը 1815ին եւ այս անգամ աւելի խիստ վարուեցաւ, եւ հին կարգերը վերահաստատեց։ Բարիզէն մեկնելէն առաջ Աւստրիոյ եւ Բրուսիոյ ինքնակալներուն հետ Սրբոցն Նիկոկայութիւնը հաստատեց եւ իբր անոր պետը մեծ ազդեցութիւն ստացաւ։ Անիկա թագաւորաց տեսակ մը դաշնակցութիւնն էր, ժողովրդոց ազատութեան դէմ։

Իր երկիրը դառնալով կենաց վերջերը աւելի հակառակ եղաւ ազատական գաղափարներու, եւ շատ արտօնութիւններ սահմանափակեց։ Գաւառները այցելութեան եկած ժամանակը մեռաւ ի Թականրոկ 1825ին, առանց որդւոյ։

Նիկոլա Ա. (1825—1855) որդի Պօղոսի, Թիւրքիոյ հետ շատ գործ ունեցաւ։ 1826ին Ադրիանի դաշինքով Պուխարէսթի զիջումները հաստատեց։ Յունաց ազատամարտութիւնը քալաքերեց եւ 1827ին

Անգղիոյ եւ Գաղղիոյ միացաւ ի Նավարին։ 1828ին կրկին Թիւրքիոյ դէմ պատերազմելով Ադրիանուպոլսոյ դաշինքը կռեց եւ չատ գաւառներ առաւ, ինչպէս նաեւ Մոլտո-Վալաքիա իշխանապետութեանց հովանաւորութիւնը։ Մէհէմմէտ Ալիի դէմ Սուլթան Մահմուտի պաշտպանութիւնը առանձնակի Հիւնքեար Իսկէլէսիի դաշինքով 1833ին, որ Տարտանէլը կը գոցէր ամեն ազգաց նաւերուն բացի Ռուսիայինէն։ 1840ին Անգղիոյ եւ Աւստրիոյ հետ եւ հակառակ Գաղղիոյ, Մէհէմմէտ Ալիի պաշարը արգիլեց։

Իսկ 1853ին Թիւրքիոյ ներքին գործերուն խառնուիլ կը պահանջէր, Յոյն եկեղեցիները պաշտպանելու պատրուակով, որմէ ծագեցաւ Երիմու պատերազմը, եւ դէմ Սէպաստոպոլի պաշարման ժամանակ մեռաւ։

Պարկաստանէն ալ երեւանի եւ Նախիջեւանի նահանգները առացաւ Թէոփլիզայէ դաշինքով 1828ին։

Նիկողոս ալ մեծ կայսր մը եղաւ եւ յաջող իշխանութիւն վարեց։ Զօրաւոր, գործօն եւ առաքինի էր, կառավարելու յատկութեամբ օժտուած. յեղափոխութեանց թշնամի եւ իշխանութեանց պաշտպան էր։ Կրօնապէս աննեղող էր եւ Ռուս եկեղեցւոյն գլուխ եղողները կը հալածէր։ Երիմու պատերազմին ձեռնարկելով մեծ սխալմունք ըրաւ, եւ իր երկրին մեծ կորուստ պատճառեց։

Ալեքսանդր Բ. (1855—1881) որդի Նիկոդոսի որ անկէ ժառանգեց գահը եւ Երիմու պատերազմը։ Խաղաղասէր իշխան մը ըլլալով Բարիզի դաշինքը կնքեց 1856 Մարտ 30ին, եւ պատրաստին վնասները գոցելու աշխատեցաւ։ 1863ին Լեհաստանի ապստամբութիւնը մարեց, 1870ին Լոնտոնի Գոնֆէրանսը հաճեցուց ջնջել Բարիզի այն յօդուածը, որ Ռուսիոյ զօրութիւնը կը սահմանափակէր Սեւ ծովու մէջ։ 1877ին ալ Պալքանեան Սլաւները ազատելու համար պատերազմ հրատարակեց Թիւրքիոյ դէմ եւ մինչեւ Գոլիս հասնելով կնքեց նախ Սան Սթէֆանոյի եւ ապա Գերլինի դաշինքները, որով Ռուսիա Բարիզի դաշինքով 1856ին կորսնցուցածը ստացաւ։ Այս Ջարը Նիհիլիսթներէն սպանուեցաւ։

Ալեքսանդր Գ., (1881—1894) որդին՝ յաջորդեց։ Իր կինն էր Անգղիոյ այժմու թագուհւոյն քոյրը։ Խաղաղութեան հզօր պաշտպան հանդիսացաւ եւրոպա, եւ Գաղղիոյ բարեկամ։ Բայց Հրեաներն ու Աստուածեղ կոչուած Ռուս ազանդաւորները հալածեց, եւ մեռաւ կոկորդի հիւանդութենէ մը։

Նիկոլա Բ., 1894 Նոյ. 1, ներկայ Ջարը, Ալեքսանդր Գ.ի որդին է։ Սկիզբէն չատ յոյսեր կը տածուէին իր վրայ, իբր կրթեալ եւ ազատամիտ երիտասարդ, մանաւանդ Անգղիոյ եւ Գերմանիոյ հետ ունեցած ազգակցութեանը համար, քանզի իր կինը Անգղիոյ Վիքթորիա թագուհւոյն թոռն է։ Բայց քիչ առնէն տեսնուեցաւ որ յետադիմասէր ու տկար մէկն է, խաղալիկ մի քանի անխիղճ պաշտօնէից ձեռքը։ Իր օրով ոչ մի լաւ գործ կատարուեցաւ մինչեւ հիմա, ոչ մի ներքին բարեկարգութիւն կատարեց։ Ֆինլանտայի ազատութիւնը սահմանափակեց, Հրէից հակառակ հանդիսացաւ. Մանչուրիան Չինաստանէն յափշտակեց, բայց իրեն արդար պատիժը գտաւ։ Ճափոն իրեն դէմ եղելով Ռուսիան վանեց Մանչուրիայէն՝ մի կարգ փայլուն յաղթութիւններով, որոնք նսեմացուցին Ռուսիոյ փառքն ու զօրութիւնը, եւ յառաջ բերին արդի սարսափելի ներքին յեղափոխութիւնը։

Արեւելեան Հարցի նկատմամբ ալ Թիւրքիոյ նպաստաւոր յետադէմ քաղաքականութեան մը հետեւելով, ո՛չ Յունաստանի օգնեց, ո՛չ Կրետէի։ Հակառակ իբր Արեւելքի քրիստոնէից պաշտպանը Ռուսիոյ վայելած մեծ համարումին, Սուլթան Համիտի հակաքրիստոնեայ եւ Հայասպին քաղաքականութիւնը քաշալերեց, վեց մեծ պատերազմներ չորջանի մէջ անգործութեան պաշտպան հանդիսանա-

լով՝ Թիւրքիոյ գործոց մէջամտելու ո՛ եւ է չարժուձ կամ առաջարկութիւն խափանեց։ Ինքն ալ Կովկասի Հայերը նեղել եւ հալածել սկսաւ, մինչեւ որ Հայ եկեղեցական կալուածները յարքունիս յափշտակեց, կալուածներ զորս Մոնղոլներ, Թաթարներ, Պարսիկք եւ Թիւրք յարգած եւ խնայած էին։

Գաղղիոյ հետ ալ բարեկամական դաշինք մը հաստատելով՝ զայն ալ իր եաեւէն ձգեց եւ լռեցուց, Արեւելքի մէջ Գաղղիոյ հետեւած աւանդական ազատամիտ քաղաքականութիւնն ալ զսպելով չի թողուց որ ո՛ եւ է բողոք մը բառնայ ի նպաստ Արեւելքի քրիստոնէից եւ հակառակ կարմիր Սուլթանի անգթութեանց։

Իսկ Լահէի ժողովը եւ ընդհանուր ղէնրնկեցութեան կամ խաղաղութեան առաջարկը որ կուգար աչխարհի առաջին բռնաւորէն եւ Արեւելքը արիւնի մէջ լողացնող Զարէն, լոկ ծաղրելէ կատակերգութիւն մ՛էր։

ՌՈՒՍԻՈՑ ԵՐԵՒՈՒՄԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԳՈՐԾՈՑ ՄԷՋ

Լուի ԺԴ. Սպանական յաջորդութեան պատերազմը սկսած ժամանակ Դրան ալ իմացուց որ ինք ալ սկսելու է Ունկարիա մտնել, եւ թաթարք ալ Ռուսիա յարձակելու են, թէ 1685ի նաւթրական նիզակակցութենէն այլեւս վախ չի կայ, քանզի Վենետիկ եւ Լեհաստան չեզոք մնալ կ՛ուզեն։ Բայց Մուսթաֆայի (1695—1703) անկումը եւ Ահմէտին (1703—1730) ինքզինք Սէրայի զեղխութենց տալը արգելք եղան։ Անգլիա եւ Հոլանտա ալ ստակով եւ վաճառականութիւններով Գաղղիոյ ձայնը խեղդեցին։ Գաղղիա ալ իր նաւատորմը Սպանական Գաղթականութենց ցրուելով տկարացաւ եւ Անգղիա տէր մնաց Միջերկրականին։

Ռուսիա ալ սակէ օգուտ քաղելով, քանի

որ Թիւրքիա անհոգ նստած էր իր, աչխարհակալութենց կը պատրաստուէր։

Թիւրքիա հանդիպեցաւ Ռուսիոյ Գարա-Մուսթաֆայի ժամանակ՝ Նազախներու պատերազմին մէջ։ Ռուսք Նազախները պաշտպանեցին, եւ Թիւրքերը յաղթուելով 1681ին խաղաղութիւն կնքեցին։ Երբ Թիւրքերն ու Ռուսերը իրար հանդիպեցան երկուքն ալ բարբարոս էին. միայն թէ Թիւրքերը յետադիմելու երես բռնած էին, իսկ Ռուսերը դեռ նոր կ՛սկսէին իրենց ասպարէզը։ Իրենց Քրիստոնէութիւնը չատ աւելորդապաչտ եւ խեղճ բան էր։ Բայց պատճառ եղաւ Եւրոպիոյ Քրիստոնէութեան հետ չփուելնուն եւ անոնց քաղաքակրթիչ ազդեցութեան հանդիպ բաց ըլլալով զարգացան, մինչ Թիւրքերը Եւրոպիոյ Քրիստոնէութեան հանդիպ միչտ կասկածոտ վարուելով՝ չօգտուեցան եւ Եւրոպիոյ մէջ կղզիացեալ մնացին։

Ռուսիա Եուենական եկեղեցւոյ վերաբերեալն Եուենատան մեքենայութիւններ սկսաւ։ Սլաւները գրգռելով արեւելեան Քրիստոնէից պաչտպան ձեւանալ կ՛ուզէր՝ Գաղղիոյ հակառակ։ Ոյնքան ալ, որ Լատիններուը կ՛ատէին, աչքերնին բնականաբար Ռուսիոյ դարձուցին։

ՄԵՆՇ ՊԵՏՐՈՍԻ ՉԱԽՈՂԱՆԴԸ Ի ՖԱԼԻՍԻՆ 1711ին

Դուռը Ռուսիան հեռու, եւ թաթարաց անապատով իրմէ զատուած կարծելով՝ անհոգ նստած էր, եւ Մեծն Պետրոսի Ազոֆի մէջ հաստատուելով նաւեր չինելը հոգ չէր ըներ։ Շվէտաց Կարոլոս ժԲ. թագաւորը 16,000ով Ռուսիոյ սէրտը մտաւ, Թիւրքիա միայն թաթարաց խանի օգնութիւնը խոստացաւ իրեն։ Կարոլոս պարտեալ 1709ին Թիւրքիա կ՛ապաստանի եւ Արիւոլ խանի եւ Գաղղիոյ սիացած, Դուռը Ռուսիոյ դէմ կը գրգռէ,

բայց անօգուտ Բհօխիրիլիւ Նիւման փաշա վեզիրը (որդի Հիւսեյինի, 5ր. եւ վերջին Բհօխիրլիւին) հակառակ էր պատերազմի։ Երբ իրեն յաջորդեց Պալթաճի Մէհէմմէտ, եւ Մեծն Պետրոսի դեսպանն ալ Սեւ ծովէն Սէրայի առջեւ եկաւ երեւցաւ, յայնժամ միայն Դուռը չարժեցաւ Թիւրքերը, որ Սեւ ծովը իրենց անպականութիւն կը նկատէին, Ռուսիոյ այս յանդգնութեանը վրայ զայրացան։ Վերջապէս 1,10 Նոյ. 21ին պատերազմ հրատարակուելով Ռուսիոյ դեսպանը բանտարկուեցաւ եէթի Գուլէ։

Մեծն Պետրոս Թիւրքիոյ Յունդապետութեան մեծ ապստամբութիւն մը սպասելով մեկնեցաւ Մոլտո-Վալաքիան ազատ հրատարակեց, եւ քիչ օրէն Պօլսոյ առումը կ'երեւակայէր։ Բայց չատ զարմացաւ երբ Բրութը անցնելով Պալթաճիի 200,000 է բազկացեալ Թիւրք բանակէն պաշարուած գտաւ ինքզինք 1711ին, առանց պաշարի, եւ բոլոր յոյսերը օդը կը ցնդէին։ Բարկութենէն ինքզինք փակեց իր վրանը։ Մինակ ազատութեան ճարը Թրքաց հետ համաձայնիլն էր, բայց ոչ ոք համարձակելով յայտնել զայդ Զարին իր կատարին է կնոջը յանձնուեցաւ այս պաշտօնը։ Մեծն Պետրոս ընդունեց առաջարկութիւնը։ Պատգամաւորութիւն մը ղրկուեցաւ Թրքաց բանակը։ Վեզիրը ոգեւորաբար ուրախութեամբ ընդունեց եւ խաղաղութիւնը կնքուեցաւ ի Փալֆէն. 1711ին։ Ռուսք Ազոփը ետ պիտի տային, Խոստացան Թաթարներուն կործանել, Լեհաստան ղրկուած բանակը ետ կանչել եւ Յազխներուն չօգնել։ Վեզիրը կարծելով թէ տասը մեծ բան մը չահած եւ Գարլովիձի վրէժը լուծած կ'ըլլայ, Մեծն Պետրոս, Թիւրքիոյ ամենամեծ թշնամին, որ իր ձեռքին մէջն էր եւ կրնար գերի բռնել, ազատ

արձակեց յիմարութեամբ։ Ատոր համար պաշտօնանկ եղաւ։ Ասիկայ Ռուսիոյ յարաբերութեանց սկիզբն է, եւ այսուհետեւ Աւստրիոյ տեղ Ռուսն է Թիւրքիոյ թշնամին, դաշինքներ անոր հետ կ'ըլլան եւ կամաց կամաց գերակչիռ ազդեցութիւն մը կ'ստանայ Արեւելքի գործոց մէջ։

Գաղղիա եւ Շվէտաց կարծես ժԲ. Լանաջին աւերել տալ այս դաշինքը, բայց Սուլթանը չուզեց։ Քիչ մը վերջն ալ Պօլիս, եւ 1713ին Ադրիանուպոլիս վերջնական դաշինքը կռուեցաւ, որով Ռուսիա բոլորովին կը ձգէր Սեւ ծովը, Զարն ալ կ,արտօնուէր իր տարեկան 40,000 տուքատ տուրքն առ Արիմու խանը՝ դադրեցնել։ Կարծես ժԲ ալ յուսահատած իր երկիրը կը դառնայ։

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՎԵՆԵՏԻԿԻ ԵՒ ԱՒՍՏՐԻՈՑ ԴԷՄ, ՓԱՍԱՐՈՎԻՁԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ Ի ՎՆԱՍ ՎԵՆԵՏԿՈՑ, 1718

Գաղղիա ալ Սպանիոյ, Անգղիոյ եւ Հոլանտայի հետ Սպանական յաջորդութեան համար կռուելէն յոգնած, եւ Դուռը իրեն օգնելու համոզել չի կրնալով, (քանզի Դրան հոգը չէր թէ ո՞վ կը տիրէ Միջերկրականէ, թէ Սպանիան Պուրպոնեանց եւ Իտալիան Աւստրիոյ կը պատկանին թէ ո՛չ.) 1716ին Ուէրէխթի դաշինքը կռեց։ Սակայն հազիւ Գաղղիա զէնքը վար դրած էր, ահա Դուռը պատերազմ հրատարակեց իր հին թշնամւոյն, Վենետիկի դէմ, 1751ին։ Մօրէան եւ կրետէի մնացած նաւահանգիստները առին Թիւրքերը։ Վենետիկ ալ կարծես Զ. կայսեր դիմեց իբր Գարլովիձի դաշինքին երաշխաւորը։ Գաղղիա, Լուի ԺԴ.ի քաղաքականութիւնը ձգած ըլլալուն կայսրը չի վախցաւ պատերազմ հրատարակել Վենետիկի մեռցած։ Ասիկայ նուիրական նիզակակցութեան, չարունակութիւնն էր, եւ մինչեւ

Պէլկրատ հասան։ Դուռը յաղթուելով հաշտութիւն խնդրեց, որ Անգղիոյ միջնորդութեամբ կնքուեցաւ ի Փասարովիչ 1718 Յուլ. 21ին։ Ասով Վենետիկ Մօրէան կորսնցուց, Աւստրիա ալ մի քանի տեղեր ստացաւ։

Մեծն Պետրոս Փասարովիցի լուրը առածին պէս ինքն ալ Ֆալքէնի եւ Ադրիանուպոլսոյ գաշինքին փոփոխութիւն ուզեց եւ ստացաւ։ 1. խոստացաւ որ Լեհաց գործերուն չի խառնուի. եւ թէ երկու տէրութիւնք ալ (թիւրք եւ Ռուսք) պիտի ջանան որ այդ երկիրը մնայ ինչպէս որ է։ 2. որ երկու պետութեանց սահմանները իրարու բաց ըլլան՝ վաճառականաց ճամբորդել եւ առեւտուր ընելուն։ Ռուսիոյ ուխտաւորք ազատ պիտի ըլլան Երուսաղէմ կամ ուրիշ Ս. տեղեր երթալու, առանց խարաճ տալու կամ բասբօրթ պահանջուելու, Ռուսիացի եկեղեցականք որ Թիւրքիա կը քնակին, պիտի չի նեղուին։

Ասիկայ է Ռուսիոյ պահանջներուն սկզբնաւորութիւնը ի Թիւրքիա։

ՌՈՒՍԻՈՑ ԵՒ ԱՒՍՏՐԻՈՑ ԴԷՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ՊԷԼԿՐԱՏԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆԸ 1739ԻՆ, ԹԻՒՐՔԻՈՑ ՆՊԱՍՏԱՒՈՐ

1717ին Մեծն Պետրոս Լուի ԺԵ. ի այցելած պահուն Գաղղիան Թիւրքիայէն զատելով իրեն յաւրելու ջանքեր կ'ընէ։ Դուռը զայս լսելով կը վախնայ եւ 1721ին մեծ չքով պատուիրականութիւնը ժը կը ղրկէ Գաղղիա՝ Եւրոպական ազգաց քաղաքականութիւնը եւ արեւմուտքի կացութիւնը ուսումնասիրելու նպատակաւ, թէեւ առերեւոյթս Սուլթանէն ընծաներ եւ Ս. տեղաց նկատմամբ ֆէրմաններ կը տանէր։ Պատուիրակութիւնը մեծ պատուով ընդունուեցաւ, ամէն տեսակ դիւրութիւն

եւ առաջնորդութիւն տրուեցաւ իրեն, բայց Թիւրքիան իր քունէն կրկին չարթնցաւ։

Կատարինէ Ա. ժառանգեց Մեծն Պետրոսի գահը եւ անոր քաղաքականութիւնը։ Օսմանեան պետութիւնը կործանելու համար՝ Գաղղիոյ հակառակ՝ Աւստրիոյ մօտենալով, 1725ին Վիեննա դեսպան ղրկեց, որուն մէկ յօդուածն էր որ «երբ մեկերեւին Դրան հետ պատերազմ ունենայ, միւսն ալ պիտի միանայ, եւ առանձին դաշինք պիտի չընեն»։

Լեհաց թագաւորը մեռնելով Ռուսիա եւ Աւստրիա եւ Բրուսիա գաղտնի դաշինք կնքեցին 1732ին, Լեհաստանի մէջ Գաղղիոյ ազդեցութիւնը ջնջելու նպատակաւ, եւ իրենց ընտրելին թագաւոր դրին։ Գաղղիա օգնեց Լեհաց եւ պատերազմ հրատարակեց Աւստրիոյ դէմ։ Նաեւ իր դեսպանը Վիւնէօվ եւ Երիմու խանը ջանացին համոզել Դուռը որ ինքն ալ օգնէ Լեհաց, բայց անօգուտ։ Կարոլոս Զ. կայսրն ալ Գաղղիոյ նպաստաւոր առաջարկութիւն մը ընելով դաշինք կնքեց Վիեննա 1735ին։

Հազիւ Գաղղիա այս դաշինքը կնքեց ահա Թիւրքիա պատերազմի բռնուեցաւ Ռուսիոյ հետ։ Երիմու Թաթարք Պարսից պատերազմի ժամանակ Դրան օգնելու համար Ռուսիոյ հողէն անցած կովկաս գացած էին, Ռուսիա ատոր գոհացում կ'ուզէր։ Դուռը Գաղղիոյ դեսպանի մէջամտութիւնը խնդրեց։ Բայց դեռ ասիկայ իր հրահանգները չընդունած Աւստրիոյ դեսպանը (Անգղիոյ եւ Հոլանտայի դեսպանաց համաձայնութեամբ) ինք միջամտել առաջարկեց, նպատակը Թիւրքերը խաղցնելով ժամանակ վաստկել էր։ Գաղղիա հասկնալով որ եթէ ինք Թիւրքիոյ օգնէ, Անգղիա ալ Ռուսիոյ պիտի յարի, դեսպանին հրահանգ տուաւ խաղաղութիւն պոյացնելու աշխատիլ։

Սակայն Թիւրքերուն բաղդը յաջող երթալով թէ՛ Ռուսաց եւ թէ՛ Աւստրիոյ յաղթեցին եւ երկուքն ալ ներուելով հաշտութիւն խնդրեցին։ Դուռն ալ միայն Պաղդիոյ միջոցաւ հաշտութիւն ընդունեց։ Վիլնէօվ մեծ չքով հասաւ ՊԷԼԿՐԱՏ եւ երկու գաշինք կռնեց 1737 Սեպտեմբերին Պաղդիոյ երաչխաւորութեան տակ։ Աւստրիան ետ տուաւ Սերպիան եւ չատ տեղեր ու 27 տարուան զինադադար մը կնքեց։ Ռուսիա ալ խաղաղութեան մնայուն դաշն կնքեց Ազոֆի բերդը կործանելով։ Աովետուբը երկու կողմէն ալ ազատ պիտի ըլլար Սեւ ծովուն վրայ, բայց Ռուսք Տաճկական նաւ պիտի գործածէին։ Թիւրքիա ալ Ռուսաց Զարն ու Զարուհին Կայսր ու Կայսրուհի պիտի անուանէր։ Պէլկրատի դաշտը Թիւրքիա բարձրացաւ, Գարլովիձով կարնցուցածը գաւ։

Պէլկրատը վերջին նշանաւոր գաշինքն է զոր Թիւրքիա կնքեց, եւ միակ նշանաւոր գործը զոր Ֆրանքը—Թրքական դաշնակցութիւնը կատարեց։

1740ի ԳԱԲԻԴԻԻԼԱՍԻՈՆԸ—ՎԻԼՆԷՕՎ

Պէլկրատի դաշինքը նաեւ Պաղդիական ազդեցութիւնը հաստատեց ի Պոլիս, չնորհիւ Վիլնէօվի քաղաքագիտութեան։ Պաղդիա ջանաց ցուցնել թէ Թիւրքիոյ պէտք են Շվէտ եւ Լեհաստան, թէ այս վերջինը Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ անցած ըլլալով արդէն կորուսած էր։ Ռուսի Դուռը դաշինք կռնց Շվէտի հետ 1740ին, զերբար պաշտպանելու եթէ Ռուսիայէն յարձակում կրէն։ Ռուսիա սակայ խափանել ուզեց Վիլնէօվը կաշառելով, բայց անօգուտ։ Սակայ առաջին դաշինքն է իր տեսակին մէջ, որ Դուռը կնքեց քրիստոնեայ տէրութեան մը հետ։ Մինչեւ հիմա Սահմանեան հպարտութեան արժանապատուութեան հակառակ

կը նկատուէին այսպիսի դաշինքներն։

Վիլնէօվ Գաբիդիւլասիոնները նորոգել ուզեց։ Սուլթան Մահմուտ Ա. ալ Պաղդիոյ ուզած ամեն փոփոխութիւնները մացնելով 1673ին հաթթը Շէրիֆին, 1740ին Գաբիդիւլասիոնները տուաւ, որ տեսակ մը վաճառականական եւ բարեկամական դաշնագրութիւն դարձան, 85 յօդուածով, եւ որ անկէ վերջը միայն 1802ին նորոգուելով՝ մինչեւ հիմա կը մնան Պաղդիոյ եւ Թուրքիոյ յարաբերութեանց կանոնը։ Յատուկ նշանակութիւն մը այս Գաբիդիւլասիոններու Լուի ԺԵ.ին տարաւ եւ մեծ չքով ընդունուեցաւ։

Այս Գաբիդիւլասիոններու համեմատ,

«Պաղդիոյ դեսպանը եւ հիւպատոսք Սպանիոյ եւ այլ դեսպաններուն նախապատիւ պէտի ըլլան, նոր առանձնաշնորհութիւններ կը տեսրիեն Պաղդիոյ հիւպատոսներու դիրքին եւ իրաւասութեանց ընդարձակութիւն, Պաղդիոյ վաճառականին ազատ են մի ֆանի տուրքերէ, 3 % համար կ'ընդհանուրացնէ առեւծեալ եւ ներածեալ առնեն վաճառքի համար, միայն առաջ միայն 6 տեսակ ապրանքի յատուկ էր (քոմքոկ, քոտքը, կաշէ, մաքուէ կաշէ, մոմ, ծխախոտ), Պաղդիոյ հպատակք եւ պաշտպանեալք կրնան ազատ ճանապարհել ի Թիւրքիա առանց իրաւունքի, կրնան նաեւ առեւտրական գործեր հագնիլ»։

Պաղդիա Թիւրքիոյ դաստիարակը դարձաւ, բայց Թիւրքը կրկին իր հին անհոգ ընթացքը սկսաւ, իբր Եւրոպիոյ հրամանը տուողը։

Վրայ եկաւ Աւստրիոյ յաջորդութեան պատերազմը։ Մարիա Թերեզայի ինկաւ Աւստրիոյ գահը։ Պաղդիա այդ առնը բաժնելու նպատակաւ

պատերազմ հրատարակեց, ջանաց որ Դուռն ալ Թշնամութեան սկսի, բայց չի յաջողեցաւ։ Մ. Թերեզա Դուռը կը չաղաքորթէր, Ռուսիա կ'ապահովեր, եւ Անգղիա սակի կը տեղար Դուռը արգիլելու, եւ վերջապէս Անգղիա հաժոզեց Դուռը մըշանչենական խաղաղութեան դաչինք կնքել Ռուսիոյ հետ 1768ին։ Գաղղիա միանակ մնալով եւ Թիւրքիան արթնցնելու յոյսը կտրելով՝ ինք ալ 1848ին էքս լա Շամբէլի խաղաղութիւնը կնքեց, որով վերջացաւ Աւստրիոյ յաջորդութեան պատերազմը։

ԳԱՂՂԻԱ ԱՒՏՐԻՈՑ ԿԸ ԳԱՐԻ

Գաղղիա այս ամեն անյաջողութեանց համար չէր բարկանար, ոչ ալ իր Դրան վրայ ունեցած ազդեցութիւնը կը կորսնցնէր. կրկին ամենէն աւելի ազդեցիկն էր Գալիա, որուն կը նախանձէր Անգղիա։ Այս անգամ Գաղղիա Դռնէն յուսահատելով, ուրիշ քաղաքականութիւն մը փորձեց։ Աւստրիոյ մօտեցաւ որպէսզի ցամաքէն ազատուելով կարող ըլլայ ծովուն վրայ աւելի յաջողութեամբ չափուիլ Անգղիոյ հետ, եւ 1756ին վերատյալ գաչնադրութիւն մը կնքեց։ Ասիկայ իր հին քաղաքականութիւնը ուրանալ է, բոլորովին նոր մը։ 250 տարի է Թիւրքին ընկերացած էր՝ Աւստրիան կործանելու, հիմա ալ Աւստրիոյ կը միանայ։ Ասով Աւստրիոյ եւ Ռուսիոյ 1725ին վիճենայի դաչինքն ալ կը չնջուէր։ Ասիկայ իսկոյն Թիւրքիոյ վստահութիւնը եւ բարեկամութիւնը օտարացուց Գաղղիայէն։ Անգղիա ալ ամեն ջանք ի գործ դրաւ Գալիա Գաղղիոյ տեղը գրաւել։ Իսկ Ռուսիա Ս. տեղեաց նկատմամբ վէճեր կը հանէր որպէսզի Գաղղիոյ տեղը գրաւէ՝ իբր պաշտպան քրիստոնէից։ Նաեւ Մոլտավիա, Ըունաստան,

Մոնթէնէկրօ մարդիկ զրկած էր իրեն նպաստաւոր չարժում մը յառաջ բերելու։

ԹՐՔՕ—ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ՌՈՒՍՃՈՒԿ—ԳԱՅՆԱՐՃԻԻ ԴԱՇԻՆՔ 1774ԻՆ, ԹԻՒՐՔԻՈՑ ԱՆՆՊԱՏՍ

Ռուսիոյ Ժ.Ը. դարու բոլոր քաղաքականութիւնը իր եւ Եւրոպիոյ մէջ գանուող երեք տէրութիւններէն, Բոլոնիա, Շվէտ եւ Թիւրքիա վերցնելու նուիրուած էր։ Լեհաց Օկիւսթ թագաւորը մեռնելով՝ կատարինէ Բ. (1762—1796) իր մէկ մարդը թագաւոր տուաւ անոնց։ Լուի Ժե. Բոլոնիոյ օգնել կ'ուզէր եւ Դուռը կը գրգռէր պատերազմ հրատարակել։ Ասոր վրայ Ռուսք մըտան Պալթիա եւ ջարդ տուին։ Ցայնժամ Դրան համբերութիւնը հատած պատերազմ հրատարակեց 1768 Հոկտեմբեր 1ին։ Կատարինէ Բ. Պալթիկէն նաւատորմ մը զրկեց Անգղիոյ վրայէն եւ Անգղիացի նաւատիներով եւ հրամանատարներով։ Նաւատորմը Մորէան ապստամբեցուց, առանց սակայն մեծ գործ տեսնելու։ Զմիւռնիոյ մօտերը այրեց Թրքաց նաւատորմը 1770 Յուլիս 5ին։ Անգղիացի պաշտօնեայք խորհուրդ տուին Տարտանէլ մտնել, բայց Ռուսիոյ ծովակալը տպիտաբար մերժելով՝ մեծ պատեհութիւն մը փախցուց, քանզի եթէ մտնէր դիմադրութիւն բնաւ պիտի չի գտնէր։

Անգղիա Ռուսիոյ կողմն էր այս անգամ, եւ յայտարարեց որ Ռուսիոյ միջերկրականը մտնել արգիլողը իրեն հակառակ սեպելով կը պատերազմի հետը։ Անգղիա Ռուսիոյ հետ ալ վաճառականական դաչինք կնած էր եւ վախ կար թէ պատերազմական ալ էր այդ դաչինքը։ Ուստի Գաղղիա կը վախնար միջամտել։

Մէկ կողմէն Բրուսիոյ Ֆրէտերիք Բ. 1771 ին, միւս կողմէն Կատարինէ՝ Թիւրքիան բաժնել կ՚առաջարկեն Աւստրիոյ։ Գաղղիա լինչ չարժուի որ ըրաւ Բոլոնիոյ օգնելու նպատակաւ՝ Անգղիա սպառնաց, եւ այսպէս Անգղիա՝ առանց լինք բան մը վաստկելու՝ պաշտպան կեցաւ երիք աւազակ պետութեանց՝ Ռուսիա, Աւստրիա եւ Բրուսիա, որ Բոլոնիան մէջերնին բաժնեն։

Ասոր վրայ Գաղղիա խորհուրդ տուաւ Թիւրքիոյ չի չարունակել պատերազմը, քանի որ լինք չի պիտի կրնայ օգնել։ Գաղղիոյ միջամտութեամբ 1774 Յուլիս 10ին, Քոճուքը—Գայնարճիի դաշինքը կնքուեցաւ, որով Ղրիմ անկախ եղաւ (զոր Ռուսիա 10 տարի վերջը խափան գրաւեց 1784ին), Սեւ ծովի նաւարկութիւնը բացուեցաւ Ռուսիոյ, եւ Ղրիմէն կարեւոր տեղեր տրուեցան իրեն. Մոլտաւիա եւ Վալաքիա Թիւրքիոյ ձգուեցան Ռուսիոյ պաշտպանութեան տակ։ Նաեւ Ռուսիա իրաւունք պիտի ունենար քօնսուլներ հաստատելու։ Այս քօնսուլներ Յոյներ էին, եւ Յոյն նաեւ Ռուսիոյ դրօշին տակ ազատ նաւելով Յունական վաճառականութիւնը մեծ զարկ առաջ ի վնաս Գաղղիացիին։ Շ. յօդուածը ուղիղ առիթ տուաւ Ռուսիոյ ոտնձգութեանց։ «Բ. Դուռը կը խոստանայ պաշտպանել Քրիստոնէից կրօնքը եւ անոր եկեղեցիները, նաեւ Ռուսիան կ՚արտօնէ ո՛եւէ ժամանակ հետեւացուցմներ ընել՝ թէ՛ Պօլսոյ նոր եկեղեցիին եւ թէ անոր պաշտօնեաներուն համար, խոստանալով զանոնք նկատողութեան առնել՝ իբր դրացի եւ անկեղծօրէն բարեկամ պետութեան մը վստահելի մէկ անձին եղած»։

Ահա է Ղրիմու պատերազմին ծագումը։ «Քրիստոնեայ կրօնք եւ իր եկեղեցիներ» բացատրութիւնը Ռուսիա բնիկ Թրքահպատակ քրիստոնէից համար ալ կը հասկնար եւ Թիւրքիոյ գործերուն միջամտել կ՚ուզէր։ Գայնարճիի դաշինքը Ռուսիան Թիւրքիոյ պատգամը դարձուց, եւ Գաղղիոյ ազդեցութեան մեծ հարուած մը տուաւ, քրիստոնէից պաշտպանութեան համար նախանձորդ մը հանելով, եւ այնպիսի նախանձորդ մը, որ զգա եւ կրօնքով ազգակից էր Թիւրքիոյ հպատակ քրիստոնէից։ Այս նախանձորդին հետ Գաղղիա չէր կրնար մրցիլ, քանի որ Ռուսիա կրնար գինք սանձել ոչ միայն Աւստրիոյ եւ Բրուսիոյ՝ այլ մանաւանդ Անգղիոյ միջոցաւ, որ Բոլոնիոյ ջնջումին եւ Թիւրքիոյ անզամատումին խաթուած մեզակիցը եղած էր։

Գաղղիա իր բոլոր գաբիղելասիոններու մէջ, եւ ոչ ալ ուրիշ պետութիւնք իրենց դաշնից մէջ, Թրքահպատակ քրիստոնէից պաշտպանութեան համար երբէք բառ մը արտասանած էին, միայն Ռուսիան է որ զայդ յառաջ բերած եւ առոր համար պատերազմած իսկ է։ Ասիկայ իրողութիւն մըն է որ պէտք է խոստովանիլ ի պատիւ Ռուսիոյ Արեւելքի մէջ խաղացած գերին։

ԽՐԻՄԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ, 1784

Թէեւ Գայնարճիի դաշինքը Գաղղիոյ համար ալ մեծ հարուած մըն էր, բայց տակաւին Գաղղիա իր յաջողութեան մէջն էր, եւ Արեւելքի մէջ իր ամենամեծ յաջողութիւնը միայն տակէ 15 տարի վերջը տեսաւ, երբ իր ծովային վաճառականութիւնը 700 նաւ կը գործածէր՝ 20,000 նաւասուաք, եւ Գաղղիացիք Սեւ ծովն ալ նաւարկել սկսան։ Այս յաջողութիւնը եւ Ս. տեղեաց պահպանութեան իրաւունքները, ու Բ. Դրան հետ ունեցած բարեկամական յարաբերութիւնը միւս պետութիւնները նախանձի գլխուեցին, իսկ Բ.

առնէից համար ալ կը հասկնար եւ Թիւրքիոյ գործերուն միջամտել կ՚ուզէր։ Գայնարճիի դաշինքը Ռուսիան Թիւրքիոյ պատգամը դարձուց, եւ Գաղղիոյ ազդեցութեան մեծ հարուած մը տուաւ, քրիստոնէից պաշտպանութեան համար նախանձորդ մը հանելով, եւ այնպիսի նախանձորդ մը, որ զգա եւ կրօնքով ազգակից էր Թիւրքիոյ հպատակ քրիստոնէից։ Այս նախանձորդին հետ Գաղղիա չէր կրնար մրցիլ, քանի որ Ռուսիա կրնար գինք սանձել ոչ միայն Աւստրիոյ եւ Բրուսիոյ՝ այլ մանաւանդ Անգղիոյ միջոցաւ, որ Բոլոնիոյ ջնջումին եւ Թիւրքիոյ անզամատումին խաթուած մեզակիցը եղած էր։

Գաղղիա իր բոլոր գաբիղելասիոններու մէջ, եւ ոչ ալ ուրիշ պետութիւնք իրենց դաշնից մէջ, Թրքահպատակ քրիստոնէից պաշտպանութեան համար երբէք բառ մը արտասանած էին, միայն Ռուսիան է որ զայդ յառաջ բերած եւ առոր համար պատերազմած իսկ է։ Ասիկայ իրողութիւն մըն է որ պէտք է խոստովանիլ ի պատիւ Ռուսիոյ Արեւելքի մէջ խաղացած գերին։

ԽՐԻՄԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ, 1784

Թէեւ Գայնարճիի դաշինքը Գաղղիոյ համար ալ մեծ հարուած մըն էր, բայց տակաւին Գաղղիա իր յաջողութեան մէջն էր, եւ Արեւելքի մէջ իր ամենամեծ յաջողութիւնը միայն տակէ 15 տարի վերջը տեսաւ, երբ իր ծովային վաճառականութիւնը 700 նաւ կը գործածէր՝ 20,000 նաւասուաք, եւ Գաղղիացիք Սեւ ծովն ալ նաւարկել սկսան։ Այս յաջողութիւնը եւ Ս. տեղեաց պահպանութեան իրաւունքները, ու Բ. Դրան հետ ունեցած բարեկամական յարաբերութիւնը միւս պետութիւնները նախանձի գլխուեցին, իսկ Բ.

Դուռը իր հին անհոգ ընթացքը չարունակել սկսաւ, մինչդեռ Ռուսիա կը գործէր թէ ի Խրիմ, թէ ի Մոլտո—Վալաքիա։

Կատարինէ Խրիմի մէջ խռովութիւններ հանեց, ուր Թաթարք ապստամբելով Ռուսք կը մատնեն խաղաղելու, եւ 1784ին Խրիմը կը կցեն Ռուսիոյ։ Դուռը կատղելով պատերազմ հրատարակելու վրայ էր, երբ Գաղղիա հաշիւ կրցաւ արգիլել, քանզի Աւստրիա եւ Բրուսիա Ռուսիոյ յարած էին, եւ Անգղիա ալ Գաղղիոյ հետեւէն լինկած ըլլալով (հանգի Դաղղիա Ամերիկացւոց օգնած էր) Գաղղիա պիտի չի կրնար օգնել Թիւրքիոյ։ Ասիկա Գաղղիոյ առ Թիւրքիա ըրած մեծագոյն բարիքն է, որովհետեւ եթէ դուռը պատերազմէր այս անգամ՝ իր բաժանումը կնքած պիտի ըլլար։

ԹՐՔՕ—ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ, ԵԱՇԻ ԴԱՇԻՆՔԸ 1792ԻՆ, ԹԻՒՐՔԻՈՅ ԱՆՆՊԱՍՏ

Սակայն Խրիմոյ անկումը եւ Ռուսիոյ Սեւ ծովուն վրայ հաստատուիլը մեծ փոփոխութիւն յառաջ բերաւ Գաղղիոյ քաղաքականութեան մէջ։ Ռուսիոյ նպաստաւոր կարծիքը, որ Մեծն Պետրոսի Բարիզ այցելութենէն իվեր ձեւացած էր, զօրացաւ։ Քանի որ Թիւրքը կորուստի մատնուած է, ինչո՞ւ պարապ տեղ գոհոզութիւն ընենք, կ'ըսէին։ Վրայ հասաւ Գաղղիոյ եւ Ռուսիոյ մէջ կնքուած վաճառականական դաշինքը, եւ ամեն ոք կը կարծէր թէ Գաղղիա իր ընթացքը փոխած՝ այս անգամ ալ Ռուսիոյ մօտեցած է, ինչպէս որ 1756ին ալ Աւստրիոյ մօտենալ փորձած էր Վէրսայլի դաշինքով։

Կատարինէ, վատահ Աւստրիոյ վրայ, եւ Բրուսիոյ ու Անգղիոյ չէզոքութեան վրայ յենած, Թիւրքիոյ բաժանումը կ'երազէր եւ բլաններ կը չինէր

Յովսէփ կայսր հետ։ Յունաստան, Վրաստան, Կովկաս, Մոլտավիա, ռանգոթիւններ կ'ընէր, դաշնագրութիւնները կ'ուրէր, եւ Պօլիսն առնելով Յունական կայսրութիւնը հաստատել եւ իր թոռանը յանձնել ու բլաններ կը յօրինէր, անոր համար անոր Յունական կրթութիւն մը տուաւ եւ Կոստանդիանոս կոչեց։ Վերջապէս Դրան համբերութիւնը հատած՝ Ռուսիոյ դեսպանը եչէի Գուլէ բանտարկելով պատերազմ հրատարակեց, 1887, Օգոստոս 1 ին։ Գաղղիա գիտնալով թէ Թիւրքը պատրաստ չէ, եւ ասիկայ իրեն կործանումն է կը խրատէր եւ կենալ։ Իսկ Անգղիա փափաքելով Ամերիկայի վրէժը լուծել եւ Գաղղիոյ արեւելեան առեւտուրին նախանձելով, որ Ռուսիոյ հետ կնքած վերջին առեւտրական դաշնագրութեամբ նաեւ Պալթիկ ծովու վաճառականութեան մենաւաճառն ալ իրմէն խլած էր, ամեն ջանք գործածեց Թիւրքը Ռուսիոյ դէմ գրգռելու, որպէսզի եթէ Գաղղիա Թիւրքը թողու, Արեւելքի առեւտուրը եւ ապրեցութիւնը կորնչին, իսկ եթէ Թիւրքին օգնէ Պալթիկի առեւտուրը կորնչին։ Դուռն ալ աւելի Անգղիոյ անսաց։

Բայց պատերազմը Թիւրքիոյ աննպաստ էր, թէ Աւստրիա թէ Ռուսիա նեղեցին Թիւրքը։ Ան ատեն Անգղիա պատրաստուեցաւ Թրքաց օգնելու եւ 1790 Յունուար 10ին Բրուսիոյ հետ ալ յարձակողական եւ պաշտպանողական դաշինք կնքեց, բայց Փետրուար 20ին Յովսէփ կայսրը մեռնելով Աւստրիացիք խաղաղութիւն ըրին Սեպաեւմբերին։ Իսկ, Բրուսիան եւ Աւստրիան միանալով բողոքեցին Կատարինէին թէ պատերազմը կ'արգիլէ զիրենք Եւրոպայի դործերուն նայելու, քանզի Գաղղիոյ յեղափոխութեան ժամանակ էր։ Եւ Անգղիա սկսաւ պինդ, թէեւ ժողովուրդը

հակառակ էր ատոր։ Կատարինէ հաճեցաւ, եւ նաչէ դաշինքը կնքուեցաւ 1792 Յունուար 9ին, որով Երիմը բոլորովին Ռուսիոյ յանձնուելով՝ Տնէսթէրը 2 ֆէրսախներէ սահման դրուեցաւ, Ասիոյ մէջ ալ Թիֆլիզի եւ Վրաստանի վրայ Ռուսիոյ թեւարկուածքիւնը հաստատուեցաւ։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ԳԱՂԳԻՈՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Նափոլէոնէ ժամանակ

ՆԱՓՈԼԷՈՆ ԿԸ ԳՐԱՒԷ ԵԳԻՊՏՈՍԸ

Գաղղիոյ յեղափոխութեանց մէջ Թիւրքիա չէզոք մնաց՝ իր ներքին գործերով զբաղած։ Գաղղիոյ թշնամիք, մանաւանդ Անգղիա, կը ջանային Թիւրքիան Գաղղիացէն դատել, բայց Թիւրքիա չէր լսեր։ Իսկ Նափոլէոն Թիւրքիան կորսուած կարծելով՝ խորհեցաւ կանխաւ Եգիպտոսը գրաւել, եւ 1798ին արշաւեց Եգիպտոս։ Պէտք է ծանօթ խոստովանիլ որ Եգիպտոսի արշաւը ոչ թէ Թիւրքիոյ դէմ էր, այլ Անգղիոյ, իբր առաջին քայլը դէպ ի Հնդկաստան։ Այս արշաւով Գաղղիա իր հին բարեկամական դաշնակցութիւնը կը փոխէր Թիւրքիոյ հետ։ Թիւրքերը ատոր վրայ ապստամբեցան։ Անգղիա (Բիդ) Ռուսիա եւ Աւստրիա ալ զրգռեցին Թուրը ընդդէմ Գաղղիոյ, եւ Սուլթանը պատերազմ հրատարակեց Գաղղիոյ դէմ, Սեպտեմբեր 12ին 1798։ Թիւրքիոյ մէջ Գաղղիացիք բռնաբարուեցան, առեւտուրին ջնջուեցաւ եւայլն։

Դուռը Ռուսիոյ հետ դաշինք մը ըրաւ, որ թէեւ չատ կարճ տեւեց, Ռուսիոյ նաւատորմիղը

անցաւ Տարդանէլէն եւ միացաւ Թիւրքիացիներուն, Նէլսըն ալ միացաւ անոնց։ Սուլթան Սելիմ Գ. ի նչան իւր գնահատութեան մեծագործ թիկնոցը եւ իր իսկ գլխէն ալ հազարաւոր ոսկի արժող ադամանդեայ գարդարանքը հանելով Նէլսընի գլուխը անցուց։ Նէլսըն իսկոյն Եգիպտոս գնաց եւ Նափոլէոնի նաւատորմը ջնջեց Ապուքիր 1798։ Նափոլէոն Աքիա ալ ձախողուել եւ չի կրնալով առնել՝ Գաղղիոյ գերիշխանութիւնը, որ Մալթայի եւ Եգիպտոսի գրաւմամբ մեծցած էր, կրկին նուաստացաւ։

Ռուսիոյ Պօղոս կայսեր եւ Դրան մէջտեղ դաշինքը կնքուեցաւ վերջապէս ի Պօլիս, 1798 Դեկտեմբեր 23ին, երկու պետութիւնք այսուհետեւ նոյն բարեկամները եւ նոյն թշնամիները պիտի ունենային, եւ իրարու երկիրը պիտի պաշտպանէին, Եգիպտոսն ալ մէջը ընդունով։ Անգղիա ալ ընդունեց այս դաշինքը 1799 Յուն. 5ին։

ՆԱՓՈԼԷՈՆ ԿԸ ՀԱՇՏՈՒԻ ԹԻՒՐՔԻՈՑ ՀԵՏ

Նափոլէոն 1802 Յունիս 25ին առանձին դաշինք կնքեց Սուլթանի հետ, որուն համեմատ Եգիպտոսը պարպելով Թիւրքիոյ յանձնեց, Յոնիական կղզիները, զորս Գաղղիան վենետիկէն առած էր, հատարակապետութիւն մը ձեւացան Դրան տակ, եւ յետոյ միացին Ռուսիոյ տակ։ Դուռն ալ Գաղղիացիներէն գրաւած ամեն բաները ետ տուաւ։ Հին դաշինքներ կրկնուեցան, մանաւանդ 1740ի Գաբիդիւլասիոնները, նոր յօդուածներով ալ հաստատելով Գաղղիոյ նաւերուն Սեւ ծով մուտքը։ Յետ այսորիկ Նափոլէոն Սրեւելքին հոգ տարաւ։ Գաղղիոյ ազդեցութիւնը, վաճառականութիւնը, անունը բարձր բռնել ուզեց Յունաստան, եւ կարող մէկը, Սեպաստիանի զօրավարը, նուիրակ ղրկեց յատուկ հրահանգներով։ Գաղղիոյ այս հին ազդեցութեան եւ բարեկամութեան հաստատութիւնն յարուցանել պատճառ եղաւ Անգղիոյ Ամիէնի դաշինքը քանդել եւ Մալթան պահելուն։

Նոյն պատճառաւ նաեւ Ռուսիա խզեց Գաղղիոյ հետ՝ Ճոնիական կղզեաց համար՝ ուր հաստատուած էր Ռուսիա։

Երբ Ռուսիա, Անգղիա եւ Աւստրիա պատերազմ հրատարակեցին Նափոլէոնի դէմ, սա կ՚ուզէր Դուռը գրգռել որ զօրք ղրկէ Դանուբ, բայց Դուռը Անգղիոյ եւ Ռուսիոյ ազդեցութեան տակ էր դեռ եւ չատ պատճառաչք Անգղիացին կաչառուած, Գաղղիոյ դեսպանին մտիկ չէին ըներ, մինչեւ իսկ Նափոլէոնի կայսրութիւնը չէին ուզեր ճանչնալ. դեսպանն ալ Պոլիսը ձգեց գնաց։ Նափոլէոն թէեւ գոհ չէր Թիւրքիոյ ընթացքէն բայց չէր ուզեր վրէժ խնդրել. եւ Անգղիոյ ու Ռուսիոյ հետ բանակցութեանց մէջ միշտ նպաստաւոր կը գտնուէր Թիւրքիոյ, եւ անոր անկախութիւնը պայման կը դնէր։ Օսթէրլից էն (1808) վերջը Դուռն ալ Գաղղիոյ մօտեցաւ, Նափոլէոնի կայսրութիւնը ընդունեց եւ նուիրակ մը ղրկեց 1806 Յունիս 5ին, որուն Նափոլէոն պատասխանեց հետեւեալ կերպով։

« Իմ գիտուց յաջողութենիկն խաղը փափաքած աւելնալնեն եւ աւելնակարեւոր օգուտներուս մին է իմ դաշնակիցներուս աւելնկն օգտակարը եւ աւելնկն հիները պահպանել եւ աւելոր օգնելը։ Նոյս համեմի է ինձ այս բանիս երաշխաւորութիւնը տալ հրապարակաւ եւ հանդիսաւոր կերպով։ Սակն ինչ որ կը պատահի Օսմանցւոց դժբաղդ կամ բարեբաղդ, պիտի ըլլայ դժբաղդ կամ բարեբաղդ նաեւ Գաղղիոյ համար։ Պարոն դեսպան, այս խօսքերը Սուլթան Սելիմին հաղորդեցէք։ Թող ան չիշէ գոնէ ան ան զգար որ իմ բշնամիս, որոնք նաեւ իրենն են, իրեն կը մօտենան։ Երբէք ինծմէ վախնալիք բան մը չունի, ինծի միացած իր բշնամեաց ոչ մէկին զօրութենէն վախնալու բան ունի »։

ՆԱՓՈԼԷՈՆ ԹԻՒՐՔԻՈՑ ԿՈՂՄԸ ԵՒ ԱՆԳԼԻԱ ՌՈՒՍԻՈՑ

Նափոլէոն Ռուսիոյ դէմ պատերազմի ժամանակ (1806—1807)կը յայտարարէ թէ Սղէքսանդրի

հետ բնաւ հաչտութիւն պիտի չընէ մինչեւ որ նա Վալաքիան եւ Մօլտաւիան չի պարպէ։ Իր Մարմօնտ ճէնարալին, որ Դալմաթիա էր, հրամայեց Յունվ. 29. 1806ին Թրքաց օգնել մարդով զէնքով, ռազմամթերքով, խորհուրդով եւն.։ Սելիմ ալ ժամանակը եկած կարծելով պատերազմ հրատարակեց Ռուսիոյ դէմ 1806 Դեկտ. 30ին, եւ Սեպաստիանիի խորհուրդով Տարտանէլը ամրացուց։ Առջ վրայ Անգղիոյ դեսպանը պահանջեց Սեպաստիանիի արտաքսումը, Մօլտ. Վալաքիայէ Ռուսիոյ, իսկ Թիւրքիոյ նաւատորմին ու Տարտանէլին ալ Անգղիոյ յանձնուիլը։ Դուռը մերժելով զայս՝ դեսպանն ալ բոլոր վաճառականներով մեկնելով Թէնէտոս կղզին գնաց, ուր էր Ռուսիոյ նաւատորմիղը։ Անկէ Անգղիոյ նաւերը Ռուսիացիներն միանալով ժան Տարտանէլ, եւ Թիւրքիոյ նաւատորմը այրելով երեւցան ի Պոլիս։ Անգղիոյ ծովակալը վերջնագիր մը ղրկեց Դրան, պահանջելով Սեպաստիանի արտաքսումը եւ Անգլո Ռուսական դաշնակցութեան կրկնումը։ Դուռը ամեն ինչ կորուսած կարծելով ընդունեց եւ Սեպաստիանիի իժացուց որ մեկնի։ Ասիկայ մերժեց եւ համոզեց Թիւրքերը թէ փոխանակ վախնալու՝ ուրախանալու են, քանզի Անգղիացիք ռոզոգայթը ինկած են Պոլսոյ եւ Տարտանէլի մէջ, եւ սկսաւ Պոլիսը ամրացնել։ Անգղիացիք Թրքաց անդրդուելի մնալը եւ իրենց վտանգաւոր կացութիւնը տեսնելով մեծ գժուարութեամբ փախան, եւ Մալթա երթալով 5,000 զօրք առին ու Եգիպտոս արշաւեցին, ուր Նափոլէոնի մեկնելէն վերջը Մէհէմէտ Ալի կամաց կամաց զօրացած էր, եւ Մէմլուքները վերին Եգիպտոս վանած, ուրկէ Անգղիոյ օգնութիւնը կը խնդրէին։ Անգղիացիք Սղէքսանդրիան առին 1807 Մարտ 20ին, բայց Մէհէմէտ Ալի հասնելով Անգղիացիք ստիպուեցան պարպել 1807 Սեպտ.ին։ Այս 2դ. անգամն էր որ Անգղիա կը յաղթուէր, եւ ասկէ յետոյ բնականաբար իր ազդեցութիւնը չատ տկարացաւ։

Սուլթան Սելիմ Անդղիացւոց Եգիպտոս եկեալը լսելով բարկացաւ ու պատերազմ հրատարակեց, եւ Գաղղիոյ հետ ալ նիզակակցութիւն կռեց։

ՆԱՓՈԼԷՈՆ ԹԻԼՍԻԴԻ ԴԱՇԻՆԳՈՎ ԹԻՒՐՔԻԱՆ ՌՈՒՍԻՈՑ ԿԸ ԹՈՂՈՒ

Վրայ հասաւ Սելիմի գահընկեցութիւնը 1807 Մայ. 29ին, եւ Պօլսոյ չփոթութիւնները։ Նափոլէոն զայս լսելով չատ զայրացաւ։ Համոզուեցաւ թէ Թիւրքերը բանի չեն գար։ Կ'րսուի թէ Սելիմի իյնալը լսելով զոչեց «այս բարբարոսներուն հետ ուարդ բան չի կրնար ընել, նախախնամութիւնը զիս անոնցմէ կ'ազատէ։ Մենք գործերնիս կարգադրենք անոնց վնասով»։ Ուստի որոշեց Լուի ԺԴ.ի քաղաքականութեան հետեւելով Ռուսիոյ մօտենալ Անգղիոյ դէմ, եւ կնքեց Թիլզիթի դաշինքը 1807 Յուլիս 7ին։ Օսմանեան պետութեան Գաղղիոյ կողմանէ բոլորովին ձգուելու սկզբան վրայ։ Նափոլէոն եւ Ալեքսանդր, հաչակաւոր տեսակցութիւնը ունեցան Նիէման եւ Եւրոպիոյ բաժանումը կարգադրեցին. Գաղղիա Սպանիան պիտի գրաւէր, Ռուսիա ալ Ֆինլանտան։ Նաեւ գաղանի յօդուած մըն ալ կար որ կը տրամադրէր, երբ Պօլիս պատահած փոխոխուրեանց հետեւանքով Դուռը Գաղղիոյ միջամտութիւնը չընդունի, կամ ընդունելէն վերջը այնպէս պատահի որ բանակցութիւններէն 3 ամիս վերջը գոհացուցիչ արդիւնքի մը հասած չըլլան, Գաղղիա պիտի միանայ Ռուսիոյ Բ. Դռան դէմ, եւ երկու ստորագրող կողմեր իրարու հետ հասկցողութեան մը պիտի գան, քոչոր Եւրոպական հանգիստները Թրքաց յուծեն եւ իրաւունքներնէն ազատին, բաց ի Պօլսէն եւ Ռումելիի հանգիստէն»։ (1)

(1) Կ'երեւի թէ այս բաժանումը այսպէս պիտի ըլար, Գաղղիա՝ Պոսնիան, Ալպանիան, Եղիպտոսը, Յունաստանը, Թեսալիան, Մակեդոնիան, իսկ Ռուսիա՝ Վլախիան, Մոլդաւիան, Պուլկարիան, Թրակիան, մինչեւ Մարիցա։ Աւստրիա ալ Սերպիան։

Իսկ Պօլիս եւ Թրակիոյ մէկ մասը՝ Պուրկազ եւ Ֆոտա մէջ՝ պիտի մնար Եւրոպական Թիւրքիոյ։

Թիւրքերը այս գաղինքին լուրը առնելով ապչեցան, որովհետեւ տեսան թէ Նափոլէոն իր գործը կարգադրեց առանց իրենց, մինչեւ իսկ զիրենք ձգելով, թէեւ գաղտնի յօդուածէն լուր չունէին։ Թիւրքիա յաճախ պատճառ ունեցած էր Գաղղիոյ անհաւատարմութեանց, եւ զիրենք երեսի վրայ ձգելուն համար գանգատելու, ինչպէս Լուի ԺԴ.ի եւ Լուի ԺՆ.ի ժամանակ, բայց Նափոլէոնին պէս անհաւատարմութիւն երբէք տեսած չէին։ Արդարեւ Նափոլէոն անոր պատիժն ալ կրեց, քանզի Թիլսիդ եղաւ իր անկման գլխաւոր պատճառներէն մին, որուն վրայ յետոյ ուզեց Սպանիան գրաւել, եւ անով Եւրոպան իրեն դէմ հանեց, Ռուսիոյ ալ ախորժակը բացուեցաւ Թիւրքիան կլլելու։

Ռուսիա հանգիստ չէր մնար. Ալեքսանդր կ'առաջարկէր Թիւրքիան բաժնելու խնդիրը կարգադրել։ «Թիւրքիան ժառանգուրիւն ուրն է որ օրինաւոր ժառանգ չունի եւ Ռուսիոյ կ'իյնայ կ'ըսէր»։ Նաեւ խոստացուածէն աւելի կ'ուզէր, Պօլիսն ու նեղուցներն ալ պահանջելով։ Երբ Գաղղիոյ դեսպանն ի Պ. Իէբէբսպուրկ կը ցցնէր թէ այդ հնար չէ, որովհետեւ Պօլիսն ունենալով Միջերկրականէր աէր կ'ըլլայ, եւ Արեւելքի ու Հնդկաստանի վաճառականութեան կը տիրէ, Ալեքսանդր կը պատասխանէր թէ «Պօլիս կայսրութեան ծայրը ըլլալով չի գաւառի մայրաքաղաք մը կ'ըլլայ, թէ աշխարհագրականօրէն Պօլիսը իրեն կը վերաբերի եւ պէտք է որ իր տան բանալին ինք ունենայ»։ Ալեքսանդր ամեն միջոց գործածեց, աղաչանք, շողոքորթութիւն, սպառնալիք, խոստումն եւն. իր այս փափաքին հասնելու համար։ Նափոլէոն տեսաւ թէ ինչ մեծ սխալմունք գործեր է Թիլսիդ, եւ միշտ խոյս կուտար այս բաժանման խնդիրէն եւ կը յետաձգէր։ «Այդ պետութեան բաշխուրիւն յետաձգելու ենք, կ'ըսէր, մինչեւ այն ժամանակ որ այդ ընդարձակ երկիրներու բաժանուրիւն կրնայ կատարուիլ առանց վախնալու թէ Անգղիա Եգիպտոսի եւ կղզիներու գրաւմանէ առնեն հարուստ պատառն առնեն»։ Բայց

Նափոլէոն արդէն ակարացած էր, Սպանիա եւ Աւստրիա կը խլրտային, միայն Ռուսիան ունէր իր կողմը, ան ալ օտարացնել չուզելով ճարահատեալ սիպտակեցաւ տեղի տալ Թիւրքիոյ ժամին։ Ազէքսանդրի հետ տեսակցութիւն մը ուզեց, որ տեղի ունեցաւ Էրֆուրդ 1808 Հոկտեմբեր 1-ին։ Ուր գաղտնի համաձայնութիւն մը կնքուելով՝ Նափոլէոն ճանչցաւ Մոլտավիոյ, Վալաքիոյ եւ Ֆինլանտայի գրաւումը Ռուսիային, եւ խոստացան Բոլոնիոյ թագաւորութիւնը չի կանգնել։ Նաեւ իրարու իսօք տուին որ Անգղիոյ հետ յարաբերութիւն չունեն մինչեւ որ նա ալ Մոլտո—Վալաքիոյ եւ Ֆինլանտայի Ռուսական գրաւումը չի ճանչնայ։

ԹՐՔՕ—ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ՊՈՒԽԱՐԷՍԹԻ ԴԱՇԻՆԸՐ 1812ԻՆ

Անգղիա իսկոյն հասկցաւ Գաղղիոյ ախալմունքը Թիւրքիան զոհելուն մէջ, եւ սկսաւ Դրան հետ բանակցիլ. Դուռն ալ զոնէ Անգղիոյ պաշտպանութիւնը վաստկելու համար հաճեցաւ խաղաղութիւն ընել անոր հետ, եւ դաշինքը կնքուեցաւ 1809 Յունուար 5ին, քանզի Անգղիոյ Եգիպտոսը գրաւելէն ի վեր (1807), յարաբերութիւնք լարուած էին եւ Թիւրքիա անուանապէս պատերազմ հրատարակած էր։ Անգղիա կ'ուզէր Թիւրքիան հաչտ պահել Ռուսիոյ հետ ալ որպէս զի բոլոր զօրութիւնը գործածէ Նափոլէոնի դէմ։ Անգղիոյ թելադրութեամբ Թիւրքիա Ռուսիոյ հետ ալ խաղաղութիւն ընել ուզեց, բայց Ռուսք խստապահանջ ըլլալով Մոլտո—Վալաքիան, Ասիոյ մէջ Վրաստանը, Անգղիոյ դեսպանին արտաքսումը, եւ 40,000 քէսէ տուգանք կը պահանջէին, ուստի 1807էն ի վեր ընդմիջուած թշնամութիւնք վերսկսան։ Ռուսք յաղթեցին ամեն կողմ, եւ 30,000 Թիւրքեր զէնքնկէց գերի եղան։ Բայց Սուլթան Մահմուտ նոր բանակ մը կազմեց, ժամանակն ալ յարմար էր, քանզի Նափոլէոն Աղէքսանդրի հետ աւրուելու վրայ էր, եւ Աւստրիոյ հետ ալ հաշտուելով՝ 1811 Մարտ 14ին դաշինքի

մը մէջ Օսմանեան պետութեան ամբողջութիւնը պայման դրած էր։ Մահմուտ կը յուսար որ Նափոլէոն պիտի օգնէ ալ իր Դաղմատիոյ բանակովը, քանի որ մինչեւ իսկ Թիւրքիոյ եւ Ռուսիոյ մէջ սկսած բանակցութիւններն ի Պուխարէսթ ձգել տալ կը ջանար, Դաշնութեան նահանգներն եւ Խրիմը խոստանալով Սուլթանին, Բայց Դուռը, Թիլսիդի փորձառութենէն աչքը վախցած, մտիկ չըրաւ Նափոլէոնին եւ մեծ պատեհութիւն մը ձեռքէ փախցուց։ Պաշտօնապէս Անգղիոյ դէմ կռուելով կաշառուած, Սուլթան Մահմուտ խաբեցին եւ Պաւխարէսթի դաշինքը կնքուեցաւ 1812, Մայիս 28ին։

Պուխարէսթի դաշինքով Փրութ գետը սահման գրաւելով Ռուսիան կ'ստանայ Պեսարապիան, իսկ Թիւրքիա կը զոհանայ Մոլտո-Վալաքիայով եւ Սերպիայով։ 1813ին ալ Սուլթանը Միլոշ Օբրէնովիչը Սերպիոյ իշխան կարգեց, ինչպէս Գաղղիա Թիլսիդի մէջ իր դաշնակից Թիւրքիան զոհելուն պատիժը կրեց, այնպէս ալ Թիւրքիան Պուխարէսթի մէջ Գաղղիան ձգելուն եւ անոր Ռուսիա բրած արշաւին չի մասնակցելուն պատիժը կրեց։

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ՌՈՒՍԻՈՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Յունական ապստամբութիւնը և պատերազմը

ՅՈՒՆԱՑ ՅԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ — ՀԵԹԵՐԻԱ

Ինն եւ տասնհարիւրդ դարուն սկիզբը Նափոլէոնեան տաղնապներու ժամանակ Արեւելեան

խնդիրը միայն երկրորդական տեղ մը կը բռնէր Եւրոպիոյ քաղաքականութեան մէջ, մինչեւ որ Յունաց ապստամբութիւնը անոր սուր հանդամանք մը եւ գործօն դեր մը տուաւ։ Գաղղիա տակաւին ըլլալով մեծ դեր չի խաղար այժմ։

Յոյներու մէջ երկու դաս մարդիկ Թիւրքիոյն մի քիչ անկախ դիրք ունէին։ 1.) Լեռնցիք, զորս Օսմանցիք չէին կրնար նուաճել, եւ 2.) Կղզիք եւ ծովեզերեայ քաղաքներ, որոնք իրենց վաճառականութեան տալով՝ Թիւրքին եւ Եւրոպացւոյն միջնորդ հանդիսացան, եւ աւելի կիրթ ու ճարակի տէր ըլլալով՝ հին յիշատակներ արթնցան իրենց մէջ եւ ձգտան ապստամբութեան գաղափարները։ Սառնք կազմեցին Հէտերիան, որուն յարեցան յետոյ լեռնցիք ալ։

Գաղղիոյ արչաւն յեղափոխ իր Արեւելեան վաճառականութիւնը աւրեց։ Յոյնք անոր տիրացան, եւ Գաղղիոյ ու Անգղիոյ մրցման մէջ Մեկերկրականը մնաց Յունաց, մանաւանդ Հիդրա եւ Փսարա կղզիներուն։ 1815ին Յոյնք ունէին 600 նաւ 30,000 նաւազով։ Այս վաճառականք տագնապին Եւրոպա կը ղրկէին կրթութեան, դրպրոցներ կը բանային կղզիները, Փոքր Ասիա, Պօլիս անգամ ընկերութիւններ կը հիմնէին, ի սկզբան միայն գրական, եւ որք յետոյ քաղաքական դարձան։ Այս ընկերութեանց գլխաւորն էր Հէտերիան, հիմնուած քրիստոնէական կրթութիւն ծաւալելու եւ գիրքեր հրատարակելու նպատակաւ։ Սաոր գանձը Միւնիխ էր. գլուխը Ս. Բէթերսպուրկ եւ կեդրոնը Պօլիս։ Կ'ըսուէր թէ Զարը անոր գլուխն էր, եւ անոր Գաիս Տ' Իսթրա պաշտօնեայն կ'օգնէր Հէտերիային։

ՊԱՏՐԱՍ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԿՍԿՍԻ

Ալպանիոյ ապստամբ Ալի փաշայի խնդիրը վրայ հասաւ, եւ անոր վրայ գացող զօրքերու հրամանատարութիւնը ոտք հանեցին Յոյները։ 1821 Փետրվար 12ին Թիւրք բանակը Պատրասէ անցած ժամանակ, քաղաքը ապստամբեցաւ՝ իրենց Գերժանոս արքեպիսկոպոսին առաջնորդութեամբ։ Հիւսիսային կողմը Զարին հանդարտը, Ագէքսանդր Իփսիլանդի Հէտերիային գլուխն էր, եւ իր բոլոր հարստութիւնը այս գործին նուիրած։ Կ'ըսուէր թէ Զարին հաւանութիւնը առած էր. իրր թէ Զարը ըսած ըլլայ որ «եթէ բոլոր Յունաստան ապստամբի իմ Գօզագներս անոնց օգնութեան պիտի հասնին»։ Իփսիլանդի ալ Եաչի մէջ լաւ ընդունելութիւն գտնելով հեռեւեալ յայտարարութիւնը ըրաւ։ «Հեղինեներ՛, ժամը հասած է, ժամանակ է յուծը թօթափելու, եւ մեր կրօնի եւ երկրի վրէժը լուծելու։ Աստեղ կողմ մեր եղբարք եւ բարեկամք պատրաստ են մեզ օգնելու։ Սերպերը, Սիւիօքները, Եպիրացիք գինի առած մեզ կը կանչեն։ Յառաջ Հեղինեներ, յառաջ՛, պիտի տեսնէք որ անպատիւ պետութիւն մը պիտի պաշտպանէ մեր իրաւունքները»։

Երբ Իփսիլանդի Եաչի խանգարուած ընդունելութիւնը տեղեկացաւ Ագէքսանդր Զարին նամակ մը գրած էր մեծ յոյսերով, որ այն ժամանակ Լէյպախի ժողովն էր (1821), Մէթթերնիք, Աւստրիոյ հռչակաւոր քաղաքագէտը, որ ամեն ազատական գաղափարաց, եւ յեղափոխութեան հակառակ էր, Իփսիլանդին իբր յեղափոխական ներկայացուց Զարին։ Զարն ալ պաշտօնապէս հերքեց Իփսիլանդիի յայտարարութեանց համաձայնութիւնը եւ իւքազել մըն ալ պաշտօնական ըրաւ զայն։ Պօլսոյ Ռուսական դեսպանն ալ վստահացուց Սուլթան Մահմուտը Ռուսիոյ չեզոքութեան եւ բարեկամութեան մասին։ Այս կերպով Յունական ապստամբութիւնը ինք իրեն ձգուեցաւ։

Ագէքսանդր Իփսիլանդի Զարէն մերժուելէն վերջը յուսահատեցաւ, Թիւրքերէն ալ յաղթուելով Աւստրիա փախաւ եւ բռնուելով արգիլուեցաւ ի Մունգագզ. 1821 Յունիսին։

Սակայն Յունաց ապստամբութեան լուրին վրայ Դուռը որոշած էր Յոյներէն զէնքը ժողվել։ Շատ Յոյներ փախան, շատը ալ ինկան եէնիչէրիներուն սուրէն, եկեղեցիք գոցուեցան Յու-

նաց Գրիգոր պատրիարքը 1821 Ապր. 22ին զան-
կին օրը եկեղեցւոյ դուռը կախուեցաւ՝ իբր մեղ-
սակից ապստամբաց, եւ մարմինը յօշոտեցին, երեք
արքեպիսկոպոս, 80 եպիսկոպոսք եւ վարդապետք
ալ նոյն բաղդը ունեցան։ Աժեն կողմ Յարդը
չարունակեց Թրակիա, Մակեդոնիա եւ Թեսալիա։

ՅՈՒՆԱՑ ՅԱՋՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Պատրիարքին մահը զայրացուց Յոյները,
եւ բոլոր Յունաստանը օձք հանեց։ Հիդրա եւ
Փարա ալ մէջ մտան։ Հիդրայի Յոյն մը այս-
պէս ըսաւ։

«30 տարի է հարստութիւն դիզելու աշխատե-
ցայ, հիմա զայն իմ երկիրս կ'ընծայեմ, եւ ինք-
զինքս արդարիկ պիտի համարիմ երբ ան Յունաս-
տանի անկախութիւնը ձեռք բերելու միջոց մը ըն-
ծայէ։ Կարծեմ թէ իմ օրինակիս պիտի հետեւին Հիդ-
րայի եւ կղզեաց աւելն հարուստ Յոյներ։ Իսկ երբ
անոնք այս դրամի գոհարերութենէն ետ չքաշուին,
ու յուսահատիլ եղբայրներ, ես առանձին հարստուհի-
ի մը ծախքը հոգալու կարող եմ»։

Արդարեւ միայն Հիդրա 5 միլիոն տուաւ։
Յաջը դրուեցաւ Յոյն նաւերու վրայ։ Թօմազիս
Նաւապետ եղաւ, որ միացուց բոլոր կղզիները,
Փիոսէ զատ։

Յոյնք չարունակեցին ամեն կողմ փոքր
խումբերով դիմադրել, միայն թէ իրարու մէջ կու-
սակցութեանց բամնուած էին։ Հազիւ կրցան կա-
ռավարութիւն մը կազմել, Դիմետրիոս Իփսի-
լանդին՝ Աղէքսանդրի եղբայրը՝ գլուխ դնելով 1822
Յունվ. 13ին։ Դուռն ալ Ալի փաշան մէջտեղէն
վերցուցած՝ բոլոր զօրութիւնը Յունաց վրայ դար-
ձուց։ Փիոս մեծ ջարդ մը տուին 1822ին. Ասա-
արիա եւ Անգղիա կը քաջալերէին Դուռը, Յոյնե-
րը լոկ յեղափոխականներ նկատելով։ Բայց գրե-
թէ ամեն կողմեր Յոյնք կը վանէին Թիւրքիա-
րը։ Բանարիա ծովակալին առաջնորդութեամբը,

Գափտան փաշայի նաւը կործանեցին եւ Օսմանե-
ան նաւատորմը Տարտանել քաշուեցաւ։

Յոյնք չէին դադրիր միանգամայն Եւրոպա-
յէն օգնութիւն խնդրել։ Վերոնայի ժողովին 1822,
պատգամաւոր ղրկեցին զմէթաքսա, բայց չըն-
դունուեցան եւ չի լսուեցան. մինչեւ իսկ Սուլթան
Մահմուտը հրաւիրեցին ներկայացուցիչ մը ղրկել
ժողովին։ Սակայն երէց վհատութիւնք հակառակ էին,
ժողովուրդը Յունաց համակիր էր. Գաղղիա, Գեր-
մանիա, Անգղիա Հելլէնասէր ընկերութիւններ
հաստատեցան, եւ կամաւորներ ատակ, զէնք եւ
ռազմամթերք ղրկեցին Յունաց։

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԻՊՐԱՀԻՄ ՓԱՇԱՆ Ի ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

Սուլթան Մահմուտ սկսաւ նեղուիլ, քանզի
ժողովուրդը զօրք չէր գրուիր։ Յայնժամ Սուլ-
թանը Մէհէմմէտ Ալին օգնութեան կանչեց, 1824
Յունվ. 16ին, Մորէայի եւ Կրէտէի փաշայութիւնը
անոր խոստանալով։ Մէհէմմէտ ալ իր որդին՝
Իպրահիմ փաշան՝ ղրկեց որ 63 նաւով 15,000 զօ-
րք եկած կրեաէն առաւ, բայց Յունաց նաւա-
տորմիղը զինքը մինչեւ Եգիպտոս փախցուց։ Դժբաղ-
դաբար Յոյնք իրարու հետ ալ կռուիլ սկսան։ Իպ-
րահիմ ալ կրկին դարձաւ, Նավարինը առաւ 1825
Մայ. 15ին, եւ ուրիշ տեղեր ալ։ Միայն Ս.Թէնք,
Նավփլիա եւ Միսոլօնկի մնացին։ Այս վերջինը դիւ-
ցազնաբար դիմադրելէ վերջը ինկաւ 1826ին մեծ
ջարդով, որ Եւրոպան զղրդեցուց։ Թիչ վերջը Ա-
Թէնք ալ ինկաւ 1827 Յունիսին, երբ Յունաց գործը
լմնցած է կը կարծէր Մահմուտ՝ ահա Ռուսիա, Անգ-
ղիա եւ Գաղղիա կը միջամտին։ Ռուսիա այս
միջամտութիւնը հետեւեալ կերպով յայտնուցած էր։

ՌՈՒՍԻՈՅ ԳՈՐԾՕՆ ԴԵՐԸ

Աղէքսանդր հակամէտ էր Յունաց, բայց Մէ-
թէրնիխ եւ իրեակ պաշտօնեան՝ Նեսէլրոտ՝ զայն յեղա-
փոխական ներկայացնելով, Աղէքսանդր՝ իբր գլուխ
նաւթական նիզակակցութեան՝ կը քաշուէր Յունաց

դաւոր ատանձնել։ 1822ին Վերոնայի մէջ Գաղ-
ղիոյ նուէրնակ Շաթոպրիանին ըսած էր որ «իր եւ
իր ժողովրդեան ոչինչ այնչափ սիրելի է քան
Թիւրքիոյ դէմ կրօնական պատերազմ մը, Յունաց
օգնելով, բայց Յունաց մէջ յեղափոխական նշան-
ներ տեսնելով ետ կեցած է»։ Սակայն Դուբը Ռու-
սիոյ վեզիրութեան չի հաւատալով Տարատնէլէն
անցած ամեն նաւ կը խուզարկէր, հակառակ Ռու-
սիոյ դեսպանին բողոքներուն։ Մինչեւ իսկ դեսպա-
նատան սեղանաւորը նեմի Գուէ բանտարկեց, ա-
պատամբաց ատակ կուտայ ըսելով։ Սաոր վրայ դես-
պանը իր անցագիրը ուզելով մեկնեցաւ։ Սղէքսանդր
Եւրոպիոյ առաջարկեց որ եթէ կառավարութիւնք
միջոց մ'ունին Դրան Քրիստոնեայ հպատակները
հարատահարութենէ պաշտպանելու, գործադրեն, ապա
թէ ոչ «իր թագին զօրութիւնը, դաշինքներուն պահ-
պանութիւնը, Բիւստիւնեայ կրօնի եւ մարդկութեան
պաշտպանութիւնը իր վրայ պարտ կը դնեն գինու
զօրութեամբ ստանալ զայն»։ Բանակցութիւնք եր-
կար չարունակուեցան, Դուբը մեկնելով Ռուսիոյ
հետ կարգադրութեան մը գալ, Յունական ապստամ-
բութիւնը մարելին առաջ։ Մինչեւ որ վերջապէս
1826ին Սղէքսանդր նուէրնակ մը ղրկեց Պօլիս՝ իմաց-
ընել որ Յունաստան 3 իշխանութեան վերածուի
պետութեանց պաշտպանութեան տակ։ Դուբը չի հա-
ճեցաւ ասոր, ոչ ալ Յոյնք ընդունեցին։ Բանակ-
ցութիւնք չարունակուեցան, սակայն մինչեւ Ա-
ղէքսանդրի մահը 1825 Դեկտ. 1։ Նիկողոս Ա. նրա-
տելով յայտարարեց 1826 Մարտ 17ին, թէ Յունա-
կան խնդիրը Եւրոպիոյ կը ձգէ, բայց իր եւ Դրան
մէջ ծագած դժուարութիւնները երբէք իբր Եւրո-
պական խնդիր չի նկատեր, եւ ինք կարգադրել
կ'ուզէ Դրան հետ։ Եւ իրօք 1826 Հոկտ. 7ին Թիւր-
քիոյ հետ Ա.քերմանի հաւաքնութիւնը կնքեց, ո-
րով Պուխարէսթի դաշինքը կը հաստատէր, եւ Սեւ
ծովը Ռուսիոյ կը բանար։ Վալաքիոյ եւ Մոլտավիոյ
Հոսփոտարները ժողովուրդին պիտի ընտրութեան եւ
Դուբը պիտի հաստատէր զանոնք 7 տարուան հա-
մար, առանց կարենալու վռնտել՝ Ռուսիոյ հաւա-

նութիւնը չառած։ Նաեւ Սերպիոյ համար ալ նպաս-
տաւոր պայմաններ ունէր այս համաձայնութիւնը։
Անգլիա նպաստեց Ռուսիոյ, քանզի չէր ուզեր որ
Թիւրքիոյ եւ Ռուսիոյ մէջ պատերազմ ծագի։

Ս. ԲԷԹԵՐՊՈՒՐԿԻ ԲՐՕԹՕՔՕԼԸ 1826 ԵՒ ԼՕՆՏՈՒՆԻ ԴԱՇԻՆՔԸ 1827

Գալով Յունական խնդրոյն Լօրտ Քէնսինկ,
Անգլիոյ նախարարապետը, կոմս Վէլլինկթընը Ս.
Բէթերպուրկ ղրկեց որ 1826 Ապրիլ 4ին Բրօթօքօլ
մը ստորագրեց, որով երկու պետութիւնք
պիտի միացնէին իրենց ջանքերը Յոյները Դրան
հետ միացնելով՝ Յունական խառնակութեանց վերջ
տալու։ Յունաստան Օսմանեան պետութեան մասը
պիտի համարուէր եւ տարեկան տուրք վճարէր.
բայց ազատ պիտի ըլլար ինքզինք կառավարելու եւ
վաճառականութեան համար անկախ։ Թիւրքերն
ալ պիտի հեռանային Յունաստանէն Յոյնք անոնց
ինչքը գնելով։ Վիեննա եւ Պերլին, թէեւ ի
սկզբան մի քիչ ցուցին այն կարգադրութեան
իրենցմէ գաղտնի պահելուն համար, բայց
վերջապէս անոնք ալ ստորագրեցին, ու Սեպտեմ-
բեր 6/18 Քէնսինկ 1827 Փետրվար 5ին ներկայացուց
Դրան։ Դուբը մերժեց, պատասխանելով Յունիս
10ին թէ միջամտութիւն չընդունիր իր եւ իր
հպատակաց մէջ։ Սաոր վրայ Անգլիա դադրանալով Դաղղիոյ եւ Ռուսիոյ բո-
ղոքել տուաւ Սուլթանի յամառութեան դէմ
(Աւստրիա եւ Բրուսիա չորին)։ Վերջապէս 1827 Յու-
լիս 6ին Անգլիա, Դաղղիա եւ Ռուսիա դաշինք
մը ստորագրեցին է Լոնտրա, որով Յունաստանը
կը բաժնեին Թիւրքիոյ, տարեկան տուրք մը վճա-
րելով, 2 երկիրներու սահմանները յետոյ պիտի ո-
րոշուէին, ևսև զաղտնի յօդուած մըն ալ կ'որոշեր
որ եթէ Դուռը մեկ ամսուան մէջ չընդունի, իրա-
ւախիւր պետութիւն 12 նաւ ղրկէ Յունաց օգնելու։
Յունաստան ակզբամբ պատասխանած էր։

Սակայն Ռուսիոյ դիւանագիտութեան յաղ-
թանակն էր։ Ռուսիա այս ամենը վարպետու-

թեամբ, կը վարէր քանդի ամեն առեն վտանգ կար որ Անգղիա եւ Գաղղիա իրմէ զատուին եւ իրեն դէմ ըլլան, կամ որ Անգղիա Թիւրքիոյ միանայ։ Այս դաչինքով Թիւրքիա Եւրոպայէն օգնութիւն յոյսը կտրեց, տեսնելով որ հին խաչակրութեան ոգին արթնցած է Եւրոպա, եւ քրիստոնէութիւնը Իսլամի դէմ միացած։ Անգղիա եւ Գաղղիա օգնեցին Ռուսիոյ այս պարապային առ եւ յառաջ բերին Յունաստանի փառաւոր ազատութիւնը, որը Եաչակրութենէն ի վեր Արեւմտեան քաղաքակրթութեան առաջին եւ միակ պատուաբեր ասպետական գործն է Արեւելքի մէջ, եւ սկիզբն ու ոխպար հանդիսացաւ, կարգ մը նմանօրինակ ազատագրութիւններու, որոնք կ՚ապացուցանեն թէ Արեւմուտքը իր գարաւոր անտարբերութեան քունէն սթափած Արեւելքի մէջ գործօն եւ իրեն վայելող դերը կրկին բռնած է։

Դանուբի երկու իշխանապետութիւնք Ռումանիա եւ Սերպիա, Յոյներէն չատ առաջ ոտք եւած կը կռուէին իրենց ազատութեանը համար, բայց Յունաստան՝ իր փառաւոր անցեալին չնորհիւ՝ անոնցմէ առաջ եւ դիւրաւ համակրութիւն գտաւ Եւրոպա եւ ազատեցաւ, միայն 8 տարի պատերազմելէ վերջը։ Թիւրքիոյ չատ քրիստոնեայ ազգեր, մանաւանդ Յունաստանէ, Յունաստանի յաջողութեամբ քաջալերուած, եւ Ռուսիոյ ազդու միջամտութեան յոյսով, սկսան կամ չարունակեցին իրենց իլ բռունութիւնովնեղել Թիւրքերը, եւ վերջապէս ապահովեցին իրենց ազատութիւնը. Ռումանիա, Սերպիա, Մոնթէնեկրօ, Պուլկարիա եւ Կրետէ։ կը մնան քրիստոնեայ Հայաստանն ու Մակեդոնիան, եւ Արաբիան։ Թիւրքը այս կողմատաներէն դաս մը առնելով չթափեցաւ իր տունը կարգի դնելու, այլ Թե. գարու փառած վարչութիւնը դեռ այս Ի. գարուն ալ պահել կ՚աչխատի՝ իր զարգացեալ քրիստոնեայ հպատակաց վրայ։ Մարգարէ ըլլալ պէտք չէ գուշակելու համար որ, ուշ կամ կանուխ իր փառած

ժառանգն պիտի զատուին Հայաստանն ու Մակեդոնիան, գուցէ եւ Արաբիան ալ, եւ ո՞վ գիտէ գեռ ի՞նչեր։ Այսպէսով պիտի լուծուի վերջապէս Արեւելեան Հարցը։ Արեւելքի քրիստոնէից ազատութիւնը Իսլամական նուաստացուցիչ լուծէն, եւ հին ու նոր Խաչակրաց ոսկորները պիտի ցնծան իրենց գերեզմաններուն մէջ։

ՆԱՎԱՐԻՆԻ ՆԱԻԱՄԱՐՏԸ

Դուբը ամիսը անցուց։ Դեսպանք Հաւաքական նօթաթիւր ներկայացնելով՝ նոյն առաջարկները եւ ապառնալիքները կրկնեցին, իսկ Դուբը իր Յունիս 10ին պատասխանը կրկնեց, թէ իր եւ հպատակաց մէջ միջամտութիւն չընդունիր, յարելով թէ ուրիշ ըսելիք չունի։ Դաշնակիցք ալ 12ական նաւ. զրկեցին եւ արգիլեցին Թիւրք —Եգիպտական նաւատորմիղին չարժումը։

Դաշնակիցք Իպրահիմի իմացուցին դաշինքը եւ խնդրեցին որ թշնամութիւնները դադրեցնէ։ Նա Սուլթանէն եւ հօրէն լուրի սպասելու խօսք տուաւ։ Բայց սխալմամբ Թրքական նաւէ մը զէնք մը պարպուելով Նավարինի առջեւ, Անգղիացի մը մեռցուց։ Սոսր վրայ պատերազմ մը սկսաւ որ տեւեց 5 ժամ, եւ Եգիպտական 62 նաւեր ջնջուած էին, 1827 Հոկտեմբեր 20ին։ Ռուսիա ուրախացաւ, Նիկողոս Զարը նշաններ բաժնեց ծովակալաց, իսկ Անգղիա չատ չի հաւնեցաւ, քանդի Թիւրքիոյ չատ նուաճուիլը չէր ուզեր, զայն Ռուսիոյ զօրանալուն առիթ համարելով։ Պաչտօնարանը Նավարինը «ձախորդ դէպք» անուանելով Անգղիա գործէն քաչուեցաւ, Թիւրքիան եւ Ռուսիան դէմ դէմի ձգելով։

Նավարինի լուրը որ առաւ Դուբը երեք դեսպաններուն քաղաքելով պահանջեց, որ 1. դաշնակիցք եա կենան Յունաց խնդրոյն այլեւս միջամտելէն։ 2. Որ ջնջուած նաւերուն համար տուգանք մը տան եւ ներում խնդրեն։ Դեսպանք յանգանքը Իպրահիմին վրայ ձգելով մերժեցին ընդունիլ այս պահանջը եւ յարաբերութիւնները խզելով, 1827

Դեկտեմբեր 8ին մեկնեցան Գալիպէն։

ՌՈՒՍՕ—ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ 1828—1829

Դեկտեմբեր 18ին Խաթիք Շէրիֆ մը հրապարակուեցաւ։

«Որ Ցուլաց ապստամբութիւնը Ռուսիոյ կը վերագրէր, կու դարէ ի վեր Դրան ունայուն պշնամին, թէ պետութենց առաջարկը ընդունել, հպատակները ապստամբութենց բաշտերել է, եւ կրօնքն ու պետութիւնը անհետացից յանձնել, որոնց նպատակը Իսլամը ջնջել եւ Միւսիւլման ազգը ոտնակոխ ընել է։ Դրան ցարդ ըրած զիջողութիւնք միայն ժամանակ վատնելու համար էր, այսուհետեւ կռիւը աւելի հատացաղոց պարտքն է եւ պատերազմը ազգային եւ կրօնական պատերազմ է»։

Բայց ասոր մեղմական հաղորդակցութիւն մըն ալ ղրկուեցաւ գլխաւոր քաղաքներ հետեւեալ պարունակութեամբ։

«Ուրիշ պատերազմներ նպատակ ունէին մի քանի գաւառաց բաժանումը, բայց ասիկայ նպատակ ունի արմատէ Օսմանեան պետութիւնը ջնջել, Օսմանցիները Բալկանի եւ բոլոր ովկիանոսներու վերածել։ Թող այս նոր կռիւը մէջ ոչ մի հատատարիմ Միւսիւլմանի աչքն վրիպի, հատուցանելի թէ աղքատ, որ իրենց արքայական պարտքն մըն է կոտորիլ։ Այս սուրբ պատերազմին մէջ կանուն գոհանք մեր անձը եւ ստացուածքը»։

Ռուսիա ալ ասոր հետեւեալ յայտարարութեամբ պատասխանեց 1828 Ապրիլ 26ին։

«Պուխարեստի դաշնադրութենեն ի վեր 16 տարիներ անցած եւ 16 տարի Դուռը իր ընդունած պայմաններէն կոտրեց։ Սերպիացւոց զինադուլ մը տրուած էր, ուսկից փոխան տեղի ունեցաւ յարձակում եւ սուսկալի աւեր։ Ասպահարկութիւն ապահովուած էր Մօլտովալաքիոյ եւ առատարութեան դրութիւն մը գործ հանեց այդ երկու դժբաղդ գաւառաց աւերումը։ Դուռը խօսք տուած էր Գուլպանի ձախակողմեան ցեղերու արշաւանքը զսպել, մինչ նոյնպես բացատրուեցաւ.....։ Ռուսիոյ դրացակից նաւերը Վոսփորի մէջ արգիլուեցան, եւ 1783 ի վաճառականական դաշինքի բոլոր տուրդրութիւնները բռնաբարուեցան.....։ Հակառակ Ադրիանոպի դաշնակցութեան՝ Դուռը իր երկրին վնասած է Ռուս հպատակներու։ Սեւ ծովու Ռուսական նաւերուն առջեւ Վոսփորը գոցած է։ Այդ ժամանակին ի վեր այնպիսի դիրքի մէջ գտնուելով որ իր անարգուած պատիւն ու շահերն չեն ներեր որ մնայ, Ռուսիա պատերազմ կը հռչատարակէ Օսմանեան Դրան դէմ»։

Ռուսիա կը յուսար յանկարծակիի բերել Դուռը, զայն անպատրաստ կարծելով, քանզի Ենիչէրիները դեռ նոր ջնջուած էին 1826 Յունիս 15ին եւ հազիւ 40,000է բանակ մը ունէր։ Ռազմի խնդրոյն անցաւ Բրուքը, 1828 Մայիս 13ին, առաջ եալը, ապա Պուխարեսթը, Սիգիսթարան, Պրայիլան եւ Իսմայիլը առնելով Պալքանը անցաւ։ Ռուսական նաւատորմը Սեւ ծովուն կը տիրէր՝ եւ Թիւրքիա նաւատորմ չունենալով՝ բանակին կ'օգնէր։ Գէօսթէնճէ, Թուլճա եւ Վառնա առնուեցան։

Ասատիա առաջարկեց միջամտել եւ Թիւրքիան ազատել։ Անգղիա հաճեցաւ, բայց ոչ Գաղղիա։ Կարծես Ժ. Ռուսիոյ կողմն էր, որմէ զատ Ալեքսեյ Ռուսիա չարունակեց յառաջ խաղալ գէպի Պօլիս՝ Տիպիչ զօրավարը Ադրիանուպոլիսը առանց դիմադրութեան առնելով։

Ասիոյ կողմէն ալ Անապա, Փոթի առնուած էին. Բասքեսիչ ալ առաջ Ղարս, Ախալցխա, Արտահան, Տիատին, եւ 1829 Մարտին ալ Էրզրում եւ Տրապիզոնի փաշայութիւն յաղթելով Տրապիզոնի

վրայ կը քալէր.

Դուռը սարսափեցաւ Տիպիչի մօտենալէն, եւ թէեւ Ռուսիոյ բանակը չատ տկարացած էր եւ ինք Ադրիանուպոլսոյ ու Պոլսոյ մէջ 20.000 զօրք ունէր եւ ապահով էր, բայց եւ այնպէս հաշտութիւն խնդրեց Բրուսիոյ նուիրակին միջամտութեամբ։ Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ նուիրակք ալ Սեպտեմբեր 9ին գրելով Տիպիչի յայտնեցին որ, եթէ Պոլսոյ վրայ քալէ Դուռը կը տապալի եւ անոր կը յաջորդէ անիշխանութիւն ու բոլոր քրիստոնեայք կը չարդուին, անոր համար կը խնդրէին չի քալել։ Ռուսիան հաճեցաւ սիրով, քանի 150,000էն միայն 14,000 հասած էր Ադրիանուպոլիս, անոնք ալ հիւանդ էին։ Նեսէլրօտ կ'ըսէր թէ աւելի աղէկ է որ Թիւրքիա րնկճեալ վիճակի մէջ չարունակէ իր գոյութիւնը՝ միչտ Ռուսիայէն սպասելով իր պատգամը, քան թէ զայն գրաւենք կամ անոր տեղը ուրիշներ դնենք, որ չուտով Ռուսիոյ հակառակ պիտի ըլլան։

ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼՍՈՑ ԴԱՇԻՆՔԸ. 1829

Այս հիման վրայ կնքուեցաւ Ադրիանուպոլսոյ դաչինքը, 1829 Սեպտեմբեր 14ին, եւ Ռուսիա մեծ վտանգէ մը ազատեցաւ։ Այս դաչինքով Ռուսիա երկիր չի գրաւեց, միայն Ասիոյ մէջ Ախալցիխը, Անափան եւ Բօթին առաւ։ Բրուիը միաց 2 պետութեանց սահման, Ռուսիոյ նաւեր ազատ պիտի անցնին Սեւ ծովէն ի Միջերկրական եւ Վոսփորն ու Տարտանէլը բաց պիտի ըլլան ամեն ազգաց վաճառականնաւերու։ Դանուբի ձախ կողմը ամրութիւնք պիտի չըլլան։ Վալաքիա Մոլտավիա եւ Սերպիա նախորդ դաչինքներու իրաւունքներն եւ արտօնութիւնները պիտի չարունակեն. իրենց Հոսփորատներն ցկեանս կ'ընտրուին (փոխանակ 7 տարուան) եւ միայն ծանր պարագայից տակ կրնան հրաժարեցնել. Դրան եւ Ռուսիոյ հաճութեամբ։ Ոչ մի

Թիւրք կրնայ բնակիլ այս երիտ իշխանապետութեանց մէջ։ Սերպիա կը չարունակէ Աքերմանի դաչինքի հիման վրայ։ Ռուսահպատակք Թիւրքիոյ մէջ միայն Ռուսիոյ դեսպանատան եւ հիւպատոսաց իրաւասութեան տակ պիտի ըլլան։ Ոչ մի Ռուսական նաւ պիտի խուզարկուի։ Թիւրքիա 16 միլիոն ֆրանք պիտի վճարէ Ռուս վաճառականաց վնասներուն համար։ Նաեւ 125 միլիոն ֆրանք ալ պատերազմի ծախուց համար, 10 տարիէն, ամեն տարի 12 եւ կէս միլիոն վճարելով։ Առաջին վճարումէն վերջը Ադրիանուպոլիսը պիտի պարպուէր, երկրորդ վճարումին Պալքանները պիտի անցնէին Ռուսք, երրորդին Դանուբը պիտի անցնէին, եւ վերջապէս չետին տասներորդ վճարումին Օսմանեան հողէն պիտի մեկնէին։ Ըսել է տասը տարի գրաւած պիտի պահէին Մոլտո-Վալաքիան։

Այս դաչինքը՝ թէեւ ըստ երեւոյթի հաժեստ՝ Թիւրքիան Ռուսիայէն կախեալ կ'ընէ։ Ահագին տուգանքը անհնար կ'ընէր նոր նաւաշտրմիղ կամ բանակ կազմել, եւ Թիւրքիան միչտ Ռուսիոյ ճիրաններուն մէջ կը պահուէր, բաց ասոր Սուլթանի գերիչխանութիւնը Ճունաստանի վրայ ջնջելով Ճունաստանը անկախ կը հրատարակէր, որը արդէն կատարուած իրողութիւն մ'էր եւ Թիւրքիա ալ ստիպեալ կ'ընդունէր զայդ 1830 Մայիսին։

Նավարինէն վերջը Ճունաստան կանոնաւոր կառավարութիւն մը հաստատուած էր, 1828 Ճունուար 31ին, կոմս Գափօ Տ' Իստրայի նախագահութեամբ։ Անգղիա, Գաղղիա եւ Ռուսիա ներկայացուցիչներ ալ ղրկեցին։ Իպրահիմ քանի մը ծովեզերեայ քաղաքներ փակուած մնալով՝ ծովէն ալ հաղորդակցութիւնը կտրուած, վերջապէս ստիպուեցաւ պարպել Մօրէան։ Որոշուեցաւ որ Ճունաստան տարեկան 1½ միլիոն դահեկան տուրք տայ, որ քրիստոն-

հայ իշխան մը ընտրուի, 3 պետութիւններէն, որ փոխարինութիւն ըլլայ Յունաստանէ մեկնող Իւլամաց սահմանադրոց։ Դնսպանք ալ ժամն Պոլիս 1829 Յունիս 16ին, թէև ոչ Յոյնք եւ ոչ Թիւրքեր ընդունած էին զայս մինչեւ Ռուսիոյ պատերազմէն վերջը։

Գափօ Տ'Իսթրա չատ գժուարութեանց բաղխեցաւ, 1831 Հոկտ. 9ին ալ սպանուեցաւ։ Իրեն յաջորդից եղբայրը՝ Հինգ աերութեանց Լոնտրայի դեսպանք ալ Յունաստանի Թագը Մաքս Թագաւորիկ Լէոփոլտ իշխանին նուիրեցին, ան չընդունելով պետութիւնք ժառանգական թագաւորութիւն մը տուին Յունաց 1832 Մայ. 7ին, եւ Թագը Պավարիոյ Լուի Թագաւորին 2րդ. որդւոյն՝ Ոթոնին նուիրեցին, որ 1833 Փետ. 6ին ելաւ ի Նավարխա։ Բայց միայն 1835ին չափահաս ըլլալով՝ այդ տարուան Յունիս 1ին հաստատուեցաւ Աթէնք։ Սակայն Պավարացիներ չատ գործածելուն գժգոհութիւն ծագելով՝ ստիպուեցաւ Պավարացիները հեռացնել 1843ին, իսկ 1862ին ալ ինքը ձգուեցաւ։ 1863ին ալ Տանիմարքայի արդի Թագաւորին երկրորդ որդին Թագաւոր ընտրուեցաւ Ձօրճ Ա. անուամբ, որը Ռուսիոյ Օլգա մեծ դքսուհին կին առնելով մինչեւ հիմա կը Թագաւորէ։

ԳԱՂՂԻՈՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ՆՈՒԱԶՈՒՄԸ ՊՈԼԻՍ

Նափոլէոնէն վերջը Վերսալիոյ կառավարութիւնը չկրնար Գաղղիոյ ազդեցութիւնը բարձրացնել յԱրեւելս։ Մէկ կողմէն սկսաւ իր պաշտպանութիւնը Կաթոլիկներուն վրայ, Լիբանանի ժարոնիդները իրեն քաշեց, Ս. տեղերը նորոգեց եւ Ս. գերեզմանի կրօնականներուն թոշակ յատկացուց։ Միւս կողմէն անչահախնդրաբար Ղրիմ խորհուրդ եւ իրաւ կուտար՝ նորա Ռուսիոյ հետ ունեցած գժուարութեանց մէջ, եւ բարեկարգութեանց գործին մէջ կ'օգնէր։ Նաեւ Եգիպտոսի փաշային պաշտօնեաները, վարժապետները, արուեստագէտներ ուղա-

Բայց չորս պետութիւնք Գաղղիոյ հին ազդեցութիւնը բաժնած էին։ Անգղիա անոր հին վաճառականութիւնը խլած էր, եւ Դրան խորհրդակցութեանց կը մասնակցէր, Ռուսիոյ ազդեցութիւնը ամեն տեղ մեծ էր, ամեն քրիստոնէից աչքը անոր վրայ էր։ Միւս երկու կաթոլիկ պետութիւնք ալ Աւստրիա՝ իբր յաջորդ Վենետիկի, եւ Սարտինիա՝ իբր յաջորդ Ճէնովայի, իրենց պաշտպանութիւնը մոցուցած էին եւ Արեւելքի մէջ հիւպատոսարան, վաճառանոց եւ եկեղեցիներ հաստատած։ Հետեւաբար Գաղղիա իր ազդեցութիւնը ցուցնելու համար կամ Անգղիոյ միանալու էր կամ Ռուսիոյ։ Լուի Ժ.Ը. եւ Կարոլոս Ժ. Արեւելքի գործոց մէջ Ռուսիոյ յարեցան, Լուի Ժ.ի հետեւողութեամբ։ Երկուքին միասին կ'ուզէին Անգղիան միջերկրականէն վանել։ Այս Գաղղիոյ եւ Ռուսիոյ համաձայնութիւնն էր որ Յունաստանը ազատեց, մինչեւ իսկ կ'ըսուէր որ երկուքին նաւատորմիղը միացած Անգղիոյ վրայ պէտի յարձակէին։ Ասոր համար Գաղղիա գժուարութիւն չի հանեց Ռուսիոյ Պօլսոյ վրայ քալելուն դէմ։ Կ'ըսուէր թէ Նիկոլա Ջարը համաձայնած էր Կարոլոս Ժ.ի հետ, որ ինք ազատ ըլլայ Օսմանեան պետութեան հանդէպ, Գաղղիա ալ ազատ ըլլայ Եւրոպա իր քանական սահմանները առնելու։

1830ի յեղափոխութիւնը կացութիւնը փոխեց։ Նոր կառավարութիւնը Ռուսիոյ հակառակ էր, եւ Անգղիոյ բարեկամութիւնը կը փնտռէր, իր առաջին մտածմունքը գործեց Լոնտրայի Բրօթօգոլին մէջ, ուր Յունաստանի ազատութիւնը որոշած ժամանակ, Գաղղիա ալ Յունաստանի եւ Արքիեպիսկոպոսի Պատրիարքաց պաշտպանութեան իրաւունքէն հրաժարելով ինքզինքը տկարացուց ի նպաստ Ռուսիոյ։

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

ԱՆԳԼԻՈՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Եգիպտական տշտաբ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Հազիւ Յունական խնդիրը կարգադրուած էր երբ մէջ եկաւ Եգիպտական պատերազմը 1833ին։ Ասիկայ Յունական ապստամբութեան հետեւանքն էր։ Մէհէմմէտ Ալին իր ծառայութեան համար գոհացնելու էր Դուռը։ Քանի մը փէլլահներ եգիպտացէն Սիւրիա փախած էին։ Մէհէմմէտ Ալի Սիւրիոյ փաշային խնդրեց զանոնք յանձնել, ան ալ պատասխանեց թէ Սուլթանի հպատակք ազատ են քնակիլ պետութեան որ մասին մէջ որ ուզեն։ Մէհէմմէտ՝ Իպրահիմ փաշան ղրկեց 30,000ով որ Սիւրիոյ փաշան բռնեց Եգիպտոս ղրկեց 1832 Մայիսին։ Սուլթանը հրամայեց եան դառնալ, Իպրահիմ մտիկ չընելով առաւ Դամասկոսը եւ Հալէպը, եւ Սուլթանին բանակները վանելով, հասաւ Ղոնեա եւ անկէ Պրուսա եւ Իւսկիւտար անցնիլ կը խորհէր։ Եւրոպա իրար անցաւ եւ Սուլթան Մահմուտ տարտափահար եղաւ։ Եւրոպա կը կարծէր թէ Մէհէմմէտ Ալի Մահմուտը գահընկէց ընել եւ ինք գահը հլլել կ'ուզէ. մինչդեռ նա ատանկ բան չէր խորհեր, եւ ոչ ալ Օսմանցիք արքայական տան փոփոխութիւն կ'ընդունին։ Մէհէմմէտ Ալիին

ուզածը միայն մեծնալ էր։ Ռուսիա Մահմուտի օգնութիւն առաջարկեց եւ գաղտնի Հնդկաստ Իակէնթի դաշինքը կռելով (1833 Յուլ. 8) Ռուսական նաւատորմիղ մը եկաւ, բայց Անգլիոյ եւ Գաղղիոյ առարկութիւն վրայ կրկին հեռացաւ։ Երբ Մէհէմմէտի պահանջները չընդունուելով Իպրահիմ Իւսկիւտարի վրայ քալել սկսաւ, Մահմուտ ալ, կ'ըսուի թէ Պէզճեան Յարութիւն ամիրայի խորհրդով, Ռուսերը կանչեց, որ սկսան Վոսփորը ամրցնել։ Անգլիոյ եւ Գաղղիոյ դեսպանք այսպիսի միջամտութեան վտանգը ցուցին Սուլթանին եւ դիմողութեան համոզեցին։ Մահմուտ ալ Ասրիքէն 4 փաշայութիւն Մէհէմմէտ Ալիին, եւ Ատանան ալ 1833 Մայիս 5ին, Իպրահիմին տալով զայն եւս դարձուց Տաւրոսէ անդին։ Ռուսիոյ բանակն ալ մեկնեցաւ։ Ասիկայ մեծ ցաւ պատճառեց Մահմուտին։

Այս բանակցութեանց մէջ ալ Պօղոս Պէյ Եուսուֆեան Զմիւռնացի Հայը Մէհէմմէտին արտաքին գործոց եւ վաճառականութեան պաշտօնեայն էր, եւ մեծ յաջողակութիւն ցոյց տուաւ։

Այս գործին մէջ Գաղղիա իր ազդեցութիւնը չի կրցաւ բան արժանւոյն գործածել եւ Մահմուտի պատիւը պաշտպանել։ Ռուսիա ոչ միայն մեծ ազդեցութիւն առացաւ, այլ եւ յայտնուեցաւ որ Ռուսիոյ բանակը Իւսկիւտար եղած ժամանակ, 1833 Յունիս 18ին, Թիւրքիոյ հետ յարձակողական եւ պաշտպանողական դաշինք մը կընքեր է Հիւնքիար Իսկէլէսի անունով, որով Տարտանէլը կը զոցէ, եւ Զարին իրաւունք կուտայ իրեն նաւերին եւ արտաքին թշնամեաց դէմ միջամտել։ Անգլիա եւ Գաղղիա բողոքեցին այսպիսի դաշինքի մը դէմ, որ Պօլիսը եւ Օսմանեան պետութիւնը Ռուսիոյ ձեռքը կը յանձնէր, եւ տարբեր

կերպով ու իրարու հակառակ հետամուտ եղան Ռուսիոյ Արեւելքի մէջ ստացած մեծ ազդեցութիւնը տկարացնել։ Դաղղիա Եգիպտոսը կը պաշտպաներ Անգղիոյ հակառակ, որ այսուհետեւ Թիւրքիոյ պաշտպանը հանդիսացաւ Դաղղիոյ եւ Եգիպտոսի հակառակ։

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Իպրահիմի կառավարութիւնը այնչափ ալ լաւ չէր։ Եգիպտական խաւութենէն դէմ դժգոհութիւնը եւ ապստամբութիւնը ալ տեղի ունեցան։ Սուլթան Մահմուտ ալ իր բանակը Մօլթքէի եւ այլ Գերմանացի պաշտօնէից կրթել տալով, եւ իր վրէժը լուծելու յարմար ժամանակը եկած կարծելով, բանակ մը կը զրկէ Իպրահիմի վրան։ Անգղիա, վախնալով որ այս պատճառաւ Ռուսիա կրկին Պօլիս կուգայ, ուզեց Դաղղիոյ հետ առաջ առջեւն առնել՝ խնդիրը կարգադրելով, իսկ Ռուսիա Մահմուտը կը գրգռէր չի զլջանալ եւ պատերազմիլ։ Սուլթանը հրամայեց բանակին 1839 Ապրիլ 21ին, Սիւրատը անցնիլ։ Պատերազմը տեղի ունեցաւ Նիզիպի առջեւ, եւ Թիւրքերը կատարեալ ջախջախուեցան։ Սուլթանը այս լսելին վրայ մեռաւ, Յուլ. 1ին, եւ որդին Ապտիւլ Մէճիտ յաջորդեց 18 տարեկան։

Վրայ հասաւ նաեւ Թափտան Ահմէտ փաշային Թրքական նաւատորմիղը տանել Ալեքսանդրիա Մէհէմմէտ Ալիին յանձնելու։ Ասոր վրայ Դուբը որոշեց Մէհէմմէտ Ալիին ժառանգական ընել Եգիպտոսը եւ Սաղիքը, բացի Սառնայէ (1839 Յուլիս 27)։ Բայց հինգ մեծ տէրութիւնք Ռուսիա, Դաղղիա, Անգղիա, Աւստրիա եւ Բրուսիա, Յուլիս 28ին Հաւափական նօթով զեկուցին Դրան որ իրենք հակակշռութեան մը եկած ըլլալով կը հրաւիրեն Դուբը առանց իրենց բան մը չընել։ Դուբը չնորհակալութիւն յայտնեց։

ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ

Բայց պետութիւնք հաւասարչէին, Ռուսիա Թիւրքիոյ կողմն էր, եւ Դաղղիա (Լուի Փիլիփ) Մէհէմմէտ Ալիի կողմը, սակայն ոչ թէ հակառակ Թիւրքիոյ։ Դաղղիա կը խորհէր թէ Թիւրքիոյ մեծ թշնամին այժմ Ռուսիան է, եւ քանի որ ինք առջի զօրութիւնը չունի Թիւրքիան Ռուսիոյ ճանկէն ազատելու, դուն Սուլթանին կռնակը ամրցնել կ'ուզէր զօրաւոր Եգիպտոսով մը։ Օսմանեան պետութեան ամբողջութիւնով Սուլթանը եւ Մէհէմմէտ Ալին կը հակնայր Դաղղիա, ասիկայ սխալ քաղաքականութիւն էր, քանզի Մէհէմմէտ Ալի եւ Սուլթան թշնամի էին, Մէհէմմէտ Սուլթանին թիկունք չէր, բայց աստի Մէհէմմէտ Ալի կարծուածին չափ զօրաւոր ալ չէր։

Անգղիոյ քաղաքականութիւնը աւելի որոշ եւ պարզ էր. նա Թիւրքիան փոխանակ բոլորովին Ռուսիոյ պաշտպանութեան տակ թողլու, եւրոպիոյ միահամառ պաշտպանութեան տակ դնել կ'ուզէր, եւ որպէսզի Թիւրքիա բաւական զօրութիւն ունենայ, Մէհէմմէտին գլուած գաւառները իրեն ետ դարձնել կը ջանար։ Ասկէ զատ կ'ուզէր տկարացնել այն մեծ ազդեցութիւնը զոր Դաղղիա ստացած էր Եգիպտոս։ Վերջապէս Անգղիա չէր սիրեր Մէհէմմէտ Ալին, զոր իր վաճառականութեան մրցակիցը կը համարէր, Եգիպտոս բամբակի մշակութեան սկսելով եւ կարմիր ծովէն ի Հնդկաստան ճամբայ մալ մերժելով։

Իսկ Հիւսիսային երկիր պետութիւնք այս խնդրոյն մէջ ուրիշ շահ չէին տեսներ եթէ ոչ

Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ միութիւնը լուծելու միջոց մը։ Ռուսիա մինչեւ իսկ այս բանիս համար Թիւրքիոյ վրայ ունեցած պետութիւնը առժամանակ մը զոհեց։ Արդարեւ Անկլօ—Գաղղիական միութիւնը, որ 1830էն ի վեր Եւրոպիոյ մէջ խաղաղութիւն պահելու միջոց մը եղած էր, ձգտեցաւ եւ քակուելու վրայ էր։

ԳԱՂՂԻՈՑ ՆՈՒԱՍՏԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ԱՆԳԼԻՈՑ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

(Լօրտ Բուլվըր)

Վերջապէս գաղտնի բանակցութիւնք բացան Անգղիոյ եւ Ռուսիոյ մէջ՝ խնդիրը առանց, եւ եթէ հարկ ըլլայ հակառակ, Գաղղիոյ լուծել։ Զորս պետութիւնք Լուի Ֆիլիպին խնդրէք չտոյ որ իր առանձնացեալ քաղաքականութիւնը փոխէ, առանց անոր հակազդութեան մը երկան, եւ Դրան հետ դաշինք մը կնքեցին 1840 Յուլիս 15ին, որով Սուլթանը Մէհէմմէտ Ալիին ժառանգական իշխանութիւն կուտար Եգիպտոսի վրայ, եւ ցկեանս միայն Սէն Ժան տ՚Աքրի վրայ, պայմանաւ որ 10 օրէն ընդունի եւ իր բանակները եւ քաշէ Արաբիայէն։ Ասորիքէն, Կրէտէէն եւն.։ Եթէ 20 օր առնէ որոշում տալու Աքիան կորսնցնէ, իսկ եթէ բոլորովին մերժէ զանոնկէց ըլլայ, եւ դաշնակիցք հետապնդին իրեն։

Գաղղիա այս նախատինքին վրայ մեծ պատրաստութիւններ սկսանել սկսաւ, դաշնակիցք ալ նոյնպէս, իսկ Անգղիա հրամայեց Մէհէմմէտ Ալիին Ասորիքը պարպել, երբ նա մերժեց, Անգղիա Պէյրութ զօրք հանեց, եւ առաւ Պէյրութը, Լաթաքիան, Թրիպոլին Տիւբոսը եւ Աքիան։ Մէհէմմէտի կացութիւնը նեղ էր, Գաղղիա համոզեց զինք զիջանիլ, եւ միայն Եգիպտոսով գոհ ըլլալ, ան ալ 1840 Նոյ. 23ին, այս իմաստով գաշինք մը տորպգրելով՝ իսկոյն պարպեց գաւառները, մինչ Դուռը չէր ընդուներ, մինչեւ իսկ յաջորդ մ՚ալ պատրաստած էր իրեն. սակայն Անգղիա ընդունել տուաւ Յունիս 3, 1841ին։ Յուլիս 13ին ալ

դաշնակիցք՝ Գաղղիան ալ մէջ առնելով՝ դաշինք մը կնքեցին Լոնդրա, որով Տարտանէլը եւ Վոսփորը կը գոցէին ամէն ազգաց պատերազմական նաւերուն առջեւ։ Ասով Հիւքեար Իսկէլէսիի դաշինքը կը ջնջուէր, եւ Դուռն ալ Ռուսիոյ ճանկէն ազատած Եւրոպական պետութեանց հովանաւորութեան տակ կը մտնէր, որ էր Անգղիոյ յաղթանակը։ Եւ իրօք այսուհետեւ Ապտիւլ Մէճիտ Անգղիոյ խորհրդոյ կ՚անսար, որ կարող գեսպան մը ունէր Պօլիս՝ Սըր Սթրատֆորտ Րէննինկ՝ որ ապա մեծ էլչի անունը վաստկեցաւ իր մեծ եւ երկարատեւ աղդեցութեանը համար։

Արեւելքը կամ Թիւրքիան միայն մէկ պետութեան՝ ժանտաւանգ Ռուսիոյ՝ հովանաւորութեան յանձնելու տեղ Միացեալ Եւրոպիոց տակ դնելու գաղափարը Անգղիոյ Արեւելեան քաղաքականութեան յենակէտը եղաւ այսուհետեւ։ Անոր համար պատերազմեցաւ ի Խրիմ, զայս պաշտպանեց Բաբիզի եւ Պէռլինի դաշինքներու մէջ, եւ ատոր կը հետապնդի մինչեւ հիմա։ Ասիկայ առողջ քաղաքականութիւն մըն է, եւ կարող Հայկական եւ Արեւելեան Հարցերուն գոնէ ժամանակ մը գոհացուցիչ լուծում մը տալ, Հայաստանը պետութեանց հովանաւորութեանը տակ առանձնաշնորհեալ նահանգի վերածելով եւ Պօլիս ալ միջազգային քոմիսիոն մը հաստատելով Թողուլ Սուլթանը որ իր անուանական իշխանութիւնը քաշկռտէ, ինչպէս է՛ընէ Թաիւը Եգիպտոս։ Անգղիոյ միակ սխալմունքը ան է որ իր մեծ գաղափարը գործադրելու մէջ անխոհեմութեամբ վարուելով՝ պէտք եղած գործնական երաշխաւորութիւնները չառաւ երբ կարող էր (Բարիզ, Պէռլին եւ Կիպրոս), այլ միայն Սուլթանին սուտ խոստումներուն վստահացած վտանգեց իր քաղաքականութիւնը եւ աղդեցութիւնը Արեւելքի մէջ։

ՍԱՍՆ ԳԵՑԵՐՈՒԹ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴՐՈՑՆ

ՆԵՐԿԱՅ ՇՐՋԱՆԸ

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

ԽՐԻՄՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ԲԱՐԻԶԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՍՈՒՐԲ ՏԵՂԵԱՑ ԽՆԴԻՐԸ

Ապա իբր Մէճիթի ժամանակ տեղի ունեցաւ Արեւելեան խնդրոյն ամենածանր ճգնաժամներէն մին, որ յանգեցաւ Ղրիմու պատերազմին եւ վերջացաւ Բարիզու դաշինքով 1856ին։ Այս պատերազմը Երուսաղէմի Ս. տեղեաց վրայ իրաւասութեան խնդիրէ մը ծագելուն՝ ատոր պատմութիւնը գիտնալ կարեւոր է։

Յոյնք, Լատինք եւ Հայք Ս. գերեզմանի եւ այլ Ս. տեղեաց վրայ արտօնութիւններ ունին։ Այդ տեղերը հասարակաց են, ամեն ոք կրնայ մտնել իր պաշտօնը կատարել եւն., միայն թէ մէկը բանալին պահելու, աւլելու, նորոգելու, կանթեղները վառելու, կաթսաները փոխելու եւն. իրաւունք ունի։ Արաբացւոց ժամանակ երբ Մեծն Կարոլոսի հռչակը մինչեւ Արեւելք հասած էր, ե-

Երուսաղէմի Յոյն Պատրիարքը էրեն դիմեց օգնութիւն խնդրելու անհատակից դէմ, որոնք Ս. տեղերը կը պղծէին։ Կարոլոս շատ սակ ղրկեց եկեղեցիները չվնասելու։ Նաեւ ընծաներով դեսպան մը ղրկեց Հարուն էլ Ռչիտ Խալիֆին՝ խնդրելով որ քրիստոնէից հետ քաղցրութեամբ վարուի։ Հարուն՝ որ Խալիֆաներուն ամենալաւերէն էր՝ սիրով ընդունեց դեսպանը, եւ նամակին պատասխանելով Ս. գերեզմանի բանալիները Կարոլոսին ղրկեց։ Այդ ժամանակէն Կարոլոս Արեւելքի քրիստոնեաները իր պաշտպանութեան տակ առաւ։ Հիւրանոց մըն ալ չկար Երուսաղէմ, դրամունով մէկտեղ, ուխտաւորաց համար։

Խաչակիրներէն վերջը Լատին կրօնաւորք չարունակեցին տէր ըլլալ այդ տեղերուն։ Օսմանեան պետութեան ժամանակ ալ այդպէս մնաց։ 1564ին Սուլթան Սուլէյման Գաղղիոյ դեսպանին տուած ֆէրմանին մէջ կ՚ըսէ թէ։

« Վերոյիշեալ տեղոյ (Ս. Ծննդեան այրը), դրան բանալիները Ֆրենկներուն ձեռքն է, եւ յաջորդաբար մէկին միւսին կ՚անցնի անոնց որ Երուսաղէմ կուգան։ Ինչպես Սուլթան Սելիմ Ա.ի այդ դաղրմը առնելէն առաջ՝ նոյնպէս ալ միւնետիկ հիմա՝ ատոնք (Բանալիները) ուրիշներու ձեռք անցած չեն։ Անոնք են որ Միւսիւլմաններուն եւ հոն բնակող կամ Երուսաղէմ եկող հրիստոնեաներուն կը բանան։ Բնաւ արձանագրութիւն չի կայ թէ այդ բանալիները ուրիշներուն յանձնուած են, կամ մէկը առարկած է անոնց իրաւունքին եւ ձեռքերնին առած։ Անենահին ժամանակներէն միշտ այս փերուանիս թուականը անոնց ձեռքը գտնուած են բանալիները առանց ընդհատման »։

Նոյնպէս ալ 1620ին Օսման Բ.ի ֆէրմանը

Ս. Ծննդեան եւ Ս. գերեզմանի սրբավայրերը Ֆրէնկներուն կը վերաբերի կ՚ըսէ։

« Ֆրենկները, Բեթղեհեմի մեծ եկեղեցիին, եւ Կոյսին գերեզմանի եկեղեցիին տէրերը, իրենց կամքով արբանեայ ցուցացուցած են վերին եկեղեցւոյ մէջ ուրիշ հրիսոնեայ հաստատութեանց իրաւունքին։ Բայց ստորին մասը, ուր ծնած է Յիսուս Քրիստոս (փրկութիւն հանգչի վրան) Ֆրենկ կրօնաւորներուն չատուկ է։ Ոչ մի ուրիշ ազգ իրաւունքի հոն եւ ոչ ոք իրաւունքի գործածել զայն այսուհետեւ ..... կը հրամայենք որ ոչ ոք, Հայ կամ ուրիշ, հրաման ունենայ պատարագ ընել Քրիստոսի ծնած տեղը, Բեթղեհեմի եկեղեցիին տակը, ինչպես նաեւ Յիսուս Քրիստոսի գերեզմանը եւ Ս. Կոյսին գերեզմանին մէջը, ոչ ալ, մեկ խօսքով, հինեւ ի վեր Ֆրենկ կրօնաւորներուն տէրտէրական եղող սրբավայրերուն մէջ »։

Իպրահիմ Ա.ի ֆէրմանը 1633ին աւելի որոշ եւ դրապէս կը հաստատէ թէ Ֆրէնկներուն կը վերաբերէին այդ տեղերը Էմիր Խալիֆի եւ Սուլթան Սէլիմի Երուսաղէմը առած ժամանակ, եւ կ՚արգիլէ որ Յոյնք կամ Հայք կամ ո՛եւ է ուրիշ ազգեր չի միջամտին։

Տարի մը վերջը 1634ին, Գաղղիոյ Դրան հետ աւրուած միջոցին, Յոյնք Լատին Ֆրանչիսկեաններէն առին Ս. տեղերուն պահպանութիւնը։ Ինդիրը առան բերուեցաւ հանդիսաւորապէս դեսպանաց ներկայութեամբ, եւ ստակի զօրութեամբ Յոյնք յաղթեցին, եւ զայն վերստանալու նպատակաւ Գաղղիոյ ըրած բոլոր ջանքերը ապարդիւն մնացին 40 տարի։ Մինչեւ որ Մէհէմմէտ Դ.ի ժամանակ Լուի ԺԴ.ին տրուած Գաբիդիւլասիոններըը, 1673ին, բաները չտկեցին։ Մանաւանդ յոգ-

ուած մը Լատինաց իրաւունքը ճանչցաւ։

Երբ Գաղղիացիք իբր լրտեսներ ներկայացուած էին, Ցոյնք առիթէն օգտուելով նորէն յաջողեցան Մէհէմմէտ Դ.էն պէրաթ մը առնել որ Ս. տեղեաց քանալիները, կարպետները եւ կանթեղները Ցունաց կուտայ՝ տարեկան 1000 դահեկան տուրքով՝ իբր Վագիֆ Պօլսոյ Սուլթան Ահմէտի մզկիթին պահպանման համար։ Գաղղիոյ դեսպանաց աշխատութեամբ 1690 Ապրիլ 20ին, Սուլթան Սուլէյման Բ.ի ժամանակ վճիռ մը եւաւ ի նպաստ Լատինաց, որոնք 1635էն ի վեր զրկուած իրաւունքնին վերստացան։ Ցետոյ Մարգիզ Պօնագ դեսպանը Ահմէտ Գ.էն նոր ֆէրման մը ստացաւ, որ Գաղղիոյ դեսպանին իրաւունք կուտար Ս. գերեզմանի պաշտպանութեան, մինչ Մեծն Պետրոս 1718ին ստացած դաշինքը մեծ բան չի տար Ռուսաց (որով եւ Ցունաց), այլ միայն կ՚արտօնէ որ Ռուսերը երուսաղէմ երթալու արտօնութիւն ունենան առանց խարաճի կամ նեղութեան։

Վիլնէօվ դեսպանը Թրքաց նպաստաւոր պէլկրատի դաշինքը կնքելով 1740ին՝ մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերած էր Դուռը, ուստի Գաբիդիւլահոննէրուն կրկնուիլը խնդրեց Սուլթան Մահմուտէն եւ ստացաւ։ Այս դաշինքի մէջ աւելի հանդիսաւոր կերպով հաստատելով Գաղղիոյ իրաւունքները, Ցունաց ոտնձգութիւններուն վերջ տրուեցաւ կը կարծուէր, երբ 1757ին նոր փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ։

Մի քանի Ցոյն ուխտաւորք այդ տարին Ցոպպէի կաթոլիկ եկեղեցին կը կողոպտեն, եւ երուսաղէմ ալ Ս. գերեզմանի եկեղեցին Լատինաց վրայ կը յարձակին, դռները կը կոտրեն, զարդերը կը ցրուեն եւ ապա կը բողոքեն թէ Լատինք իրենց վրայ յարձակում գործեցին։ Ցետոյ տեսնելով որ վէզիրն ալ իրենց նպաստաւոր է, պահանջեցին որ Լատին կրօնաւորք վերցուին Ս. գերեզմանէն։ Վէզիրն ալ երկար բանակցութիւններէ վերջը՝ Հաթթը Շէրիֆ մը հանեց որով Լատիններուն Ս. Յարութեան, Աստուածածնայ եկեղեցիներէն, Բէթղէհէմի մեծ եկեղեցիէն կը զրկէ, Ս. գերեզմանը եւ ուրիշ չատ սրբավայրեր Ցունաց խնամքին եւ պաշտպանութեանը կը յանձնէ։ Ասիկայ մեծ հարուած մըն էր Գաղղիոյ։ Գաղղիոյ դեսպանք ինչ ալ որ ըրին օգուտ չըրաւ։

1808ին Սեպտեմբեր 30ին Ս. գերեզմանի եկեղեցին այրելով Ցոյնք նորոգեցին եւ բոլոր Ս. տեղերը գրաւեցին, պաշտպանութիւն գտնելով Ռուսիայէն։

Լուի Նափոլէոն 1851 Մայիսին խնդրեց Թռնէն որ խառն գօվխիոն մը ընտրուի Լատինաց Թրզթերը քննելու։ Գովխիոնը սկսաւ Յուլիս 15ին եւ քանի մը ամիսէն գործը վերջացնելով՝ ընդունեց Լատինաց իրաւունքները, բայց առաջարկեց խնդիրը եղածին պէս ձգել, միայն թէ Լատինք ընդունուին Աստուածածնայ եկեղեցին եւ Ցոյնք ալ Համբարձման եկեղեցին։ Ֆէրման մը զայս հաստատեց, Գաղղիա ալ խաղաղութեան սիրոյն համար ընդունեց։

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԳՐԻՍՏՈՆԷԻՑ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Նիկողոս կայսրը տեսնելով Թիւրքիոյ տկարանալը, եւ Եւրոպիոյ՝ մանաւանդ Գաղղիոյ յեղափոխութեանց երկունքներու մէջ գտնուիլը, ուզեց Թիւրքիոյ խնդիրը կարգադրել։ Միայն Անգղիան կը տեսնէր դաշնակցելու արժանի եւ սրտանց կը փափաքէր ատոր։ Այս նպատակը յաջողցնելու համար 1844ին Անգղիա եկաւ Թագուհիին

տեսութեան, Սըր Րօպէրթ Փիլի եւ արտաքին գործոց պաշտօնեայ՝ Լօրտ Իպրտինն՝ հետ յաճախ տեսակցելով Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Կեդրոնական Ասիոյ ու Թիւրքիոյ մասին կատարեալ հասկցողութեան հասան։ Թիւրքիոյ նկատմամբ հաստատեցին որ հնար եղածին չափ արդի կացութիւնը պահեն՝ քրիստոնեայները պաշտպանելով, իսկ եթէ Թիւրքիոյ վիճակը գէչնայ երկուքնին միաբան կարգադրեն անոր գործերը։

Ուրբ ինը տարի վերջը Նիկողոս համոզման եկաւ թէ Թիւրքիոյ վերջերը մօտեցած են, եւ այս մասին մտերմական տեսակցութիւններ ունեցաւ Անգղիոյ դեսպան Սըր Հէմիլթըն Սիմուրի հետ, որուն ժէջ իր միտքը անկեղծօրէն կը յայտնէր թէ Րուսանիան, Սերպիան եւ Պուլկարիան մէկ պետութիւն ըլլուի՝ Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ, եւ Անգղիան առնէ Եգիպտոսը եւ Կրետէն, պայմանաւ որ Պօլսոյ չի դպչի, ինք ալ խօսք կուտար չառնել. եւ կ'ըսէր թէ Ռուսիա երբ օր մը Պօլիան առնելու դժբաղդ խորհուրդը ունենայ, այն օրէն կ'սկսի Ռուսիոյ անկումը։ Քանդի, կ'ըսէր, Պօլիսը Ս. Բէթերսպուրկէն եւ Մոսկուայէն աւելի մեղմ եւ հաճելի կլիմա մը ունի, եւ անհրաժեշտ օր մը արքունիքը հոն պիտի փոխադրուի եւ այսպէս Ռուսիայէն հեռանալով՝ Ռուսիոյ պետութիւնը պիտի վտանգուի, ճիշտ ինչպէս որ երբ Հռոմը Պօլիս փոխադրուեցաւ Հռովմէական կայսրութիւնը ոչ թէ մեծցաւ այլ քաժնուեցաւ, տկարացաւ։ «Հիմա իր բարեկամ եւ ազնուական մը կը խօսիմ ձեզի, կ'ըսէր Եթէ Անգղիա եւ ես այս բանիս վրայ հասկցողութեան մը գամ, ուրիշները հոգս չեն։ Կարեւորութիւն չունի թէ ուրիշները (հարկաւ Գաղղիա, Աւսատրիա կը հասկնար) ի՞նչ կը խորհին կամ կ'ընեն»։

Նիկողոս այս խորհուրդներու ժէջ էր երբ

լսուի Նափոլէոն Ս. տեղեաց համար նոր յայտարարութիւն մը ձեռք ձգելու կ'աշխատէր։ Նիկողոս այս խնդիրը առիթ բռնելով, եւ իր 26 տարուան չարունակական յայտարարութիւններէն արբեցած՝ Մէնշիքօֆ իշխանը մասնաւոր դեսպանութեամբ ղրկեց Պօլիս, խնդրել Գայնարճիի դաշնց հիման վրայ որ 1. Ռուս ուխտաւորաց կրած չատ մը զրկոզութեանց գոհացում տրուի, 2. որ Ռուսիա Թիւրքիոյ Ցունական եկեղեցին պաշտպանելու բացարձակ իրաւունք ունենայ, 3. որ Ս. տեղեաց խնդիրը այնպէս մը կարգադրուի որ գերակշռութիւնը Ցունաց մնայ։ Մէնշիքօֆ հինգ օրուան մէջ պատասխան կ'ուզէր 1853 Մայ. 5ին։

Դուռը Անգղիոյ եւ Գաղղիոյ պաշտպանութենէն յուսադրուելով՝ Մայ. 10ին պատասխանեց թէ Ռուս ուխտաւորաց վնասներուն գոհացում տալ պատրաստ է, Ցունական եկեղեցւոյ առանձնաշնորհումները կը յարգէ, բայց Ռուսիոյ այդ մասին պահանջածը ընդունիլ իր անկախութիւնը ջընջել է։ Մայ. 18ին Մէնշիքօֆ յայտարարեց թէ իր առաքելութիւնը լմնցած է։ «Ցունական պաշտամունքի երաշխաւորութիւն մը տալու վերաբերմամբ կայսերական կոտակարութիւնը պիտի հարկադրե իր զօրութեամբ ստանալ զայն», ըսելով՝ վերջնագիր տուաւ եւ Մայիս 21ին դեսպանատան մարդերով մեկնեցաւ։

ԱՆԳՂԻՈՑ ԵՒ ԳԱՂՂԻՈՑ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Անգղիա այս խնդրոյն ժէջ մանելու մեծ պատճառ մը չունէր, իրեն համար ասիկայ պարզապէս Ս. տեղեաց վրայ Գաղղիոյ ունեցած թեկնածութեան խնդիրն էր, եւ ոչ աւելի, եւ երբ ուրիշ պարագաներ մէջ չի մտնէին, գուցէ Անգղիա ձեռնապահ մնար։ Սակայն նոյն 1853 տարուան Ցունվ. 9ին եւ 14ին Նիկողոսի մտերմական

խօսակցութիւններն ընդ Սըր Հէմիլթըն Սիմուր, ի մասին Թիւրքիոյ բաժանման՝ Զարին բոլոր փաթաթաքները եւ ներքին խորհուրդը երեւան հանած էին, զորս Անգլիա չէր կրնար անտարբեր աչօք դիտել, եւ Թիւրքիոյ բաժանման հաւանութիւն տալ։ Նիկողոս ալ չէր կրնար բնաւ երեւակայել թէ Անգլիա իր մեծագոյն թշնամի Նափոլէոնին սերնդեան հետ կրնայ այսչափ չուտ հաշտուիլ եւ դաշնակցիլ։ Այս անակնկալ դաշնակցութիւնը գոյութեան բերողները երեք հոգի էին. Նափոլէոն, Լօրտ Բալմըրսթըն եւ Լօրտ Սթրէթֆըրտ։ Նափոլէոն Գաղղիոյ արեւելեան ազդեցութիւնը հաստատել եւ առաջին Նափոլէոնի անկման վրէժը լուծել կ'ուզէր Ռուսիայէն։ Նաեւ անձնական վրէժ ալ ունէր լուծելիք, քանզի Նիկողոս Նափոլէոնի կայսրութիւնը չէր ընդուներ, կամ գոնէ ժառանգական ըլլալուն չէր հաճած։ Անգլիոյ նախարարապետ Բալմըրսթըն Նափոլէոնի բարեկամէր, եւ դիւթուած ու խաբուած անկէ։ Իսկ Անգլիոյ Պօլսի դեսպանը՝ Լօրտ Սթրէթֆըրտ Տը Րէտքլիֆ՝ Նիկողոսի անձնական թշնամին էր, քանզի Նիկողոս զինք դեսպան ընդունած չէր։ Այս երեքը ամեն բան ըրին Անգլիոյ եւ Գաղղիոյ միութիւնը գոյացնելու համար հաւոզել Լօրտ Ապերտինի դահլիճը, ուր կը գտնուէին նաեւ Մր. Կլատսթըն եւ Սր Կայլի դուքսը, Արեւելեան եւ ի ժանեւորի Հայոց Հարցին պաշտպանները։

Մայիս 21ին կոմս Նէսէլրօտ, Զարին պաշտօնեան՝ յայտարարեց թէ Ռուսիոյ բանակը Բուխարէստ պիտի գրաւէ, մինչեւ որ դուռը ընդունի Մենչիքօֆի պահանջները։ «Ռուսիոյ ուզած իրաւունքը, Գաղղիոյ արդեն Օսմանեան կաթոլիկներուն վրայ ի գործ դրած իրաւունքին նման է» կ'ըսէր։

ԽՐԻՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. 1854

Ռուսիոյ բանակները Բրութը անցան 1853 Յուլիս 3ին, ճէնէրալ Կորչագոֆի հրամանատարութեամբ։ Նիկողոս կրօնական գոյն կուտար պատերազմին՝ ժողովուրդը գրգռելու համար։ Աւստրիա կը ջանար պատերազմին առջեւը առնել եւ վիեննա դաշնաժողով մը գումարեց։ Բայց Թիւրքիա՝ Լօրտ Սթրէթֆըրտէ գրգռեալ անյողդողդ կը մնար, եւ սկսաւ զօրք հանել Չերքէզատան եւ նաւային ցոյց ընել Սեւաթափոլի առջեւ։ Անգամ մըն ալ Ռուսական նաւեր անոնց հանդիպելով հալածեցին մինչեւ Սինոպի առջեւ եւ հոն բոլորովին ջնջեցին զայն Նոյ 30ին։ Նավարինի նման բան մ'էր ասիկայ, որ պատերազմը անհրաժեշտ ըրաւ։ Իսկ Անգլիոյ ու Գաղղիոյ նաւատորմիղները որ Տարտանէլ ղրկուած էին դեսպանաց տրամադրութեան տակ, Սեւ ծով մտնելով ստիպեցին Ռուսիոյ նաւատորմը մեկնիլ։

Սինոպի ջարդը եւ Նիկողոսի նշանաւոր խօսակցութիւնը՝ զոր հրատարակեց Անգլիա, եւրոպան գրգռեցին։ Աւստրիա եւ Բրուսիա դաշնակցեցան դիմադրել՝ եթէ Ռուսիա յարձակէր Աւստրիա։ Իսկ Անգլիա՝ մէկ կողմէն Լօրտ Ապերտին նախարարապետը քարեկամ էր Նիկողոսի եւ խաղաղութիւն կ'ուզէր. մինչ միւս կողմէն Բալմըրսթըն՝ աւելի ազդեցիկ եւ քարեկամ Նափոլէոնի՝ սաէպ հրաժարման սպառնալիքով պատերազմ կ'ուզէր Ռուսիոյ չափազանց մեծնալուն դէմ ըլլալով։ Քանի որ պատերազմ մը անհրաժեշտ է ուշ կամ նուխ, հիմա Գաղղիոյ հետ միութեամբ ընելը յարմար կը սեպէր. ուստի 1854 Մարտ. 10ին յարձակողական եւ պաշտպանողական դաշինք մը կնքուեցաւ Գաղղիոյ հետ։ Այսպէս սկսաւ Ղրիմու պատերազմը որ Պօլսոյ

առումէն ճիշդ 400 տարի վերջն է։

Նախ Ռուսիա Դանուբի վրայ ձախողուեցաւ իշխանապետութիւնները պարպել, զորս գրաւեց Աւստրիա։ Դաշնակիցք աւելի ծովային ուժ ունենալով, եւ Աւստրիա յանձն չառնելով Պոլոնիան գրաւելով այն կռիւէն Ռուսիա յարձակելնուն, Ռուսիոյ ծովեզերքները զարկին։ Սեպ. 14ին, 500 նաւեր դաշնակից բանակը Եւփաթորիա կը հանեն, 20ին Ալմայի պատերազմով կը հասնին Սեւաստափոլ, որ էր Ռուսիոյ ամուր քաղաքը եւ ժնծ տորմիղով մը կը պաշտպանուէր։ Բայց Ռուսիոյ նաւատորմիղը գրեթէ ջնջուած էր, անոր բոլոր թնդանօթները եւ նաւաստիները Սեւաստափոլը ամրցնելու գործածուեցան։ Հոկտ. 25ին Պալաքլավայի ճակատամարտով դաշնակիցք վանեցին Ռուսերը, Նոյ. 5ին Ինքերմանի ճակատամարտով կրկին վանեցին։ Ձմեռը չատ ասաստիկ էր եւ դաշնակիցք նեղուեցան, մանաւանդ Անգղիացիք, որոնց հանդերձները Պալագլավա կը կենային հակերով, եւ զօրքը ցրտէն կը մեռնէր։ Սակայն մեծ զայրոյթ յառաջ բերաւ Անգղիա, եւ Ապրտինի պալտօնարանը ինկաւ, 1855 Փետրվարին, եւ Բալմըրսթընի պալտօնարանը կազմուելով նոր մղում մը տուեցաւ պատերազմին։

1854 Դեկտ. 2ին Աւստրիա ալ միացաւ Անգղիոյ եւ Գաղղիոյ, խոստանալով Դանուբի իշխանապետութիւնները բաց պահել դաշնակցաց բանակին եւ առանց անոնց հաշտութիւն չընել Ռուսիոյ հետ։ (1)

(1) Խրիմեան պատերազմի ժամանակ Աւստրիոյ բռնած ընթացքը կասկածոտ եւ փոփոխական էր։ Ի սկզբան աւելի Ռուսիոյ մխուել էր ի նշան երախտագիտութեան, որ իրեն

1855 Յունվ. 26ին Սարտենիա ալ 15,000 զօրք զրկեց Խրիմ։

Նիկողոս կայսրը յանկարծ մեռաւ 1855 Մարտ 2ին։ Ալէքսանդր Բ, որդին չարունակեց պատերազմը։ Երկու անգամ բանակցութիւնք եղան հաշտութեան համար Վիեննա, բայց չի գոյացաւ։ Վերջապէս 336 օր պաշարումէ վերջը Սեւաստափոլ իննկաւ 1855 Սեպտ. 8ին. Նափոլէոն իր նպատակին հասած համարելով այլեւս հաշտութեան կը փափաքէր, Ալէքսանդր ալ Կարսի առմամբ գոհացում գտած՝ կրնար այլեւս հաշտութեան վրայ խորհիլ առանց նուաստութեան։ Միայն Բալմըրսթըն կ'ուզէր չարունակել։ Բայց 1856 Փետր. 1ին հաշտութեան առաջարկը ստորագրուելով Վիեննա, թղնամութիւնք դադրեցան, եւ Փետրվար 21ին սկսաւ Բարիզու դաշնաժողովը, ուր ներկայ էին Անգղիա, Գաղղիա, Աւստրիա, Սարտենիա, Ռուսիա, Թիւրքիա, հրաւիրուեցաւ նաեւ Բրուսիա, եւ Մարտ 30ին հռչակաւոր դաշնագիրը ստորագրեցին։

Այս դաշամբ Ռուսիա կորսնցուց թէ Սեւ ծովը եւ Արեւելեան քրիստոնէից վրայ ունեցած հովանաւորութիւնը։ Դայնարճիի, Պուխարէսթի եւ Ադրիանուպօլսի դաշինքներու արդիւնքը ոչնչա-

օգնած էր Հունգարիան Աւստրիոյ զարձնելու համար։ Բայց յետոյ տակաւ Ռուսիայէն բաժնուելով դաշնակցաց մերձեցաւ, մինչեւ որ Բարիզի դեսպանաժողովին մէջ միշտ Անգղիոյ եւ Թիւրքիոյ կողմը կը բռնէ, մինչ Գաղղիա ալ փոխուելով Ռուսիան կը պաշտպանէ յետ այսորիկ եւ Անգղիայէն կը զատուի Արեւելեան խնդրոյ մէջ։ Անգղիոյ եւ Աւստրիոյ մերձանուելիութիւնը կը տեւէ մինչեւ Դանուբեան երկու իշխանապետութեանց միացմամբ արդի Ռումանիոյ կազմութիւնը, զոր Անգղիա (Մ. Կլատսթոն) պաշտպանից հակառակ Աւստրիոյ։

ցան, եւ Մեծն Պետրոսի, կառաբինէ Բ.ի եւ Ա. զէքսանդր Ա.ի քաղաքականութիւնք յօդս ցնդեցան, Սեւ ծովուն վրայի ամրոցները եւ նաւահանները քանդուեցան, Սեւ ծովի նաւատորմիղը չնջուեցաւ եւ Ռուսիոյ 2 դարուց վաստակը կորսուեցաւ։

ԲԱՐԻԶԻ ԴԱՇԻՆՔԸ, 1856 ՄԱՐՏ 30

1. Ներկայ դաշնագրութեան հաստատութեան օրեն խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն պիտի ըլլայ, մեկ կողմեն՝ Մեծին Բրիտանիոյ եւ Իրլանտիոյ թագուհւոյն, Գաղղիոյ կայսրին, Սարտեւիոյ թագաւորին եւ Սուլթանին, եւ միւս կողմեն՝ Ռուսիոյ կայսրին մէջ։ Ինչպես նաեւ անոնց ժառանգներուն եւ յաջորդներուն եւ իրարմանչիւրին երկիրներուն եւ հպատակներուն մէջ՝ յաւիտեան։

2. Բարեբաղդաբար խաղաղութիւնը վերահաստատուած ըլլալով, պատերազմի մէջ գրաւուած կամ բնակուած երկիրները փոխադարձաբար պիտի պարպուին։

3. Ռուսիոյ կայսրը կը խոստանայ Սուլթանին վերադարձնել Կարսի բաղմն ու բերդը, ինչպես նաեւ Օտմանեան պետութեան ուրիշ մասերը, զոր Ռուսական բանակը գրաւած է։

4. Մեծին Բրիտանիոյ եւ Իրլանտիոյ թագուհին, Գաղղիոյ կայսրը, Սարտեւիոյ թագաւորը եւ Սուլթանը կը խոստանան Ռուսիոյ կայսեր դարձնել Սեվաստիոլի բաղմն ու նաւահանգիստը, Պալաքլաւա, Քամիշ, Եուփատորիա, Կերչ, Եկնիքալէ, Քինբուրն, ինչպես նաեւ դաշնակից բանակաց գրաւած բոլոր ուրիշ երկիրները։

Ծր. Ե. Ճշ. յօդուածները մեզի կաբելոր չէլլալով զանց կ'ընենք։

7. Մեծին Բրիտանիոյ եւ Իրլանտիոյ թագուհին, Աւստրիոյ կայսրը, Գաղղիոյ կայսրը, Բրուսիոյ թագաւորը, Ռուսիոյ կայսրը եւ Սարտեւիոյ թագաւորը կը յայտարարեն որ բարձրագոյն Դուռը Եւրոպիոյ հաստատակաց օրինաց եւ դրութեան շնորհած օգուտներուն մասնակցութեան ընդունուած է։ Նոցին Վեհափառութիւնք կը խոստանան իրարմանչիւրը իր կողմեն յարգել Օտմանեան պետութեան անկախութիւնը եւ հողային ամբողջութիւնը, եւ միաբան կ'երաշխաւորեն այդ խոստումին ճշդիւ պահպանումը։ Հետեւաբար այդ խոստումը բնաւ բարեկամութեան եւ ձեռնարկ հանուրական շահերու վերաբերեալ պիտի ընգրկեն։

8. Երբ Բ. Դրան եւ միւս ստորագրող պետութեանց մեկին կամ աւելիին մէջ անհամաձայնութիւն մը ծագի, որ իրենց յարաբերութեանց պահպանումը կրնայ վնասել, Բ. Դուռը եւ այդ միւս պետութեանց իրարմանչիւրը բնական միջոցներու դիմեն առաջ, միւս ստորագրող պետութեանց պատեհութիւն պիտի ընծայեն միջամտելով այսպիսի ծայրայեղ միջոցի դիմելը արգիլել։

9. Ն. Կ. Վ. Սուլթանը իր հպատակաց բարեկեցութեանը համար ունեցած իր մեծայուն հոգածութեամբը փերման մը (1) հրատարակած ըլլալով, որով առանց խտրութեան կրօնի եւ ազգի, անոնց վիճակը բարւոքելով հանդերձ՝ իր կայսրութեան քրիստոնեայ բնակչութեան նկատմամբ իր ունեցած բարի դիտաւորութիւնները կ'արձանագրէ. եւ այդ մասին իր զգացմանց ուրիշ ապացոյց մըն ալ տալ ուզելով, որոշած է ստորագրող պետութեանց հաղորդել իր վեհապետական կարմրեն թեֆթաբերատար բոխած այդ փերմանը, որուն անոր արժէքը կը ճանչնան։ Որոշ կերպով հասկցուած է

(1) Այդ ֆերմանը Բարիզի դաշինքին իբր մաս նկատուելով զրքոյս Ը. մասին մէջ գրած ենք։

որ ատիկայ ո՛ եւ է պարագայի տակ իրաւունք չի կրնար տալ վերոյիշեալ պետութենեն սիրաբան կամ առանձինին, Նորին Վեհափառութեան Սուլթանի եւ իր հպատակաց յարաբերութենեն ակը, ոչ ալ իր կայսրութեան ներքին վարչութեան մէջ։

10. 1841 Յուլիս 13ի հաւանաձայնութիւնը, որ Վոսիորի եւ Տարտանելի նեղուցներուն փակման վերաբերեալ Օսմանեան կայսրութեան հին օրենքը կը հաստատէ, հաւասարապէս հաւանաձայնութեամբ վերահաստատուած է։

Ստոր հաւատար, եւ այդ սկզբան հաւանաձայն, ստորագրող պետութենեն ակը կախուած չիշատակարանը ներկայ դաշնագրութեան կցուած է եւ կը ունայ այնպէս եւ նոյն զօրութիւնը եւ վաւերականութիւնը պիտի ունենայ, որպէս թէ անոր աներեսոյթ մէկ մասը ըլլար (Տես յաջորդ երեսը, 495)։

11. Սեւ ծովը չեզոք է. անոր ջրերը եւ նաւահանգիստները, որ բաց պիտի մնան եւ ազգաց վաճառականական նաւերուն, պաշտօնապէս եւ մշտնջենաւորապէս զոցուած են պատերազմական նաւերուն, թէ իր եզերքներու պետութենեն եւ թէ ո՛ եւ է ուրիշ պետութենեն, բացի ներկայ դաշնագրութեան 14դ. եւ 19դ. յօդուածի բացառութեանեն։

12. Սեւ ծովուն ջրերն ու նաւահանգիստները ո՛ եւ է խոչնդոտներէ ազատ ըլլալով անոր վաճառականութիւնը միայն առողջութեան, մաքսի եւ ոստիկանութեան օրինաց պիտի ենթարկուի, որոնք վաճառականական գործողութենեն նպատակ ոգիով մը պիտի պատրաստուին։

Որպէսզի ազգաց վաճառականական եւ ծովային շահուց բաղձացեալ ապահովութիւնը տրուի, Ռուսիան եւ Բ. Դուռը Սեւ ծովի նաւահանգիստները հիւպատոսներ պիտի ընդունին, ինչ

ջազգային օրենքներու համաձայն։

13. Սեւ ծովը չեզոք հռչատարակուելով ըստ 11դ. յօդուածի, անոր եզերաց վրայ ցամաքային եւ ծովային զինուորականներու պահպանութիւնը կամ հաստատութիւնը անկարեւոր եւ անհպատակ կը դառնայ։ Հետեւաբար Ռուսիոյ կայսրը եւ Սուլթանը կը խոստանան այդ եզերաց վրայ զինուորականներ ոչ հաստատել, ոչ պահպանել։

14. Ռուսիոյ կայսրը եւ Սուլթանը, իրենց ծովեզրներէն գործելու համար հարկաւոր թեթեւ նաւերու զօրութեան եւ թուոյն նկատմամբ, զոր Սեւ ծովուն վրայ ունենալ իրենց կը վերապահեն, հաւանաձայնութիւն հաստատած ըլլալով, այդ հաւանաձայնութիւնը այս ներկայ դաշնագրութեան կցուած է, եւ իբր անոր աներեսոյթ մասը՝ նոյն զօրութիւնը եւ վաւերականութիւնը պիտի ունենայ։ Ատոնց ներկայ դաշնագրութիւնը ստորագրող պետութենեն հաւանութեան ոչ ներկայ ջնջուիլ եւ ոչ փոխուիլ։ (Տես յաջորդ երեսը, 496.)

15. (Դանուբի նկատմամբ՝ Վիեննայի Համաձայնութեան կարգադրութիւնները կը վաւերացնէ։ Դանուբի նաւարկութեան համար առաջ պիտի չառնուի, ոստիկանութենան եւ գաբանթնայի օրէնքներն ալ նաւերու երթեւեկութիւնը դիւրացնելու ոգւով պիտի դրուին։

17. Յատուկ քոմիսիոնի մը տակ պիտի ըլլայ Դանուբը։

19. Իւրաքանչիւր ստորագրող պետութիւն երեւելիք պիտի ունենայ 2 թեթեւ նաւ պահելու Դանուբի բերանը։

20 և 21. Ռուսիոյ կայսրը Պեսարապիոյ ազգանունը փոխել կը խոստանայ, մաս մը երկիր տալով Մոլտավիային։

22 և 23. Սուլթանը Վալաքիա Մոլտավիոյ ազատութիւն կը խոստանայ։

25.— Սերպիա իր ազատութիւնը պիտի պահպանէ։

Հետեւեալները Բարիզի դաշինքին յաւելուածներն են։

Տարբանել վաճառք եւ Դանուբ

1. Նորին Վեհափառութիւն Սուլթանը մեկ կողմեն կը յայտարարէ թէ հաստատապես որոշած է ապագային մէջ պահել այն սկզբունքը, որ իր իր պետութեան հիմնադրց օրհնիը անփոփոխ կերպով հաստատուած է, եւ որուն համեմատ ուրիշ պետութեանց պատերազմական նաւերուն արգիլուած է Տարդանէլ եւ Վոսփոր նեղուցը մտնել, եւ թէ որչափ ժամանակ որ Դուռը խաղաղութեան մէջ է, Նորին Վեհափառութիւնը ոչ մի օսար պատերազմական նաւ պիտի ընդունի այդ նեղուցներէն։

Միւս կողմեն Նորին Վեհափառութիւնէ Թագուհին Միացեալ Թագաւորութեան Մեծին Բրիտանիոյ եւ Իրլանտիոյ, Ավստրիոյ կայսրը, Գաղղիոյ կայսրը, Բուսիոյ թագաւորը, Ամենայն Ռուսաց կայսրը, եւ Սարտենիոյ թագաւորը, կը խոստանան յարգել Սուլթանին այս որոշումը եւ հետեւակերպիլ անոր։

2. Սուլթանը իրեն կը վերապահէ, ինչպես անցեալի մէջ, փոխանակ նաւեր պատերազմական թեթեւ նաւերու անցքին համար, որոնք պիտի գործածուին, ինչպես սովորութիւն է, օսար պետութեանց դեսպանատանց ծառայութեանց համար։

3. Նոյն թագաւորութիւնը կը վերաբերի նաեւ պատերազմական թեթեւ նաւերու, զորս ստորագրող պետութեանց իրաւասնիչները իրաւունք ունի պահել Դանուբէ բերանը, այդ գետին ազատ նաւարկութեան օրհնիներուն պահպանութիւնը ապահովելու համար։ Եւ թէ այդ նաւերը երկուքեն աւելի պիտի չըլլան։

ՍԼ Ձով

Սև Ձովուն մէջ պահուելիք նաւային զորութեան նկատմամբ Ռուսիոյ եւ Թիւրքիոյ մէջ գոյացեալ համաձայնութիւնով մը հաստատուած է որ,

1. Ստորագրող պետութիւնք փոխադարձաբար կը խոստանան Սև Ծովուն մէջ չի պահել ուրիշ

պատերազմական նաւեր՝ բաց զայնս որոնց թիւը, զօրութիւնը եւ մեծութիւնը հոս որոշուած է։

2. Ստորագրող պետութիւնք իրենց կը վերապահեն իւրաքանչիւրը 6 պատերազմական նաւ պահել այդ ծովը, 50 մեդր երկայնութեամբ եւ առ առաւելն 800 թոն տարողութեամբ, եւ 4 թեթեւ շոգենաւեր կամ առագաստանաւեր այ որ 200 թոնեն աւելի տարողութիւն չունենայ։

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ԽՐԻՄՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՎՐԱՅ

Հայոց կամ Հայաստանի անունն անգամ յիշուած չէ Բարիզու դաշնագրոյն մէջ։ Հայկական Հարցը գեռ գոյութիւն չունէր։ Հայք ճանչցուած չէին, իրենց բողոքը լսուած չէր. ոչ ալ խլրտումներ, ցոյցեր տեղի ունեցած էին Եւրոպան ստիպելու որ իրենցմով ալ զբաղի։ Հայք ալ գեռ սորված չէին «չի ջացող մանկան կաթ չեն տար», եւ, «առանց արիւնի փրկութիւն հնար չէ» ճշմարտութիւնը։ Թէեւ ասոնք ալ ըսելու է որ Խրիմի պատերազմը ոչ մէկ ժողովուրդի ազատագրութեան համար մղուեցաւ, ոչ մէջ քրիստոնեայ ազգ Թիւրքիոյ լուծէն ազատուեցաւ Բարիզի դաշինքով։ Խրիմու պատերազմը սկզբունքի մը համար եղաւ, եւ այդ սկզբունքը մէջ գնացողը Անգղիան էր։

Խրիմու պատերազմը Օսմանեան պետութեան անկախութեան եւ ամբողջութեան համար չեղաւ, ինչպես կը կարծուի հասարակօրէն, այլ Թիւրքիոյ քրիստոնէից պաշտպանութեան բացառիկ իրաւունքի համար, զոր Ռուսիա կը պահանջէր եւ Եւրոպա կը ղէմար։ Ս. տեղեաց պահպանութեան խնդիրը լոկ պատճառանք մըն էր, եւ Բարիզի դաշինքին մէջ մինչեւ անգամ չի յիշուեցաւ ալ։

Թիւրքիոյ քրիստոնէից՝ ինչպես եւ Ս. տեղեաց պաշտպանութիւնը Գաղղիոյ ազանգական

իրաւունքն էր, զոր Ռուսիա կ'ուզէր խլել։ Այդ տեսակէտով վէճը Գաղղիոյ եւ Ռուսիոյ մէջ էր, բայց Անգղիա Արեւելքի մէջ Ռուսիոյ ազդեցութեան զօրանալը չի կրնալով հանդարտ դիտել, մէջ նետուեցաւ, եւ Գաղղիային աւելի կարեւոր գեր խաղաց։

Մենչիքոֆի վերջնագրով եւ ուրիշ կերպերով Ռուսիոյ պնդածը հարկաւ նախապէս Թիւրքիոյ Յունադաւանները պաշտպանութիւնն էր, բայց նաեւ անուղղակի բոլոր Արեւելեան եկեղեցիներուն ալ կը տարածէր իր թեւարկութիւնը, Պապականներէն եւ Բողոքականներէն զատ, որոնց առաջինը Գաղղիան ունէր պաշտպան, եւ վերջինը Անգղիան։ Պաշտօնական գրութեանց մէջ ուր որ Ռուսիա Յոյն եկեղեցին կը յիշէ, Եւրոպական տէրութիւնք «Թիւրքիոյ հպատակ Քրիստոնեայներ» ատութիւնը կը գործածեն երբ հոմանիշ։ Ռուսիոյ Հայոց նկատմամբ բռնած ընթացքը շատ որոշ չէ, երբ Յոյն եկեղեցին վրայ կը խօսէր Հայերն ալ կը հասկնար թէ ոչ յայտնի չէ. սա յայտնի է, սակայն, որ Հայերն ալ Ռուսիոյ պաշտպանութեան բարիքները վայելած էին Թիւրքիա։

Պետութիւնք քրիստոնէից պաշտպանութեան իրաւունքը Ռուսիոյ պլանալով, այս պատասխանատուութիւնը իրենց վրայ ծանրացուցին, եւ պաշտօնապէս ալ ստանձնեցին զայն Բարիզու դաշինքի մէջ, երբ Սուլթանը սահմանեցին Հաթթը Հիւմայունը հրատարակել (իբր թէ կամովին), եւ զայդ յայտարարեցին Յ. յօդուածին մէջ։ Գայտնի իրողութիւն մ'է որ մինչեւ իսկ այդ Հաթթը Հիւմայունի խմբագրութեան մէջ Անգղիոյ, Գաղղիոյ եւ Աւստրիոյ դեսպանք մեծ գեր խաղացած են։

Ղրիմը առաջին անգամն էր որ Անգղիա եւ Գաղղիա կը միանային Թիւրքիան փրկելու համար,

առանց որոյ Նիկողոս անկասկած ուրիշ ծանր հարուած մը պիտի տար նման 1828ին, եթէ մինչեւ իսկ զայն բաժնելու մտադրութիւնը չի կրնար գործադրել։ Թէեւ Գաղղիա Անգղիայէն աւելի զօրք ղրկեց, բայց Ղրիմու պատասխանատուութիւնը Անգղիոյ կը պատկանի. Անգղիա միացուց պետութիւնները, տուաւ պատերազմին ուղղութիւնը, որ ծովային եղաւ, նաեւ խաղաղութեան պայմանները Անգղիական էին, որով այդ պատերազմին հետեւանքները ծանր կը կոխեն Անգղիոյ վրայ։

Ղրիմու պատերազմին մէջ Անգղիոյ քաղն նպատակն էր Արեւելքը (Թիւրքիան) փոխանակ միայն Ռուսիոյ հովանաւորութեան եւ ազդեցութեան տակ ձգելու, բոլոր Եւրոպիոյ տակ գնել։ Բարիզի դաշնագրութեան առաջնորդող սկզբունքը այս էր, բարի եւ բնական սկզբունք մը։ Սակայն Թիւրքիան ոչ միայն ազատուեցաւ Ռուսիոյ հպատակութենէն, այլ Ռուսիոյ նաւատորմիղը եւն. ալ ջնջուելով այլեւս անկէ յարձակում կրելու վտանգէն ապահովուեցաւ։

Նաեւ 200 տարիէ ի վեր Ռուսիոյ տարած յաղթանակներով յանձնառու եղան դաշինքներէն. եւ քրիստոնեայ հպատակաց նկատմամբ վրան գրուած պարտականութիւններէն կ'ազատուէր Թիւրքիա։

Բաց ասոր Թիւրքիան, որ մինչեւ հիմա Եւրոպական ժողովոց մէջ ընդունուած չէր, ձայն չունէր, իբր բարբարոս կը նկատուէր, այժմ Բարիզի դաշնոյ առաջին յօդուածով Եւրոպական դրութեան մէջ կ'ընդունուէր, քաղաքակիրթ ազգաց կարգը կ'անցնէր՝ առաջին անգամ ըլլալով, եւ Եւրոպիոյ հաւասարակշռութեան մէջ տեղ մը, գեր մը կ'ունենար։

Այս բոլորին համար Թիւրքիայէն խնդր-

ուած միակ բանն էր՝ Եւրոպական քաղաքակրթութիւն մտցնել իր երկիրը, եւ իր քրիստոնեայ հպատակաց հաւասարապէս շնորհել Իսլամաց վայելած արտօնութիւնները : Մինչեւ անգամ ասիկայ իրեն չի հրամայուեցաւ այլ անկախ եւ քաղաքակիրթ կառավարութեան մը վայելած կերպով խնդրուեցաւ : Այսինքն Թիւրքիա ներմուծուելիք բարեկարգութիւնները Սուլթանին ազատ կամքէն բղխած ֆէրմանի մը ձեւն առին, եւ այդ ֆէրմանը գաղնագրութեան մէջ անցաւ : Անոր գործադրութիւնն ալ կրկին Սուլթանին յանձնուեցաւ՝ որպէսզի առորագրող պետութեանց ոչ մին իրաւունք ունենայ առթ համար Թիւրքիոյ ներքին գործոց միջամտելու : Միջազգային գաղնագրոց մէջ ասիկայ եզակի երեւոյթ մըն է : Ամէն հետեւցնելու չէ սակայն թէ պետութիւնք միջամտելու իրաւունք չունին : Սուլթանին ֆէրմանը արձանագրութիւնին իսկ միջամտութեան եզանակ մըն է, եւ բոլոր գաղինքը միջամտութիւն մըն է, եւ վերջն ալ միշտ ի գործ դրին միջամտութիւն, մինչեւ իսկ ճնշում :

Խրիմեան պատերազմին եւ Բարիզի գաղնագրոյն ախոյեանը ոչ թէ Թիւրքիան Եւրոպական պաշտպանութեան տակ առնելուն մէջ էր, այլ հոն որ պայդ ընդլէն վերջը՝ թող տրուեցաւ որ Թիւրքիան իր սնամանց եւ դեղձմանց մէջ յառաջ երթայ, հին ընթացքը չարունակէ, եւ միայն չոր ներկայացումներ ըլլալ իրեն առանց զայնս բռնութեամբ, միահամուռ ճնշմամբ գործադրել տալու :

Խրիմեան պատերազմը անպատմելի բարիքներ յառաջ բերած է Արեւելքին. Թիւրքիա քաղաքակրթութեան չաւդին մէջ մտած, բարեկարգութիւնները հրատարակած, եւ գործադրել ալ սկսած էր, բայց յանկարծ սթափելով տեսաւ որ

Եւրոպա չի հետեւիր, կամ անտարբեր կը հետեւի, եւ թէ ինք խօսքով, ձեւով կրնայ խաբել Եւրոպացին, թէ օսիպումի կատարեալ բացակայութիւն կայ, եւ ոչ իսկ Ռուսիայի մինչեւ հիմա ըրածին չափ ճնշում կը բանեցնի : Դուռը զայս նչմարածին պէս իսկոյն կանկ առաւ բարեկարգութեան գործին մէջ :

Ուրիշ պատճառ մըն ալ այն էր որ Դուռը չուտով տեսաւ թէ չատերու պատասխանատու ըլլալու մէջ առաւելութիւն մը կայ, որ ամենքը ամեն խնդրոյ վրայ չեն համաձայնիր, ուստի եւ ինքն ալ ճարպիկութիւն համարեց պետութիւնները մին միւսին հակառակեցնելով իրար չեզոքացնելը, եւ այդպէս ապրեցաւ մինչեւ հիմա :

Վերջապէս տեսաւ թէ իր քրիստոնեայ հպատակք պատրաստ էին բարեկարգութիւնները ընդունել եւ անոնցմէ օգտուելու, մինչ մահմետականք բոլորովին անպատրաստ ըլլալով, եթէ խոստացուած ազատութիւնը եւ հաւասարութիւնը տըրուէր չուտով քրիստոնեայք ամեն ինչ ձեռքերնին պիտի անցնէին, ուստի հղած աղը կանկ առաւ եւ տակաւ յետադիմել սկսաւ :

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

ՌՈՒՍՕ—ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

ԽՐԻՄԷԱՆ ՎԵՐՋԸ.— ԼԻԲԱՆԱՆ.

1856էն մինչեւ 1876՝ վերջին Ռուսօ—Թրքական պատերազմը՝ Թիւրքիա խաղաղութեան 20 տարիներ վայելից իր ազմկեալ տունը կարգի դնելու : Այդչափ ժամանակի մէջ կրնար գործա-

դրել առաջադրեալ բարեկարգութիւնները։ Սակայն Թիւրքիա՝ Սուլթան Ազիզի յաճախակի փոխառութիւններով, պալատներու վրայ վատնած ոխլ իոններով առատութեան բաւական փայլուն տարիներ վայելելով, Ռուսիոյ վրայ իր ստացած առաւելութեան վստահացած՝ ականջին վրայ անհոգ քնացաւ՝ արտաքին միջամտութեան երկիւղէն ազատուած։ Անգամ մը միայն արտաքին զօրաւոր միջամտութեան ենթարկուեցաւ իր խոստումները դրժելուն։ Ես այդ էր Լիբանանին խնդիրը։

ԼԻԲԱՆԱՆ երկու թշնամի ցեղեր կը բնակէին, Մահմետական Տէրուզներ եւ Կաթոլիկ Մարոնիներ, որոնք իրենց չէյխերով կը կառավարուէին։ Անգլիա Տիւրզիներուն եւ Գաղղիա ալ Մարոնիներուն կուսակից էր։ Եգիպտական արշաւէն վերջը Դուռը չէյխերու վարչութիւնը վերցնելով երկու գայմագամ կարգեց։ Սըր Սթրէթֆօրտի մեծ ազդեցութեան ժամանակ Տիւրզիները զօրանալով կը յարձակին Մարոնիներուն վրայ 1845 Մարտին եւ կը ջարդեն, Գաղղիական վանքի մը մեծաւորն ալ սպաննելով. իսկ քողոքականները կը խնայեն Անգլիոյ սիրոյն։ Գաղղիա պէրութը ռմբակոծելով Դուռը հաճեցուց գոհացում տալ, որ խռովարարները հեռացուց եւ եղած վնասներուն հատուցում ըրաւ։

1860ին Տիւրզիները աւելի կատաղութեամբ սկսան ջարդը եւ Մայիս 27ին զօրաց օգնութեամբ Զահլէ եւ Տէյր էլ Քամար քաղաքները առնելով անխնայ ջարդ մը տուին Մարոնիի քրիստոնէից։

Սահն կողմէն քրիստոնեայք ապաւինեցան Դամասկոս։ Հոն ալ Տիւրզիք ջարդեցին քրիստոնեաները 5000ի չափ՝ զօրաց եւ պաշտօնէից օգնութեամբ, չատ մը Գաղղիացի կրօնաւորք ալ մէջը

ըլլալով։ Այրեցին Ռուսիոյ, Բրուսիոյ, Հոլանտայի Պէլճիքայի, Ծուէնատանի հիւպատոսարանները, առանց դպչելու Անգղիայինին։

Եւրոպա յուզուեցաւ այս լուրին վրայ, մանաւանդ Գաղղիա։ Նափոլէոն Գ. ուզեց օգնել, յայտարարեց թէ աշխարհակալութեան փափաք չունի, եւ միայն յայնժամ Անգղիա եւ Ռուսիա, որ չէին ուզեր Գաղղիոյ ազդեցութեան մեծնալը քրիստոնեայ հպատակաց վրայ, թոյլ տուին որ Գաղղիա չինոյ զօրութեամբ միջամտի։ Գաղղիոյ բանակին պիտի ընկերանար պետութեանց ներկայացուցիչներէ բաղկացած յանձնաժողով մը՝ կացութիւնը քննելով այդպիսի աղէտից ուրիշ անգամ պատահելուն առջեւն առնելու միջոցները գտնելու պաշտօնով։ Օգոստ. 7ին մեկնեցաւ բանակը. Ծուատ փաշա ալ Ծուլիս 28ին հասած էր Դամասկոս, ուր 700 հոգի բանտարկեց, 188 մահուան դատապարտեց, հրացանի բռնեց Դամասկոսի փաշան, պէրութի կուսակալը եւ այլ յանցաւոր փաշաներ ցկեանս Ակքա բանտարկուեցան, նաեւ Տիւրզիներուն շէյխերէն 20ը մահուան դատապարտուեցան, միւսները փախչելով։ Կ'ըսուի թէ Ծուատ փաշա դիւրացուց անոնց փախուստը։

Պետութիւնք ալ հետեւեալը սահմանեցին Լիբանանու համար 1861ին։

1. Որ Լիբանան մեկ Քրիստոնեայ կառավարիչ ունենայ՝ վեզիրութեան ատիճանով։ Ողղակի Բ. Դռնեն կախում ունենայ, բայց ընտրուի Բ. Դրանեւ դեսպանաց հաւանութեամբ 3 տարուան համար։

2. Ոստիկանութեան եւ պահպանութեան համար տեղացիներէ զինուոր առնուի. Քիւրխոյ զօրքը միայն կառավարչին հրամանով կարենան մտնել

Լիբանան։

Ց. Երկու խորհուրդ պիտի ունենայ վարչական եւ Դատաստանական, ուր պիտի գտնուին ներկայացուցիչ հաւասարաչափ ամեն կրօնից։

Լիբանան իր խնդրոյն այս գոհացուցիչ կարգադրութիւնը Դաղղիոյ կը պարտի։ Ասիկայ Դաղղիոյ վերջին գործն է Արեւելք, այսուհանդերձ իր ատաղը կը խոնարհի։ Եթէ Դաղղիոյ գումարներ պէտք չեղէին ոչ մի արդարութիւն իր գործ կը դրուէր եւ յանցաւորք ամենքն ալ ազատ կ'արձակուէին։ Ցուսահատ փաչայի Դամասկոս բանտարկած եւ մահուան դատապարտածները անկարեւոր մարդիկ էին, բարձրաստիճան յանցաւորք ազատ մնացին։ Եթէ Դաղղիացի զօրավարը Դամասկոս մտնել չսպառնար այդչափն ալ չէր ըսուաձուէր, ոչ ալ Դամասկոսի Ահմէտ փաչան հրացանի կը բռնուէր։ Մինչեւ իսկ կասկած կայ թէ հրացանի բռնուողը Ահմէտը չէր այլ անծանօթ մէկը։ Ցկեանս բռնատարկիչէն ամենքն ալ տարիէն առաջ ազատուեցան եւ պաշտօնի ալ անցան։ Իսկ Ալճէրիէն Դամասկոս աքսոր գտնուող Ապտէր Գատէր Պէյ, որ միայն օգնած էր քրիստոնէից ու զանոնք պաշտպանած իր զօրքերով, փոխանակ վարձատրուելու, ստիպուեցաւ իր զինուորները զինաթափ ընել։ Միայն Դաղղիա գինք վարձատրեց Լէժիօն ա'օնէօրի մեծ խաչով։

Շատ պատճառներ կան կարծելու որ եթէ Նափոլէոն ինկած չըլլար՝ հակառակ իր չատ մը թերութիւններուն՝ Արեւելքի քրիստոնէից օգտակար պիտի ըլլար։ Դաղղիա իր ձայնը չատ աւելի զօրաւոր կերպով պիտի լսցնէր Պերլինի ժողովի մէջ, եւ աշխարհը մէկէն ի մէկ, աւելի շահախնդիր եւ կարծրաթիրա ու պաղարիւն երեք

հիւսիսային պետութեանց (Ռուսիա, Գերմանիա, Աւգղիա) ձեռքը պիտի չի ձգէր։ Իսկ աւելի վերջը՝ Հայկական սարսափներու ժամանակ Դաղղիա անտարբեր հանդիսատես պիտի չըլլար ամբողջովին զոհուող ազգի մը կոտորածին, ինչպիսի սինիժոյ վարուեցաւ անծանօթ եւ անճչան Հայոց, որ Դաղղիան Սուլթան Համիտին վաճառած՝ լռութեամբ մնկկատակի դեր խաղաց անոր հանդէպ, գաւաճանելով թէ իր երկրին եւ թէ Հայոց։

Լիբանան այս կարգադրութեամբ խաղաղ կը կառավարուի մինչեւ հիմա։ Բայց հաստատուն բան չեղաւ ընդհանուր բարեկարգութեանց գործոյն յառաջադիմութեանը համար։ Լիբանանու խնդիրը Թիւրքիոյ գործոց մէջ բնաւ փոփոխութիւն յառաջ չի բերաւ։ Թիւրքիա չթափեցաւ, եւ փոթորիկը անցածին պէս կրկին իր հին մեթոտը չարունակեց։ Պաշտօնեայք մնացին նոյն ընթացքի մէջ եւ զեղծումները նոյն համեմատութեամբ չարունակուեցան։

ԳԵՐՄԱՆԻՈՑ ԵՐԵՒՈՒՄԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ

1870ը Արեւելեան քրիստոնէից եւ Թիւրքիոյ համար մեծ թուական մը եղաւ։ Դաղղիա, Թիւրքիոյ մեծ ու զարաւոր պաշտպանը եւ Եւրոպու պատերազմին հզօրնակիներէն մին, Գերմանիոյ հարուածին տակ ընկճելով Թիւրքիա մեծ նեցուկ մը՝ եւ քրիստոնեայք սոսկական ոգւով տոգորուած պաշտպան մը կորնցուցին։ Ռուսիա պատերազմելով Սեւ ծովու մէջ զինք կաշկանդող յօդուածին դէմ քողքեց։ Անգլիա մինակ մնալով Ռուսիա իր քողքը ընդունել տուաւ եւ սկսաւ Սեւ ծովը ամրցնել։ Իսկ Նիւթապաշտ եւ իրապաշտ Գերմանիան, Անդղիայէն ալ աւ

ելի իր չահերուն նուիրած, ընդունակ եւ ժրաջան չէր Աբեւելքի քրիստոնէից համար ո՛ եւ է զոհողութիւն ընել։ Աբեւելեան խնդրոյ նկատմամբ Պիսմարքի դաւանանքն էր որ «բոլոր Հայերը Բոմբեռանցի գինուորի մը ոսկորին հետ չի փոխեր»։ Հետեւաբար Թիւրքիան շատ սթափեցաւ իր կոծտեան հոսանքն ի վար խելացնոր վազելու։

Կարծելու չէ սակայն թէ Գերմանիա իրօք չէր հետաքրքրուեր Աբեւելքի եւ Թիւրքիոյ խնդիրներով։ Ընդհակառակն խիստ սեւեռուն ուշադրութեամբ կը հետեւէր Թիւրքիոյ գործոց, եւ կամաց կամաց Սուլթանին մօտենալով կը հաստատուէր Պոլիս՝ Դաղղիոյ տեղը բռնելու։ Անդղիոյ ալ ճշմարիտ նախանձորդ մը հանդիսանալով Թիւրքիոյ մէջ, ինչպէս ամեն տեղ Թրքո—Ռուսական պատերազմին մէջ Սուլթանին օգնած չըլլալուն հետեւանքով՝ Անգղիոյ կորսնցնել սկսած ազդեցութիւնը Գերմանիա ստանալ կ՚ուզէր՝ իր գինուորական համբաւով Թիւրքին աչքը չլացնելով։ Արդէն Մօլթքէ երկար ժամանակ Սուլթաններուն բանակները կրթելով Թիւրքիան ճանչցած եւ մանաւանդ Փոքր Ասիան Գերման գաղթականութիւններ հաստատելու յարմար տեղ մը ըլլալը ցցուցած էր։ Փոքր Ասիոյ այս համեղ պատառը Պիսմարքին եւ կայսրին ախորժակը կը գրգռէին, եւ Գերման վաճառականներ կը քաջալերուէին հոն մտնել։ Առանք խիստ լաւ յարաբերութիւն հաստատեցին Թիւրք պաշտօնեաներուն հետ, եւ այդ երկրին խաղաղ գրաւումը խիստ դիւրին կը գտնէին. միայն Հայ տարրը իրենց արգելք կը տեսնէին։ Հայը այդ երկրին ամեն կողմը ցրուած եւ հաստատուած, իր վաճառականական տաղանդովը ու յարմարութեամբը, երկրին եւ լեզուին վարժութեամբը, Եւրոպական կրթութեամբը, զարգացմամբը եւ դպրոցներովը

միակ զօրաւոր մրցակիցը կը հանդիսանար Գերմանացիին։ Գերմանացիք սկսան վատահամբաւել, ատել Հայերը եւ Թիւրքերը նախապատիւ համարել։ Ամէն ծագեցաւ Հայկական խնդրոյ մէջ Գերմանիոյ անտարբեր եւ մինչեւ իսկ Հայոց հակառակ քաղաքականութիւնը։ Գերմանիա Փոքր Ասիան իբր գաղթավայր եւ չափազանց ձեռք անցնելու համար ամեն նուաստութիւն յանձն առաւ, կեղծաւորեցաւ չոյեց, չողոքորթեց Համիտը՝ նոր նոր արտօնութիւններ եւ գիւրութիւններ ձեռք ձգելու համար։ Երբ Պոլսոյ գեսպանները բարեկարգութեանց համար իրենց պատրաստած ծրագիրը ներկայացնելով Սուլթանը ընդունելէ կ՚ստիպէին, Գերմանիա էնթրիկներով գաղտնի դիմադրութեան կը քաջալերէր Սուլթանը, որպէսզի Անգղիոյ ազդեցութիւնը կոտրէ, Ծունաստանի պատերազմին մէջ յայտնապէս օգնեց Սուլթանին, իր զօրավարները կ՚առաջնորդէին Թիւրքիոյ բանակներուն, կրետէի ազատագրութեան մէջ ոչ միայն մաս չունեցաւ, այլ եւ կրցածին չափ հակառակեցաւ, մինչեւ այն օրը երբ տեսաւ թէ Անգղիա, Դաղղիա եւ Ռուսիա՝ մտադրած են կրետէն ազատել. յայնժամ կայսրը իր բարեկամ Համիտը չի վշտացնելու համար միւս պետութիւններէն զատուելով ձեռնպահ մնաց խնդրոյն մէջ։

Բայց Գերման էնթրիկներուն մեծագոյնը եւ ամենէն ամօթալին Հայկական ջարդերու հանդէպ տեղի ունեցաւ։ Ուրիշամ կայսրը ոչ միայն ջարդերու ժամանակ մատը չի չարժեց, ձայնը չի բարձրացուց նահատակ ազգին համար միջամտելու Սուլթանին մօտը, հապա ջարդերու վազորդային երբ Հայաստան դէպ կը հեծէր, երբ այրուած գիւղերը եւ քաղաքները դէպ կը մխայէին, երբ Պոլսոյ փողոցներն իսկ Հայու արիւնով ներկուած էին,

կայսրը Սուլթան Համիտին այցելութեան գնաց, հրապարակաւ զայն իր քոյրիկը կոչեց։ Ոչ ալ կայսրուհին խիղճ ըրաւ այդ մարդասպանին մօտենալ եւ թեւը ընծայել քաղաքակրթութեան կեզեւի տակ պահուած այնպիսի վայրենիի մը, որ հազարաւոր քրիստոնեայ տուներ աւերած, ընտանիքներ ջնջած, որբեր եւ որբեւայրներ մերկ ու անպատսպար թողած, եկեղեցիներ եւ գպրոցներ քանդած, կիներ եւ աղջիկներ անպատուած էր։ Այս ամէն զիջողութիւնները, նուաստացումները, չողոքորթութիւնները պէտք էին մեծ գաղափարի մը համար. Թիւրքիոյ բարեկարգութիւնը ապահովել եւ իւակիւատ Պաղատաի երկաթուղւոյն արտօնութիւնը ստանալ։ Այսպէս ահա Հայոց արիւնով գնուած այդ երկաթուղին, Հայոց արիւնով ներկուած գաչաղէն անցնելով, այդ Հայաբնակ գաւառներու Գերմանացումը լրիւ մինչեւ ի գլուխ պիտի հանէ, խլելով Հայուն ձեռքէն նահու իր երկրին վաճառականութիւնն ալ։

Այս բիրտ ուժի, չահագիտական ձեռնարկներու նուիրուած, նուաստ դիտումով առաջնորդուած, եւ Արեւելքի քրիստոնեայ բնակչութեան հակառակ քաղաքականութեան հետեւիլ կը շարունակէ Գերմանիա մինչեւ այսօր, որմէն ակնկալելիք ոչ մի օգուտ ունի Հայը, եւ ոչ իսկ այժմ յիմարաբար խաբուած Թիւրքը։

Գերման կառավարութեան Թրքասպասյան քաղաքականութիւնը հետեւիլ դէպքը լաւ հաստատուն ուսկորդ չենք սեպեր հոս վերադրել։

Այս տողերը գրող Հայանպատա յաջորդ մը յառաջ բերելու համար 1893—1896 Անգղիոյ մէջ ժողովներ կազմակերպ աշխատակէս վերջը, տեսնելով Գերմանիոյ անտարբերութիւնը, եւ իր քննեկալ Գերմանացի եւ Ճենեւրայի Գերման հիւպատոսի քաջալերանքով Բաթէօր Հօֆմանի հետ խորհելով թէ գուցէ Գերմանիոյ մէջ ալ Անգղիայինին նման Հայանպատա

յաջորդ մը սկսելով հնար կ'ելլայ Գերման կառավարութեան ալ բարեկամական միջամտութիւնը ձեռք բերել, 1896ին ամառը անցաւ Գերմանիա, եւ ծանօթ Տոքթոր Լէպսիուսի հետ սկսաւ Հայոց խնդիրը եւ զաղը հանդիպիլ նախ Գերման ժողովրդին, որոնք մինչեւ այն ատեն Հայկական Հարցին վրայ մեայն աղօտ բաներ լսած՝ ամէն ինչ միայն Անգղիական էնթրիկի կ'ընծայէին։ Պէտք էր թիւրք դեսպանի քաղաքին վրայ Գերման կառավարութիւնը յարմար սեպից գործը զադրեցնել։ Ոտիկանութեան նախարարը լուր դրկից որ այլեւս ոչ Հայկական ժողովներու մէջ խօսիմ եւ ոչ իսկ ներկայ գտնուիմ, հակառակ պարտիզին սոսկ նամակը հրաման ստացած է Ձեր Գերմանիոյ սահմանները դուրս արտաքսել, կ'ըսէր։ Նոյն կը յարէր թէ բարեկամ լաւ մը հակառակ յաճախ բերուած այսպիսի չարաչար կասկածանքի ներկայ տղաքսութեան հակառակ է։ Սակայն գործ մը կառավարութիւնը սորվի պէտք ըլլայ այսպիսի չարաչար մը յաճախ բերելու։ Ոմանք խորհուրդ կուտային չարունակել ժողովները. բայց կառավարութիւնը երթեցրել էր սպառնացած, ապրիլ ամսուն պիտի հանէ իմ կառավարութեան դէմ ցոյց յաճախ բերելով Հայոց նպատակաւ ամսուն մեծ հոսանք մը պիտի գործէ, կ'ըսէին։ Իսկ ամսուն չատեր պիտնալով թէ Գերմանիոյ մէջ Անգղիայինին եւ Գաղղիայինին նման հասարակաց կարծիք զոյութիւն չունի, թէ եղածը անհետանալ պիտի ձեռք, եւ ժողովուրդը պիտի խորհի թէ կառավարութիւնը հարկաւ արդարացի պատճառ ուներ թուլանալու, խորհուրդ կուտային այդ ալ այժմ հետեւիլ։ Զգալով որ Տոքթոր Լէպսիուս եւ այլք չարունակեն չարժումը անոյշ Ամերիկա, Գերմանիա եւ Գաղղիա նոյն նպատակաւ աշխատելու։

ՊՈՍՆԱ—ՀԷՐՍԷֆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ 1876Ի

Մեծ Այի փաշայի մահէն վերջը, ձգնելով իկնաթիէֆ Ռուսիոյ դեսպանը, որ մեծ ազդեցութիւն ունէր Աղիզի վրայ, իր պաշտպանեալ Մահմուտ Նէմիմը վէզիր կարգել տուաւ (1871—1876)։ Նէմիմ Եւրոպական միջամտութեան դէմ էր, ինչ որ Ռուսիոյ ալ գործին կուգար։ Իկնաթիէֆ բարեկարգութեան ամէն ջանք ի դերեւ կը հանէր։

Պոսնիոյ եւ Հէրսէֆի ապստամբութիւնը կ'սկսի 1875ի ամառը եւ Աւստրիոյ հանդիսաւոր կը կառավէ։ Նոյն ատեսյն Ծուլթան Ծին Ռուսիոյ եւ Ա-

ասարիոյ կայսերք տեսակցելով գաղտնի հակզոզութեան մը կուգան։ Ռուսիա խօսք կուտայ եւ թոպայէն հող չի գրաւել եւ Պոսնիա Հէրսէքը Ասարիոյ ձգել՝ եթէ ուրիշ պետութիւնք չընդդիմանան։ Աւստրիա Ռուսիոյ յարելով բաժնուեցաւ Անգղիայէն որ գինքը լքած էր Դանուբեան իշխանապետութեանց միացման խնդրոյ մէջ։ Այս տեսակցութենէն ծագեցաւ կոչ Անդրասէի Նօթը Դեկտեմբեր 30ին, զոր ընդունեցին բոլոր կառավարութիւնք, թէեւ միայն ապարդիւն։ Թիւրքիա խնդրեց Անգղիայէն որ ինքն ալ յարի անոնց որ չըլլայ թէ իրեն դէմ բան մը նկատեն։

Ասոր յաջորդեց Պերլինի Մէմօրանդումը, որ աւելի ազդու միջոցներ կ'առաջարկէր, ինչպէս քարեկարգութեանց համար խառն քննիչներ մը, եւ անոնց գործադրութեան վրայ քննչելիներու հակողութիւն։ Այժմ որ Ռուսիա, Աւստրիա եւ Գերմանիա պատրաստ եւ հակամէտ էին համաձայնութեամբ Սրեւելեան խնդրով զբաղիլով Թիւրքիոյ քրիստոնէից վիճակը բարւոքելու, ժամանակն էր կատարեալ համաձայնութիւն մը գոյացնել եւ 1856ի Բարիզի դաշինքին սխալը չկկելով եւ պակասը լեցնելով, Եւրոպական գործօն հսկողութիւն մը յառաջ բերելու։ Սակայն Անգղիա չի միացաւ, իբր թէ բողոքելու համար որ Եւրոպա իրաւունք չունի Թիւրքիոյ ներքին գործոց միջամտելու, եւ տիպեց Դուռը չուռով ապստամբութեան վերջ մը տալ որ խնդիրը փակուի. Բայց Դուռը իր գաւառները խաղաղելու միայն մէկ կերպ ունի, այն է ջարդ, ուստի Պուլղարիոյ ջարդը տեղի ունեցաւ, 1876 Մայիսին, զոր կլատսթոն գործիք ընելով Տիզրայէլի դէմ տետրակով մը ազդին դիմեց։ Անգղիա ալ Թիւրքիոյ դէմ զայրացաւ եւ Լօրտ Տէրպի տիպուեցաւ աղդարարել

Դրան որ եթէ Ռուսիոյ դէմ պատերազմի բռնուի, հասարակաց կարծիքը անհնար կ'ընեն որ Անգղիա իրեն օգնէ։

ՊՕԼՍՈՑ ԴԷՊՔԵՐԸ

Այս ժամանակ տեղի ունեցաւ Ազիզի գահընկեցութիւնը, Միհհատ փաշայի խոժմբին ձեռքով։ Առնք Շէյխ Իւլ Իսլամէն ֆէթվա մը առնելով՝ Մայիսի 30ին, գիշերանց պալատը ծուխէն եւ ցամաքէն պաշարելով՝ նախ մտան Մուրատը քաշեցին Սէրասքէրիյէ տանելով Սուլթան հռչակեցին, եւ այդ յայտարարող թղթաւթներուն ձայնովն ալ մտան Ազիզի քով եւ ֆէթվան հաղորդեցին։ Ազիզ համակերպելով քայուեցաւ Թոփ—Փարու պալատը, ուր եւ Յունիս 5ին ինքզինք մեռցուց, կամ ըստ ոմանց, որ կարելի է աւելի հաւանական է, նախաբարաց կարգադրութեամբ սպաննուեցաւ։ Մուրատ ալ խելագարութեան ծանր նշաններ ցոյց տալով, ուրիշ ֆէթվանով մը Մուրատը կրկին իշխեցնելով Համիտը գահը հանեցին 1876 Սեպտ. 1ին։ Համիտ գահը ելածին պէս ինքզինքը Միհհատին ազդեցութենէն ազատել ուզելով 1876 Փետ. 5ին գիշերը զինք գահը բարձրացնող Միհհատը պալատ հրաւիրելով, առանց երեսը տեսնելու կր դնէ հաւատիրելով, առանց երեսը տեսնելու կր դնէ հաւատիրելով, առանց երեսը տեսնելու կր դնէ հաւատ

սենեակը մտնելով խնդրեցին գինքը 1883 Ապրիլ 26ին։ Այսպիսի ոգորմելի մահուամբ մէչտեղէն վերցնելով այն միակ անձը որ դուռ կարող ըլլար Թիւրքիան վերականգնել։

Սպասիլ Ազիզի գահընկէցութիւնը արտօնող հռչակաւոր ֆէթվան հետեւեալն է։

Երբ պետութեան գլուխը մտաւոր խանգարման նշաններ ցուցնէ, երբ վարչական գործոց մասին տգիտութիւն ցոյց տայ, երբ հասարակաց եկամուտը իր անձնական ծախքերուն գործածէ՝ ազգին և պետութեան կարողութիւնէն անդին, երբ քաղաքական և կրօնական գործոց մէջ խառնակութիւն յառաջ բերէ, և երբ խլխնութեան գլուխը ծալ ու չարունակելը Ազգին վտանգաւոր դառնայ, կրնա՞յ գահընկէց ըլլալ։

Պատասխան։ Շերին Այո՛, կը պատասխանէ։

Սորպազրէ խոնարհ
Հասան Խայրուլլահ

Որուն Ատուած իր ներողութիւնը չնորհէ։

Ձէմազի իւլ Էվվէլ, 1293 Հէճիր
(30 Մայիս, 1876)

Սուլթան Մուրատի գահընկէցութիւնը արտօնող ֆէթվան ալ հետեւեալն է։

Եթէ հաւատացեալոց հրամանատարը մտաւոր խեղաթիւրութիւն ունենայ և իր պաշտօնը կատարելու անկարող դառնայ, կրնա՞յ գահընկէց ըլլալ։

Պատասխան։ Շերին Այո՛, կ'ըսէ։

(Սորպազրէ) Հասան Խայրուլլահ

Որուն Ատուած իր ներողութիւնը չնորհէ։

12 Շաբան 1293, Հէճիր
(1 Սեպտեմբեր 1876)

ՊՕԼՈՑ ՓՈՆՖԷՐԱՆՍԸ

Թիւրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ արագ արագ իրարու յաջորդող այս ծանրակշիռ դէպքերը ժամանակ մը Եւրոպական դիւանագիտութիւնը կեցուցին, մինչեւ որ գործերը մի քիչ միայուն կերպարանք

ստացան։ Յայնժամ Անգղիոյ ձեռներէցութեամբ Պօլսոյ Փոնֆէրանսը գումարուեցաւ, ուր Ռուսիոյ ներկայացուցիչ էր Իգնաթիէֆ եւ Անգղիայինը Լօրտ Սօլզպըրի։ Ներկայացուցիչք ամիս մը անպաչտօն ժողովներէ եւ մէկերնին համաձայնութիւն մը գոյացնելէ վերջը պաչտօնապէս բացին Փոնֆէրանսը՝ Թիւրքիան ալ հրաւիրելով մասնակցիլ ժողովին։ Միհհատ փաչա վէզիրը եւ Սուլթանը ամեն առաջարկութիւն մերժեցին Պուլղարիոյ եւ Պոսնիոյ եւ Հէրսէքի նկատմամբ, եւ Փոնֆէրանսին առջեւը առնելու համար Սուլթանը Փոնֆէրանսին բացուած օրն իսկ, 1876 Դեկտեմբեր 23ի, մեծ հանդէսով եւ 101 թնդանօթի ողջոյնով Միհհատի Սահմանադրութիւնը հրատարակեց Պապը Ալին՝ եւ Թիւրքիոյ Բարլամէնթը գումարուեցաւ 237 հոգիէ բաղկացած։ Թիւրքիոյ պատուիրակք ալ Փոնֆէրանսի մէջ յայտարարեցին թէ Սուլթանը Սահմանադրութիւն հրատարակելով եւ ամեն հպատակաց հաւասարութիւն եւ ազատութիւն չնորհելով՝ այլ եւս Փոնֆէրանսի գործ մնացած չէ։ Սակայն Փոնֆէրանսը իր գործը չարունակեց քիչ քիչ մեղմացնելով իր պահանջները։ Մինչեւ որ նախնական ինը պահանջներէն եօթը ձգելով միայն երկու կէտի վրայ հաստատ մնացին, որ Պուլղարիոյ, Պոսնիոյ և Հերսէքի քաղաքներու վարչութիւնը աւաջին դիմէք պարտաճան համար պետութիւնց հաւանութիւնամբ ըլլայ, և քրիստոնեաներու քօմիսիոն մը կազմուի Թիւրքիան պաշտպանելու օգնելու։ Ասիկայ իբր ուլտիմաթում ներկայացուեցաւ Թիւրքիոյ, որ եթէ մէկ չաթաթէն գոհացուցիչ պատասխան չի տար, պատուիրակք պիտի հեռանային Պոլիսէն։ Մնդիրը Թիւրքիոյ Բարլամէնթին ներկայացուելով Փոնֆէրանսի պահանջը մերժուեցաւ, Պատուիրակք ալ ձգեցին Պոլիսը եւ հեռացան 1877, Յունվար 20ին։

Այսպէս վերջացաւ Պոլսոյ Կոնֆէրանսը ո-
րուն վրայ չատ յոյսեր դրուած էին։ Կոնֆէրան-
սի վիժելուն պատճառները հարկաւ պետութեանց
համաձայնութեան պակասութիւնն էր, բայց մա-
նաւանդ Անգլիոյ նախարարութեան բռնած երկ-
դիմի ընթացքը։ Երբ Լօրտ Սալզպըրի Պոլիս
ղրկուեցաւ, հետը Անգլիոյ պաշտօնէութենէն
խիստ նամակ մը կը տանէր Եւրոպական միջա-
մտութեան իրաւունքը պնդելով եւ եթէ Սուլ-
թանը առաջարկուած բարեկարգութիւնները չըն-
դունի, բռնութեան ալ ծայր ցուցնելով։ Այս
հոգիով ալ աշխատեցաւ Սալզպըրի Պոլիս եւ հա-
մաձայն քալեց Ռուսիոյ պատուիրակին հետ։ Բայց
հազիւ թէ Սալզպըրի մեկնած էր Անգլիոյ ար-
տաքին գործոց պաշտօնեայ՝ Լօրտ Տէրպի՝ Թիւր-
քիոյ գեսպան Մխիթարեան փաշային յայտարարեց
թէ «Անգլիա բնաւ չի միանար ուրիշ պետութեանց՝
Թիւրքիոյ վրայ ճնշում գործածելու՝ ոչ ալ հա-
ճոթիւն կուտայ որ ուրիշը գործածէ»։ Տիզրայէլի
ալ միւս կողմէն ատենաբանութեան մը մէջ
ապատնաց Ռուսիոյ դէմ պիտուիլ երբ պատերազմ
հրատարակէ»։ Թիւրքերը սակէ քաջալերուած,
Անգլիան իրենց կողմը կարծելով եւ անոր ցինուց
օդնութեամբ երկրորդ Պրիմ մը երեւակայելով
Կոնֆէրանսի ամենէն թեթեւ պահանջներն ալ մեր-
ժեցին։ Այս փոփոխութիւնը Սալզպըրին չատ տկարա-
ցուց Պոլիս։ Գանի որ Տիզրայէլի եւ Լօրտ Տէրպի
իրենց կողմն էին, Թիւրքերը ցինք բանի տեղ
չէին դներ։ Մինչեւ իսկ մեկնելու ժամանակ
երբ Սուլթանին տեսութեան գնաց, Սուլթանը
ակռայի ցաւ պատճառելով երեսն ալ չի ցցուց։
Ցայտնի եղաւ որ Անգլիոյ պաշտօնէութիւնը Սա-
լզպըրին Պոլիս ղրկած էր Կոնֆէրանսով ժամանակ
վատնելու համար՝ մինչեւ որ Անգլիա եւ Թիւր-

քիա պատրաստուին։

ՌՈՒՍՕ—ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1877 Մարտ 31ին, կրկին Ռուսիոյ Թեւա-
դրութեամբ, Լոնտրայի արտաքին գործոց պաշտօ-
նարանը հաւաքուելով՝ 6 պետութեանց դեսպան-
ները, առանց Թիւրքիոյ, Կոնֆէրանսի կարծիքը եւ
յոյսերը յայտնող էջօղնօտօլ մը պատրաստեցին։

Բ. Դուռն ալ Ապրիլ 9ին ցաւ յայտնեց զինք
Լոնտրայի ժողովին չի հրաւիրելնուն եւ բողոքնե-
րով լի պատասխան մը տուաւ։

Ռուսիա ալ Կորչագովի միջոցաւ Ապրիլ 19ին
չրջաբերականով մը յայտարարեց թէ Դրան տուած
պատասխանը կրկին մերժում ըլլալով՝ միացեալ
Եւրոպիոյ ընել չի կրցածը Ռուսիա մտադրած է
ընել։ Թէ արդէն Ձարը իր բանակներուն հրամա-
յած է սահմանը անցնիլ։ Այսպէս սկսաւ պատերազ-
մը, առանց իսկ պաշտօնական Ուլթիմաթում տըր-
ուելու։

Մայիս մեկին Թրքաստր Լօրտ Տէրպի Ս.
Բենէդիսպուրկի դեսպանին գրելով ցաւ կը յայտնէ
Ռուսիոյ Եւրոպական քաղաքակիթն զատուելով պա-
տերազմ հրատարակելուն, առարկելով որ Լոնտոնի
բրօթօքոլը առանձին գործելու հակառակ էր, եւ
ճնշում բանեցնելը Բարիզի դաչինքը բռնաբարել է։
Նաեւ թէ Դուռը Բարեկարգութիւն մտցնելու նը-
պատաւոր է եւ կը խոստանայ։ Սակայն արդէն
պատերազմը սկսած էր։

Ռուսք Ասիոյ կողմէն յառաջանալով առին
Կարսը, Արտահանը, Պաթումը եւ Սոխումգալէն, նա-
եւ Էրզրումը պաշարեցին։ Հայ ճէնէրալներ մեծ
ոգեւորութեամբ եւ հմտութեամբ կ'առաջնորդէին
Ռուս բանակներուն։

Եւրոպայի կողմէն ալ սկիզբէն դիւրաւ յա-

ռալացան, բայց չեռոյ Օսման փաշա հինգ ամիս զբաղեցուց Թոռլէպէնը Բլէվնայէ առջեւ։ Սուլէյման փաշա ալ Շիբքա Բասը պահպանեց։ Վերջապէս Օսման փաշա անձնատուր եղաւ 1877 Դեկտ. 9ին, Դուռն ալ ամեն կողմէն յոյսը կարելով զինադուլ խնդրեց եւ Ռուսիա ալ տուաւ, 1878 Յունվ. 13ին։ Իսկ Մարտ 3ին ալ կնքուեցաւ Սան Սթէֆանօյէ դաշինքը, Պոլսոյ արուարձաններէն մին, ուր բանակած էին Ռուսք։

ՍԱՆ ՍԹԷՖԱՆՕՑԻ ԴԱՇԻՆՔԸ 1878— ՄԱՐՏ 3.

Ուրիշ պետութեանց հետ միասին գործելու համար Անգղիոյ եղած հրաւէրներու եւ թախանձանքներու մերժումին հետեւանքը ան եղաւ որ Ռուսիա Պոլիս հանելով պարտեալ Սուլթանին ընդունել տուաւ իր պայմանները։ Ռուսիա կրկին հաւնեստ գտնուելով Պոլիսը չառաւ, զոր առնելու համար չատ ալ դժուարութիւն պիտի չկրէր, թէեւ իր բանակներն ալ յոգնած էին, եւ անգամ մը որ մտնէր այլեւս հնար չէր զինքը անկէ հանել։

Սան Սթէֆանօյի դաշինքը Ռուսիոյ դէմ եղած բոլոր կասկածները փարատեց, ամենէն հաւնեստ եւ անշահախնդիր դաշինքը եղաւ։ Ռուսիա իրեն համար գրեթէ ոչինչ պահանջեց բացի կտոր մը երկրէ Պաթումի կողմէն։ Սեւ ծովը, որ Արեւելեան խնդրոյ կարեւորագոյն մասն է, բացաւ բոլոր ազգաց, թէ խաղաղութեան եւ թէ պատերազմի ժամանակ։ Ռուսիոյ բուն չահը եղաւ այն մեծ հեղինակութիւնը որ ստացաւ ազատագրեալ ազգաց վրայ։ Մարդ իսկական հաճոյք կ'զգայ՝ կ'ըսէ Արկայլի դուքսը՝ կարդալով այն ամեն տրամադրութիւնները որով Եւրոպիոյ մէկ մասը թիւրքիոյ անբանացուցիչ լուծէն կ'ազատուի։ Եւ այս ամենը հակառակ Անգղիոյ։ Մօնթէ

Նեկրօ, Սերպիա, Ռումանիա անկախ տէրութիւններ կը հրատարակուին. Պօսնիա եւ Հերսէկովինն Աւստրիոյ պաշտպանութեան կը յանձնուին. Պուլկարիա իշխանապետութիւն մը կը ձեւանայ։ Կրէտէ եւ Հայաստան ալ մոռցուած չէին։ Սան Սթէֆանօ ազատագրութեան մեծ դաշնագիրը մընէ եւ անոր պատիւը Ռուսիոյ կը մնայ։

Թիւրքիան Եւրոպիոյ առեւանը գատապարտուած էր Պոլսոյ Գոնֆէրանսի մէջ՝ իբր յանցաւոր եւ անյուսալի կերպով ապականեալ, մինչեւ իսկ իր միակ բարեկամին Անգղիոյ կողմէն։ Այժմ Սան Սթէֆանօ այդ գատապարտութիւնը կը կնքէ զայն պատժելով։ Սան Սթէֆանօ անոր ճակատը կը գրոշմէ «անվստահելի, խոստմնադրուժ» բառերը։ Եւ այս ամենը Թիւրքիոյ ներքին գործոց համար, արտաքին ոճիր մը գործած չէր, ոեւէ տէրութեան դէմ յանդգնութիւն գործած չէր, այլ իր քրիստոնեայ հպատակաց դէմ, եւ ոչ ոք յետ այսորիկ կրնար պնդել թէ Թիւրքիա ուրիշ գազաքակիրթ պետութեանց պէս անկախ է։ Բարիզի դաշինքը թէեւ կ'ենթադրէր բայց որոշ կերպով չէր ըսեր թէ Եւրոպա իրաւունք ունի Թիւրքիոյ ներքին գործոց խառնուելու։ Սան Սթէֆանօ առիկայ որոշ կերպով յայտարարեց։ Բարիզի դաշինքին նուիրագործած «Օսմանեան կայսրութեան անկախութիւնը եւ ամբողջութիւնը» ապացուածը կը ջնջէր Սան Սթէֆանօ, եւ գործնական կերպով կ'անդամատէր զայն.

ՍԱՆ ՍԹԷՖԱՆՕՑԻ 16Ր· ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑՕԴՈՒԱԾԸ

Ներսէս Վարժապետեան արժանաւոր կերպով գրաւած էր Պոլսոյ Պատրիարքական գահը։ երբ տեսաւ թէ խաղաղութեան պատրաստական գաչինքի մէջ Հայաստանի անունն անգամ չկայ,

թէեւ պատերազմի դաշտն ըլլալով Հայեր մեծապէս վնասուած էին, ամեն պատասխանատուութիւն եւ վտանգ յանձն առնելով անձամբ գնաց Սան Սթէֆանօ Ռուսիոյ բանակը եւ ներկայանալով Նիկողոս Մեծ Դուքսին խնդրեց որ Հայոց համար ալ յօդուած մը տրուի: Մեծ Դուքսը պատասխանեց թէ ուշ է, արդէն դաշինքը լմնցած է եւ վաղը պիտի ստորագրուի: Պատրիարքը չատ ազաչելուն եւ Լոմպ Իինաթիէֆ ու Պարոն Նէլիտոֆ ալ բարեխօսելով Մեծ Դուքսը Իկնաթիէֆին յանձնեց Հայոց համար յօդուած մը գրել: Իկնաթիէֆ ալ յօդուած մը խմբագրեց որ եղաւ Սան Սթէֆանօյի 16ր. յօդուածը:

Հետեւեալ օրը Թիւրքիոյ ներկայացուցիչը կը զարմանան թէ Ռուսերը Հայոց համար ալ յօդուած մը կ'ուզեն, եւ կը բողոքեն թէ Հայոց խնդիր չկար: Բայց Մեծ Դուքսը կը պնդէ՝ յայտարարելով թէ այդ ժամին Զարէն յատուկ հրահանգ առացած է: Թիւրքերը կ'ստիպուին զիջանիլ:

Ահաւասիկ այդ յօդուածը:

Յօդ. 16. Որովհետեւ Ռուս բանակաց Արմենիոյ մէջ գրաւած երկիրները պարպելը, որոնք Թիւրքիոյ պիտի դարձուին, կրնան շփոթութիւններ եւ բարդութիւններ յառաջ բերել, որոնք վնասակար կրնան երկուս պետութեանց ալ յարաբերութեան պահպանման, Բ. Դուռը կը խոստանայ գործադրել, առանց աշխի յապաղման, տեղական պահանջներուն համեմատ ըրած բարեկարգութիւնները Հայոց բնակած գաւառներուն մէջ, և երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Քիւրտերու և Չերքէզներու դէմ:

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ ՍԱՆ ՍԹԷՖԱՆՕՅԻ ԴԱՇԻՆՔԻՆ ՎՐԱ

Սան Սթէֆանօի դաշինքին կը վերաբերի առաջին անգամ Հայոց ազգը միջազգային դաշնաց մէջ ժողովելու պատիւը: 1878 Մարտ 3. նոր Թուականի մը սկզբնաւորութիւնն է Հայոց համար:

Սան Սթէֆանօ երեք իրողութիւններ կը յայտարարէ պաշտօնապէս 1. Թէ Հայաստան կոչուած երկիրը մը կայ, հակառակ Թիւրքիոյ ջանքերուն զայն աշխարհագրականներէն հանելով Քիւրտաստան կոչելուն: 2. Թէ տեղական պէտքեր բարոքումի եւ բարենորոգման կարօտ են, եւ 3. Թէ Հայոց ապահովութիւնը վտանգուած է Քիւրտերէ և Չերքէզներէ: Որոնց իրաքանչիւրին մէկ մէկ զարման տրուած է, այդ բարեփոխումներն ու բարեկարգութիւնները իրագործելը, Հայոց ապահովութիւնը իրականացնել, եւ այն ալ «առանց ժամանակ անցնելու» Թէ Ռուսիա ինչպէ՞ս պիտի հսկէր առաջադրութեանը վրայ, յիշուած չէ, Պերլինի դաշինքը պիտի լրացնէ այդ պակասը:

Սան Սթէֆանօյի դաշինքին մեծութիւնն է, թէեւ որոշ կերպով չըսէր, որ Ռուսիա Հայաստանը գրաւած մնայ մինչեւ որ Թիւրքիա պէտք եղած բարեկարգութիւնները կատարէ հոն: Սակայն պիտի սոսկէր Թիւրքը հնար եղածին չափ չուտ ներմուծել բարեկարգութիւնները Ռուսերը դուրս հանելու համար: Սառնգիս 27 տարի պէտք պիտի չըլլար այդ գործին համար: Ռուսիոյ ներկայացուցիչ, Նուվա լոմպին Պերլինի ժողովին մէջ

խօսածէն յայտնի է թէ Ռուսիա ալ այսպէս կը խորհէր։ Սակայն այս առաւելութիւնը հակակշռող թերութիւնը այս էր որ ճշդուած չէն թէ այդ բարեկարգութիւնները որո՞նք են, եւ ի՞նչ աստիճանի, ոչ ալ ըսուած է թէ ո՞վ, ի՞նչպէս պիտի որոշէ։ Եւ ո՞վ պիտի վստահացնէ թէ Ռուսիոյ քաշուելէն վերջը ամէն բան առջի տեղը պիտի չդայ, Միայն լռելեայն կը հասկցուի թէ Թիւրքիա Ռուսիոյ հետ որոշման պիտի գայ, եւ թէ Հայաստանը պարպելէն վերջն ալ Ռուսիա պիտի հսկէ, քանի որ դաշինքը իր եւ Թիւրքիոյ մէջ Հայաստանի վրայ տեղի կ'ունենայ։ Թէ ասիկա օրհնութի՞ւն մը պիտի ըլլար թէ դժբաղդութի՞ւն մը, ուրիչ խնդիր է։ Յայտնի է սակայն որ Ռուսիա Հայաստանի մօտն ըլլալով ուզած բարեկարգութիւնները իսկոյն մտցնել պիտի տար եւ կարող պիտի ըլլար մօտէն հսկելու անոնց վրայ։ Նաեւ կասկած չկայ որ Թիւրքիոյ Հայերն ալ Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ նիւթական եւ առեւտրական յաջողութիւն մը պիտի վայելէին կովկասի Հայոց պէս, թուով ալ պիտի աճէին անոնց նման։ Առնք ալ անարգուելիք օրհնութիւններ չէն։

Սան Սթէֆանօ Հայաստանը Ռուսիոյ պաշտպանութեան կ'ենթարկէր, Կիպրոսի 1878 Յունիս 4ի քօնվանսիոնն ալ Անգլիոյ պաշտպանութեան յանձնելով՝ յետ այսորիկ Հայաստան 2 մրցակից պաշտպաններ կ'ունենայ։ Պէրլին ալ (1878 Յուն. 13 —Յուլ. 13) վեց պետութեանց հաւաքական պաշտպանութեան տակ կը դնէ։ Ասիկայ նոր բան է, Բարիզի դաշնագրութեան դարձ մըն է, բայց աւելի որոշ. կասկածի տեղիք չկայ հոս։ Օսմանեան պետութեան ամբողջութեան գաւանանքը այլ եւս տեղիք չունի Պէրլին, քանի որ չատ մը գաւառներ արդէն ձեռքէն եղած են։

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

ՊԷՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆԳԼՕ—ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

Սան Սթէֆանօյի դաշինքը չատ ալ հաճոյ չեկաւ Անգլիոյ, որ Ռուսիոյ ազդեցութեան Աբեւելքի մէջ մեծնալը տեսնելով բողոքեց պետութեանց, եւ պահանջեց որ Արեւելքի վիճակը ոչոչող այդ դաշինքը ոչ թէ Թիւրքիոյ եւ Ռուսիոյ մէջ միայն, այլ Բարիզի դաշինքը ստորագրող բոլոր պետութեանց մէջ ստորագրուելու է։ Իր պահանջին զօրութիւն տալու համար Պիգընաֆիլտ խորհրդարանէն 6 միլիոն քուէարկել տալով նաւատորմը Տարտանէլ ղրկեց եւ Հնդկաստանի բանակն ալ Մալթա, եւ ժամանակ մը Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ մէջ պատերազմը անխուսափելի կը կարծուէր։ Սակայն Ռուսիա յոգնած ըլլալով՝ եւ Աւստրիոյ բարեկամութեան կամ չեզոքութեան վրայ ալ վստահ չըլլալով՝ Անգլիոյ պահանջին ընդդէմ եւ հաճեցաւ որ Սան Սթէֆանօյի դաշինքը Պէրլինի գումարուած պետութեանց ժողովի մը քննութեան ենթարկուի։

Պէրլինի ժողովին գումարումէն առաջ Անգլիա եւ Ռուսիա 1878 Մայիս 30ին Լոնտրայի մէջ Մէմօրանտում մը ստորագրելով մէջերնին հաշտձայնելը կարելի կէտերը կարգադրեցին եւ հասկցողութեան եկան Սան Սթէֆանօյի դաշինքին պարունակած չատ մը կէտերու մասին, որոնց մէջ էր նաեւ Հայկական խնդիրը, որուն ժողովին ներկայացուելուն համաձայնեցան։ Սան Սթէֆանօյի դրամագրութեանց մէջ Ռուսիա մի քիչ անկարե-

ւոր փոփոխութիւններ բնել պիտի, Անգղիա ալ ճնացածը կուզէ ստիպուեցաւ։ Ուստի բնականաբար Պէրլինի դաշինքը Սան Սթէֆանոյի հետ նայն է քիչ փոփոխութեամբ. Եթէ տարբերութիւն մը կայ ան ալ աւելի ժլատ ըլլալն է։ Պէրլինն Սթէֆանոյի ընդարձակօրէն գծած սահմանագրութիւնը կը սահմանափակէ։ Մեծ Պուլղարիան կը պզտիկցնէ, Մակեդոնիան Թիւրքիոյ կը յանձնէ, եւ Սախոյ կոզմէն ալ Հայաստանը կը Թողու Թիւրքիոյ կամքին, եւ այս ամենը չնորհիւ Անգղիոյ։

Պէրլինի ժողովը գումարուեցաւ Գերմանիոյ նախագահութեամբ 1878 Յունիս 13ին եւ վերջացաւ Յուլիս 13ին։ Ժամանակին ամենէն երեւելի դիւանագէտները հոն հաւաքուած էին եւ դաշինքը ամենէն երկայնն է. 64 յօդուած ունի որոնց միայն 61ն է Հայաստանի վերաբերածը նաեւ 62դի որոշադրած կրօնական առաձնաշնորհումներն ալ մեզի կարեւոր են, ուստի այս 2 յօդուածները հոս կը դնենք։

ՊԷՐԼԻՆԻ ԴԱՇԻՆՔԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐԸ

61դ. Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ առանց յապաղման գործադրել այն բոլոր բարեփոխումները եւ բարեկարգութիւնները՝ որոնք Հայաբնակ նահանգներուն տեղական պէտքերը կը պահանջեն, նաեւ երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Քրդերու և Չէրքէզներու հանդիպ։ Առ այս առնուած քայլերու մասին ժամանակ առ ժամանակ տեղեկութիւն պիտի տայ Մեծ պետութեանց՝ որոնք անոնց գործադրման վրայ պիտի հսկեն։

62դ. Բ. Դուռը միաբան յայտնած ըղձալով որ անվրայ պահէ կրօնական ազատութեան սկզբունքները՝ տալով անոր արեւելաքրիստոնեական ապահովութիւնը, դաշնագրող Պետութիւնք այս իմաստասիրաբար եղած յայտարարութիւնը կը նօթագրեն։

Օտանէական կայսրութեան ոչ մէկ մասին մէջ, կրօնական դատանութիւններու տարբերութիւններ պատճառ պիտի բռնուին որ եւ իցէ անհատի մը քաղաքական իրաւունքներ վայելելուն, հանրային պաշտօնի, գործի եւ պատուոյ արժանանալուն, կամ տեղիցէ արհեստով կամ գործով զբաղելուն։

Դատաւորաց առջեւ առանց կրօնի խտրութեան առնել անձի վկայութիւն պիտի ընդունուի։

Կրօնական առնել ձեռներու ազատութիւնը եւ անոնց հոգեւոր գործադրումը կ'ապահովուի անվնասուն։ Նաեւ զանազան ժողովրդոց կրօնապետական կազմակերպութեան կամ անոնց իրենց հոգեւոր պետերուն հետ ունեցած յարաբերութեանց դէմ ոչ մէկ արգելք պիտի յարուցուի։

Եւրոպական կամ Ասիական Թիւրքիոյ մէջ ճանչցուող առնել ազգի եկեղեցականներ, ուսուցուորներ եւ կրօնաւորներ միեւնոյն արտօնութիւնները, իրաւունքները եւ առանձնաշնորհումները պիտի վայելեն։

Թիւրքիոյ մէջ ամէն Պետութենց դիւանագիտական եւ հիւպատոսային պաշտօնէութենց պաշտօնեաներուն թէ իմիգիմիին եւ թէ իրենց կրօնական, բարեսիրական եւ ուրիշ հաստատութիւնները՝ թէ Ս. երկրի մէջ եւ թէ ուրիշ տեղեր՝ պաշտօնապէս պաշտպանելու իրաւունքը ճանչցուած է։

Թրանսիայի տիրացած իրաւունքները ամրողջովին կը մնան։ Նաեւ Ս. Վայրերու ներկայ վիճակին մէջ երբէք փոփոխութիւն մը չընելու մասին՝ յատ հասկցողութիւն մը գոյացած է։

Արտս Լեռան վանականները, քնիկ որ տեղացի աղ ըղան, պիտի պահեն իրենց նախկին ստացուածքները եւ առանձնաշնորհումները, եւ առանց քաղաքական պիտի վայելեն իրաւանց եւ առանձնաշնորհումներու կատարեալ հաւասարութիւն։

63. Բարիզի դաշնագրութեան 1856 Մարտ 30ի, ինչպէս նաեւ 1871 Մարտ 13ի Լոնտոնի դաշնագրութեան տրամագրութիւնքնոյնութեամբ կը մնան, ի բացառեալ անոնք՝ որ այս վերոյիշեալ դաշնագրութեամբ ջնջուած կամ բարեփոխուած են։

64. Ներկայ դաշնագրութիւնը պիտի վաւերացուի եւ վաւերացումները երեք չաբաթուան եւ կամ եթէ կարելի է աւելի կարճ ժամանակի մը մէջ Պերլինի մէջ։

Այդ վստահութեամբ Լիազօր Պատուիրակները կ'ստորագրեն եւ կը յաւելուն անոր նաեւ իրենց կնիքը։

Տեղի ունեցաւ Պերլինի մէջ յամին հազար ութը հարիւր եօթանասուն եւ եօթին, Յուլիս ամսոյ տասն եւ երեքերորդ օրը։

(Ստորագրութիւն)

(կնիք)

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇԻՆՔԻՆ ՎՐԱՑ

Սկզբամբ Թիւրքիոյ քրիստոնէից վիճակը Եւրոպական պետութեանց հաւաքական հսկողութեան տակ դնելը, որ էր Անգղիոյ սիրական գաղափարը, միայն Ռուսիոյ տակ գնելէն լաւագոյն է։ Սակայն Եւրոպական գոնսէրթը լոկ բառ մըն է, իրական բան չէ, այդպիսի ժարմին չկայ, եւ խիստ դժուար՝ գրեթէ անհնար է զայն շարժելը, եւ ահա 27 տարի է հազիւ մէկ կամ երկու անգամ միաբան գործ մը տեսան։ Հայոց նկատմամբ քնաւ չի միաբանեցան։

Բայց Անգղիա կիպրոսի գաչամբ Հայոց նկատմամբ Պերլինի կարգադրածը ջնջեց, եւ Հարցը կրկին միացեալ Եւրոպիոյ ուսէն իր վրան առաւ, եւ պատասխանատուութիւնը ինք ստանձնեց։ Եւ այսչէս սքանչելի պատրուակ մը հայթայթեց պետութեանց անգործ մնալուն եւ գործը Անգղիոյ վրայ նետելուն։ Արդէն դաշինքը ստորագրուելէն երկու երեք օր առաջ պատուիրակներ Պերլին ղրկուած Հայ պատգամաւորաց ըսին թէ Հայոց վիճակի բարւոքման գործը Անգղիա ստանձնած է։ Հիմա ալ երբ Եւրոպիոյ դիմեն, պետութիւնք Հայերը Անգղիոյ կը ղրկեն։ Ռուսիոյ ալ Հայոց խնգիրը կարգադրելու համար Անգղիոյ ջանքերուն չի ժամնակցիլը Անգղիոյ բրածը երեսը զարնել է. Քանի որ Հայոց գործը մեր ձեռքին առնելով ըեզի վերապահեցիր, կարգադրէ ևպիսի երէ կրնաս», ըսել կ'ուզէ։

Բարեբաղդաբար Սան Սթէֆանօ եւ անոր հետեւողութեամբ Պերլին՝ 1856ին Բարիզի դաշնագրութեան սխալմունքը չի կրկնեց՝ ամեն ինչ Թիւրքիոյ բարի կամեցողութեան ձգելով։ Եթէ Անգղիոյ մնար այնպէս պիտի ընէր, ինչպէս բրաւ իր կիպրոսի ապարդիւն դաշնադրին։ Իսկ Ռուսիա ինք իր ձեռքով ամեն ինչ կարգադրեց իր պաշտպանեալներուն համար եւ ինքնավար հաստատութեանց վերածեց լմնցուց, առանց բան մը ձգելու, ո՛չ Թիւրքիոյ՝ որուն խօսքին ու խոստումին այլեւս չէր վստահացներ, ո՛չ ալ Եւրոպիոյ, որուն հաւաքական պաշտպանութիւնը անգործադրելի կը ցցուներ 20 տարուան փորձառութիւնը։ Քանի հասարակաց պարտքը ոչ ոքի պարտքն է։

Դժբաղդաբար միայն Հայաստանի համար այս հին կերպը փորձել ուզեց Անգղիա, եւ Հայաստանը Ռուսիոյ ձեռքէն առնելով Եւրոպիոյ հաւաքա-

անկ պաշտպանութեան տակ դրաւ, ուստի միայն Հայերը չօգտուեցան Ռուսիոյ ազատագրութեան չորհներէն։ Ցայտնի չէ, սակայն, որ եթէ Հայերը Ռուսիոյ թեւարկութեանը յանձնուէին վիճակին աւելի լաւ կ'ըլլա՞ր 1895ի եւ 1896ի դէպքերուն լուսովը քննելով Ռուսիա այնչափ ալ անկեղծ չեթեւար Ռուսիա յայտնի ցցուց թէ ազատ կամ բարեկարգեալ Հայաստան մը սիրելի չէ իրեն։

Պէրլինի 61ր. յօդուածը Սան Սթէֆանոյի 16ր. էն աւելի որոշ է։ Դուռը պիտի մտցնէ բարեկարգութիւններ՝ պետութեանց տեղեկագրելով՝ անոնք ալ գործադրութեան վրայ պիտի հսկեն։ Ըսուած չէ սակայն թէ ի՞նչպէս պիտի հսկեն, ոչ ալ ըսուած է թէ ի՞նչ պիտի ընեն եթէ Դուռը չի մտցնէ բարեկարգութիւնները։ Այս կողմով Սան Սթէֆանոյի յօդուածէն տակաւ է։

Նաեւ 61ր. յօդուածին տրամադրածը «Հայերուն բնակեալ գաւառներուն» համար է եւ ոչ Հայաստանի համար։ Արդ տակաւ որոշ ասացուած մը չէ։ Հայերը Թիւրքիոյ ամեն կողմը կը բնակին. ըսել է թէ ամբողջ Թիւրքիոյ բարեկարգութիւնը կը պահանջէ 61ր. յօդուածը։ Ցայտնի է թէ սակայն երբ Դուռը բոլոր Թիւրքիան բարեկարգելու կ'երթայ, կը նշանակէ թէ բան մը պիտի չընէ։ Մեզի պէտք եղածը տեղային հանգամանքներուն եւ պէտքերուն պահանջած եւ յարմարած բարեկարգութիւններն են։ Սան Սթէֆանօ հոս աւելի որոշ է, Հայոցական անունը կը յիշէ. մեզի վերաբերեալ բարեկարգութեանց դաշտը կը սահմանէ։ Եթէ մինչեւ իսկ Հայաստան անունն ալ յիշուած չըլլար կրկին սխալմունք հնար չէր, քանզի Ռուսիոյ բանակին գրաւած երկիրը Հայաստանն էր, եւ բարեկարգութիւնն ալ այդ գրաւեալ երկրին համար կը տնօրինուէր։ Սակայն

եւ այնպէս Եւրոպական պետութեանց հսկելու պաշտօն յանձնելով մեծ առաւելութիւն մը ձեռք բերած է Պէրլին։

Պէրլինի ժողովին մէջ, ինչպէս 1856ին Բարիզի մէջ, Անգղիա մեծ դեր խաղացած է, կրնայ ըսուիլ թէ երկուքն ալ Անգղիոյ գործերն են։ Սակայն Անգղիոյ Պէրլինի ժողովը ուժգին չէր ուննենար, ժողովին մէջ ալ թէեւ Պիզմարք կը նախագահէր, բայց Սալզպըրին էր գլխաւոր դերակատարը, եւ սակայն Պէրլինը Սան Սթէֆանոյէն շատ տարբերութիւն չունի։ Անգղիոյ փոփոխած կէտերն ալ իրեն շատ պատուաբեր չէին, ընդհանրապէս Սան Սթէֆանոյէն վատ են։ Զոր օրինակ Ռուսիոյ ազատագրած մեծ Պուլղարիան պզտիկցուց, աւտր փոխարէն Արեւելեան Րումելի նահանգը ստեղծելով՝ որ սակայն, քանի մը տարիէն Պուլղարիոյ խառնուելով երկիրը Սան Սթէֆանոյի արամադրածին վերածուեցաւ։ Իսկ Մակեդոնիան եւ Հայաստանը բոլորովին Թիւրքիոյ ձգելը արդի դէպքերու լոյսով քննելով աւելի մեծ սխալմունք մըն էր։ Եթէ ազգս միջոցներով անոնց վիճակին ալ բարեւաւութեան հոգ տարուէր խաղաղութիւնը աւելի հաստատուն կ'ըլլար, եւ այդ երկիրներուն արդի խառնակ վիճակին հաղիսատես ըլլալու դժբաղդութիւնը չէինք ուննենար, բան մը որ Անգղիոյ պատուոյն միայնուն արատ մըն է։

Ներսես վարժապետեան պատրիարքը, որ Սան Սթէֆանոյի 16ր. յօդուածին պատճառը եղած էր, չէր կրնար թող տալ որ Պէրլինի ժողովը գայն չընէ։ Ուստի Պէրլին պատգամաւորութիւն մը ղրկեց որ կը բաղկանար Խրիմեան Հայրիկէն, Խորէն Լուսինեան արքեպիսկոպոսէն, Պրն. Մինաս Զերուճէն և Պրն. Փափազեանէն։ Ասոնք Եւրոպիոյ մայրաքաղաքները այցելելով գացին Պէրլին։ Հարկ չկայ ըսել թէ ոչ ոք կ'ակնկալէր որ խնդիրը ժողովին անձամբ ներկայացնել կարենային։ Սակայն չանգիտին անուղղակի ազդել վարչականներուն վրայ եւ նպաստաւոր կերպով արա-

մաղրիլ զանոնք։ Ե այս բանիս մէջ յայտնեցան հետեւեալ թէ Պէրլէնի մէջ ամեն օր պատուով և յարգանօք ընդունուն զանոնք, մինչև իսկ կայսրը և կայսրուհին համակրանք ցցուցին, Պիզմարքն ալ սիրելէն լաւ տրամադրութիւն ցցուց։ բայց կիպրոսի գաշինքին հրապարակուելէն վերջը Հայկական խնդրոյն վճռաբանութիւնը կարճ կապելով ձգեցին Անգղիոյ ձեռքը։

ՊԷՐԼ։ ԺՈՂՈՎԻՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ 61Դ։ ՑՕԴՈՒԱԾԸ

Պէրլինի դաշնագրոյն 61դ. յօդուածին չափ կարեւոր են նաեւ այդ ժողովին Հայկական Հարցին մասին վիճաբանութեանց արձանագրութիւնները. որոնք լիազօրներուն գազափարները եւ Հայոց ու Սրեւելքի քրիստոնէից նկատմամբ բռնած դիրքը կ'օրոշեն։ Ասոր համար այդ արձանագրութեանց կարեւոր մասերը կը համառօտենք հոս։

Հայաստանի խնդիրը Պէրլինի ԺԲ. նիստին (Յուլիս 4 1878) մէջ բերաւ Լօրտ Սօլզպըրին, ըսելով որ Սան Սթէֆանօյի 16դ. յօդուածի վերջին մասը, որ կը վերաբերի ներմուծելի բարեկարգութեանց, կ'ընդունի, եթէ ժողովը չընդէ առաջին մասը, որ Ռուսիոյ բանակաց Հայաստանը պարպելը այդ բարեկարգութեանց գործադրութենէն կախեալ կը ներկայացնէ։

Կոմս Շուվալոֆ երկիւղ յայտնեց որ եթէ Ռուսիոյ բանակները բարեկարգութեանց գործադրութենէն առաջ Հայաստանէն քաշուին ծանր խռովութիւններ տեղի կ'ունենան։

ԺԴ. Նիստին մէջ, Յուլիս 6 Լօրտ Սօլզպըրի կրկին մէջ բերելով Հայաստանի խնդիրը, Սան Սթէֆանօյի առաջին մասը չընդելով հետեւեալ յօդուածը ընել կ'առաջարկէ։

«Դուռը յետոյ հասկցողութեան վր պիտի գայ վեց ստորագրող պետութեանց հետ իր յանձնառութեանց տարածութեան եւ անոնց գործադրութեան համար անհրաժեշտ միջոցներու նկատմամբ»

Լօրտ Սօլզպըրի կը յայտնէ թէ Հայոց

չահերը ապահովուելու են, եւ թէ իր առաջարկութեան նպատակն է անմիջական բարւոքման եւ միանգամայն ապագայ յառաջադիմութեան յոյս ներշնչել անոնց։

Դարաթէոդորի փաշա՝ Թիւրքիոյ առաջին լիազօրը՝ կ'ընդունի թէ վերջին պատերազմի ժամանակ, ապստամբ ցեղեր ծանր խռովութիւններ յարուցին, բայց Դուռը իմացածին պէս իսկոյն միլոցներ ձեռք առաւ անոնց վերջ մը տալու։ կ'երեւի թէ Լօրտ Սօլզպըրիի առաջարկը ապագայ միլոցներու կ'ակնարկէ։ Ինք կը փափաքի որ Դրան ձեռք առած միլոցները գնահատելով հետեւեալը աւելցուցի առաջարկին։ «Դուռը վեց պետութեանց պիտի հաղորդէ այն միջոցները զորս ձեռք առած է այդ մասին։» Այդ յաւելումը թէ Օսմանեան կառավարութիւնը պիտի գոհացնէ եւ թէ Անգղիոյ լիազօրին առաջարկին իմաստը պիտի լրացնէ։

Կոմս Շուվալոֆ կը նախընտրէ Լօրտ Սօլզպըրի բանաձեւը։ Եթէ Դուռը միլոցներ ձեռք առեր է ու անոնք չեն գործադրուեր, անօգուտ է կ'ըսէր, զանոնք արձանագրել։

Նախագահը (Պիզմարք) դիտել կուտայ թէ գալէ անկախ ցեղերու մէջ զսպողական միջոցներու գործադրութիւնը դժուար է, եւ ինք կասկած կը յայտնէ Լօրտ Սօլզպըրիի առաջարկած յօդուածին գործնական ազդեցութեան նկատմամբ։ Խնդիրը կրկին կը յետաձգուի։

Ճաջորդ (ԺԵ.) նիստին մէջ Լօրտ Սօլզպըրի՝ առանց մեկնաբանութեանց՝ ուրիշ բանաձեւ մը կը կարդայ, զոր խմբագրած էր Թիւրքիոյ Լիազօրներու հետ, ժողովը ալ առանց վիճաբանութեան կամ դիտողութեանց կ'ընդունի զայն, որ է արդի նշանաւոր 61դ յօդուածը։

Ժողովին առանց վիճաբանութեան կամ դիտողութեան այս բանաձեւը անմիջապէս ընդունելը կը ցուցնէ թէ երկու նիստերուն մէջտեղ պետութեանց լիազօրներու մէջ կարծեաց փո-

խանակութիւններ տեղի ունենալով կանխաւ հաւանութեան մը եկած ըլլալու էին։

61բ. յօդուածի այս ձեւը հարկաւ Գաբաթէոտորիի առաջարկած ունայնաբանութենէն լաւ է, մինչեւ իսկ Լօրտ Սալզպըրիի առաջին բանաձեւէն ալ նախընտրելի է։ Նախ՝ որ կը կապէ դուռը ոչ միանգամայն ալ պոքիոքաթ հաշիւ տալ։ Երկրորդ՝ պետութիւնք իրաւունք կ՚ունենան վիճելու ձեռք առնուած միջոցաց վրայ եւ քննադատելու զանոնք։ Երրորդ՝ պետութիւնք նաեւ անոնց գործադրութեան վրայ ալ հսկելու իրաւունք պիտի ունենան։ Իժքաղդաբար այս հրամայողութեան խնդիրը թոյլ ու անորոշ ձգուած է Թե-Ժէ նիստերու մէջ երկար վիճաբանութենէ վերջը։ Ռուսիոյ լիազօրաց առաջարկածին պէս քրիստոնէից համար խոստացուածներուն գործադրութիւնը ապահովելու միջոց մը չխորհեցան, որով այս եւ ուրիշ այսպիսի խնդիրներու համար Պէրլինի որոշմունք բոլորովին ապարդիւն մնացին եւ ցարդ միայն թղթի վրայ են։

61բ. յօդուածին ուրիշ առաւելութիւնն ալ հսկողութեան խնդրոյն վրայ վիճաբանութեան ժամանակ եղած յայտարարութեանց մէջ է։ Նախագահ Պիզմարք իշխան, ինչպէս ուրիշ անդամք ալ, երկու անգամ հաստատեց թէ «դաշնագրութեան որոշումները մի առանձին երաշխաւորութիւն կը կազմեն որոնց մէկ մասը առնել եւ միւսը ձգել անհնար է»։ Ըստ այսմ Հայկական խնդիրը անբաժանելի կերպով կապուած է ուրիշ խնդրոց հետ եւ Դուռը իրաւունք չունի մին ընդունիլ ու ուրիշները մերժել, ուշ կանուխ պարտի գոհացում տալ անոնց։

Նկատելու ուրիշ մէկ կէտ մ՚ալ այս է որ Հայոց որուելիքը Թիւրքիոյ բոլոր քրիստոնեայ հպատակաց առ հասարակ որուելիքէն տարբեր բան է։ Այդ հանրական խոստումները 62բ յօդուածին մէջ են. մինչդեռ Հայաստան այդ առատ չնորհքներէն օգտուելէն վերջը, առանձին իրեն յատուկ չնորհքներն ալ պիտի ունենար՝ 61բ

յօդուածին համեմատ։ Այսինքն առհասարակ մըտցուելիք հանրական բարեկարգութիւններէն տարբեր բան մըն է Հայաբնակ գաւառաց խոստացուածը։

Պէրլինի 61բ. յօդուածին տակաւ կոզմը բաղդատմամբ Սան Սթէֆանոյի 16բ յօդուածին այս է որ յետինը գործադրութեան նիւթական երաշխաւորութիւն ունէր։ Մինչեւ բարեկարգութեանց գործադրութիւնը կամ գործադրութեան սկզբնաւորութիւնը Ռուսիոյ բանակը պիտի գրաւած մնար Հայաստանը։ Մինչ 61բ. յօդուածը այսպիսի մի տրամադրութենէ բոլորովին զուրկ, չոր խոստման վրայ չենած է. եւ Լօրտ Սալզպըրիէ է որ այդ երաշխաւորութիւնը չնչելով տկարացուցած է յօդուածը։

Անգղիա պարտական չէ առ Հայս միայն իբր մին 6 տորագրող պետութեանց, այլ չատ աւելի պատասխանատու է. ինչէ՞ Պէրլինի ժողովը գումարելուն եւ 61բ. յօդուածին այդ ձեւն առնելուն եւ անով անգործադրելի մնալուն պատճառը։

Սան Սթէֆանօի եւ Պէրլինի Հայկական յօդուածոց տարբերութիւնը միայն 6ին 1է առալ որուելով 16ին 61ի փոխուիլը չէ. մէջտեղին մեծ տարբերութիւն կայ։ Ռուսիոյ պաշտպանութեան տեղ Եւրոպական պաշտպանութիւն տրուելով Ռուսիա ցաւեցաւ, իր հպարտութիւնը վիրաւորուեցաւ՝ խորհելով թէ արեւելեան եկեղեցիի մը պաշտպանութիւնն անգամ իրեն կը պատուի, որուն միայն ինք կրնայ օգնել եւ Եւրոպիոյ պետութեանց ոչ մին հնարաւորութիւն ունի օգնելու։ Միւս կողմէն Թիւրք ազուէսին հացին իւղ քսել էր այս փոփոխութիւնը։ Ազուէսը տեսաւ թէ ասիկայ Պէրլինի դաշնագրոյն մէջ ծակ մը ձգած է, զոր կրնայ ուզածին չափ մեծցնել։ Ռուսիոյ անմիջական ատիպուժէն ազատած՝ Եւրոպիոյ քաղցր եւ քաղաքավարի քաղաքագիտաց ձեռքը ինկած է, զորս իրարու պէս հանելով մէջերնին անհամաձայնութիւններ յառաջ բերելու հազար ու մէկ միջոցները ունի կը խորհէր ինք, եւ այնպէս ալ ըրաւ։

Ռուսիա ալ յեա այսօրիկ օգնեց Թիւրքին այդ յօդուածին գործադրութիւնը արգիլելու, ի մեծ խայտառակութիւն Եւրոպական եւ ի վանասաւորի Անգղիոյ դիւանագիտութեան։ Ամեն անգամ որ 61ր. յօդուածը Անգղիա մէջ կը հանէր, Ռուսիա Դրան կը ցցուներ թէ ինք մէջը չէ կամ չեզոք է, մանաւանդ եթէ Դրան հետ կարգադրելիք մէկ ուրիշ գործ մ'ունէր, այսպիսի պարագայից մէջ անոր մատուցած ծառայութեան իբր վարձատրութիւն իսկոյն կ'ընդունէր։ Մինչ բանիւ Ռուսիա լռելեայն Եւրոպիոյ երեսը կուտայ բրածնին ըսելով, «Դուք ըրածս չի հաւնեցաք, չի թողուիր որ Հայոց համար ալ բան մը ընեմ, արդ հրամեցէք դուք ըրէք, հայիւ ի՞նչ կրնաք»։ Մինչեւ իսկ վերջին դէպքերու մէջ Լօրտ Սալզպըրիի բերնէն խլեց սա խոստովանութիւնը թէ «ի՞նչ ընեմք նաւերնիս Ատրաս վեռն ի վեր չեն բշուիր որ Հայոց օգնեմք.» նաեւ թէ «դրամներիս սիրտ ձիու վրայ դրած ենք եղեր»։

ԵՐԱՇԽԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ՀՍԿՈՂՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Նոյն ԺԵ. նիստին վերջը Կորչաքոֆ իշխանը առաջարկեց որ Պէրլինի գաղնաժողովն անթերի գործադրութեան համար երաշխաւորութիւն մը հաստատուի։ Ռուսիա մեծ զոհողութիւններ րրած է խաղաղութեան համար եւ իրաւունք ունի սպասել որ խաղաղութեան համար ակսած այս գործը ապարդիւն չի մնայ, ինչպէս եղած են Սրբեւելքը խաղաղելու համար եղած նախորդ չատ մը փորձեր։ Թէ Ռուսիոյ լիազօրք հրաման ընդունած են հարցնել բարձր ժողովը թէ ինչ՞ կերպով եւ ինչ՞ կերպով կը խորհի ապահովել իր որոշմանց գործադրութիւնը։

ԺԶ նիստին մէջ (Յուլ.9) Գաբաթէաորի փաչային առարկութեանը պատասխանելով Կորչաքոֆ յայտարարեց թէ բաւական էր որ պետութիւնք հաւաքաբար երաշխաւորեն բարձր ժողովին որոշումները։

Պիտի ըլլար իշխանը դիտել տուաւ թէ պետութեանց առանձին կամ հաւաքաբար գինու զօրութեամբ գործադրութիւն ապահովելու իրաւունք տալ վտանգաւոր է։ Թէ ժողովին որոշումները ամբողջութիւն մը կը կազմեն եւ հնար չէ անոր մէկ մասը ընդունիլ եւ մնացածը մերժել, եւ կը կարծէ թէ իշխան Կորչաքոֆ գոհ պիտի մնայ եթէ յայտարարուի թէ պետութիւնք իրենց Ներկայացուցչաց միջոցաւ պիտի հսկեն այդ ամբողջութեան գործադրութեան վրայ, եւ եթէ այդ գործադրութիւնը պակասաւոր կամ դանդաղ ըլլայ, պետութիւնք իրենց կը վերապահեն խորհրդակցելու իրաւունքը։ Ինք չի կարծեր որ այսպիսի մի բան պատահի փոխադարձ պարտականութեանց մէջ, քանզի եթէ մին իր խոստացածը չի կատարէ միւսն ալ իր խոստացածը չի կատարէր։ Իշխան Կորչագոֆի ակնարկածը առաջի քրիստոնէից պաշտպանութեան համար եղած որոշումներն են։ Բայց ատոր համար ալ տեզիք չիկայ խորհելու թէ գործադրութեան այդպիսի դանցառութիւն մը հնար է։ Գոնէ սպասելու է մինչեւ որ այդպիսի զանցառութեան դէպք մը պատահի, յայնժամ դիւանագիտական նոր ժողով մը կրնայ գումարուիլ։

Ռուսիոյ լիազօրք ԺԵ. նիստին մէջ (Յուլ. 10) բանաձեւ մը ներկայացնելով ցցուցին թէ Բուրիզի գաղանց չատ մը որոշմունք 'ի նպաստ քրիստոնէից անգործադրելի մնացին եւ անկէ խռովութիւնք ծագեցան։ Թէ անցեալ փորձառութենէն օգուտ քաղելով՝ աւելի ազդու միջոց ձեռք առնելու է բարձր ժողովի որոշմանց գործադրութիւնը ապահովելու։

Լօրտ Սալզպըրիի մէկ հարցումին վրայ թէ «osur զorուեան գործաժողովը կ'ուզուի եթէ որոշում մը անգործադրելի մնայ». նախագահը կը պատասխանէ թէ, այդ հնար չէ, թէ պետութեանց իրենց վերապահած իրաւունքը միայն դիւանագիտական գոնձոն հսկողութիւն մը կրնայ ըլլալ։

ԺԸ. նիստին մէջ (Յուլ.11) Լօրտ Սոլզպըրիի առարկութեանց վրայ Կոլչագոֆի բանաձեւը ձգուելով Շուվալոֆ աւելի մեղմ բանաձեւ մը առաջարկեց։

Սեորագրող պետութիւնք իրենց հանդիսաւոր եւ պարտաւորիչ հաւանութիւնը տուած ըլլալով Պերլինի դաշնագրոյն որոշումներուն, անոր յօդուածոց աւելցողութիւնը կը նկատեն, որոշմանց հաւասածոյ մը, զոր ուղղելը եւ անոր գործադրութեան վրայ հսկելը իրենց վրայ կ'առնեն։

Գարաթէոտորի փաշա կ'առարկէ թէ ասիական Թիւրքիոյ մէջ օսար պետութեանց միջամտութիւնը եւ վերին հակոդութիւնը կը մոռնէ, եւ զինք աչ այլոց գործոց միջամտել ըլլալ կը պարտաւորէ, որոնց ոչ մէկը կ'ուզէ ընել։ Թէ Դուռը իր սեորագրութիւնը հարկադրիչ կը նկատէ իր յանձնառութիւնները կատարելու։

Նախագահը քաւէի գնելով թէ Ռուսական բանաձեւը եւ թէ կոմս Անդրասիին՝ երկուքն ալ չեն չահեր։

Գ. Վատինկթըն (Գադիխ) կ'առաջարկէ որ Գարաթէոտորի փաշայի յայտարարութիւնը արձանագրելով բաւականանան։ Մերժուած երկու բանաձեւք ալ կամ նոր բան մը չեն աւելցներ եւ կամ պէտք եղածէն աւելի կ'աւելցնեն։ Առաջարկուածը Օսմանեան կառավարութիւնը միայն խնամակալութեան մը տակ պիտի պահէ։ Դաշնագիրը չատ կէտեր կը պարունակէ եւ եթէ ուզուած հակոդութիւնը հաստատուի, անվերջանալի կերպով օսար միջամտութեանց դուռ պիտի բացուի։

Կոմս Շուվալոֆ դիտել տուաւ թէ Ռուսիա Թիւրքիոյ գործոց միջամտել չուզեր երբ գաշնագրոյն պայմանները կատարուին, բայց մինչեւ որ կատարուին միջամտութիւն կայ։ Րումելիի, Յունաստանի եւ Արմէնիայի մէջ նպատական Քօմիսիոններ կան եւ անոնց վրայ հսկել հարկ է։ Բանի որ այնպէս է ինչո՞ւ բաները իրենց անունով չըսուին եւ հակոդութիւնն ու տեսչութիւնն զլացուին։

Նախագահը ծանուց թէ Ռուսական եւ Աւստրիական առաջարկները չընդունուելով՝ ժողովը կ'որոշէ Թիւրքիոյ առաջին լիազօրին յայտարարութիւնը արձանագրելով անցնիլ։

Այսպէսով վերջացաւ մանաւանդ թէ վիճաբանութիւնը, 4 նիստերու մէջ վիճաբանուելէ վերջը կարեւոր խնդիր մը, հակոդութեան (Քօնդրոլի) խնդիրը, որ կերպով մը ամենակարեւորը կրնայ համարուիլ։ Ռուսիան էր զայդ առաջարկող եւ պաշտպանող, Գերմանիան եւ Աւստրիան միայն չափով մը անոր կր հետեւէին, իսկ Անգղիան բոլորովին կը հակառակէր։ Գաղղիա եւ Իտալիա գրեթէ չէզոք էին, Հիմա կրնայ տեսնուիլ թէ Ռուսիան որչափ իրաւունք ունէր պնդելու այս կէտին վրայ եւ Անգղիա որչափ սխալած էր հակոդութեան խնդիրը Թոյլ ու անորոշ թողուով։ Դրան յայտարարութիւնը արձանագրել անցնիլ, անոր խոստման հաւատալ, յիմարութիւն մըն էր։ Պէրլինի դաշնագրոյն անգործադրելի մնացած կէտերը, որոնք վերջը այնչափ ցոյցերու, ներկայացուցիչներու պատճառ եղան, մանաւանդ Հայկական խնդիրը, կենդանի ապացոյց է թէ, Դուռը վհօրէն խաբած է վեց պետութեանց լիազօրները, եւ սեորագրած օրէն մինչեւ հիմա չեղած խայտառակութիւնները հասած է մինչեւ զզուեցնել պետութիւնները։ Հետեւաբար Ռուսիոյ վախցածին պէս Պէրլինի դաշինքը չիկրցաւ տալ այն տեւական խաղաղութիւնը, զոր կը յուսային հաստատել Եւրոպիոյ ամենէն երեւելի քաղաքագէտք այդ բարձր ժողովը։

Պէրլինի ժողովին մէջ Պիզմարք ոչ միայն կը նախագահէր այլ եւ կը տիրէր, ամեն բանի մէջ իր մասը եւ քաղաքականութիւնը կը տեսնուէր։ Իր միտքը դրած էր որ ամեն պարագայի մէջ խաղաղութիւն պիտի ըլլայ եւ եզաւ։

Կոմս Անդրասիի պաշտօնավարութեան բոլոր

ժամանակ իր եւ Պիզմարքի մէջ կատարեալ համաձայնութիւն կար։ Այսպէս էր եւ Պէրլինի ժողովին մէջ։ Պիզմարք Աւստրիոյ շահերը պաշտպանեց եւ Աւստրիա դիւրութեամբ տիրացաւ Պոսնիոյ եւ Հէրձեկովինայի։ Նաեւ Պիզմարք այնպէս մը կարգադրեց նոր կազմուելիք իշխանութեանց սահմանները որ Աւստրիոյ առջեւը բաց մնայ դէպի հարաւ մինչեւ Միջերկրական եւ Սելանիկ ընդարձակուելու։ Աւստրիոյ ընդարձակուիլը Գերմանիոյ ընդարձակուիլն է։

ԿԻՊՐՈՍԻ ԴԱՇԻՆՔԸ. 1878 ՅՈՒՆԻՍ 4

Լօրտ Սօլզպըրի 1878 Մայ. 30ին Լոնդրայի Մէմօրանտումը ստորագրած օրը, Սըր Հէնրի Լէյըրտի՝ Պօլսոյ Անգլիական դեսպանին՝ գրած մէկ նամակին մէջ Կիպրոսի դաշնագրութեան նպատակը լաւ կը բացատրէ։ Կ'ըսէ թէ Ռուսիոյ հետ եղած բանակցութիւնք յուսալ կուտային թէ Սան Սթէֆանոյի դաշնագրութեան եւրոպական Թիւրքիոյ վերաբերած յօդուածոց մէջ բաւական բարեփոխութիւն պիտի ըլլայ։ Բայց Ասիոյ կողմը փոփոխութիւն ընել պիտի չուզէ։ Անգլիան չիկրնար անտարբերութեամբ դիտել զայս։

Ասիոյ բնակիչք Օսմանեան տան օտարներ են եւ միայն նորա ահովը հանգարտ կը մնան։ Թրքական բանակաց պարտութիւնները անոր ազդեցութիւնը պիտի տկանացնեն յաչս այն ժողովրդոց, եւ եթէ ուրիշ երաշխաւորութիւն մը չտեսնեն, Օսմանեան պետութեան անկումը մօտալուտ կարծելով, աչքերնին անոր յաջորդին պիտի անկեն։

Անգլիա կը խոստանայ այդ թիկունքը ըլլալ Թիւրքիոյ՝ երկու պայմանաւ։ Նախ՝ որ Թիւրքիա վստահացնէ որ այս երկիրները պիտի բարեկարգէ։ « Գիտէ չիկայ ընդհանուր խոստումէ

մը աւելի բան պահանջել. հանգի գործադրուելիք մասնաւոր կարգադրութիւնները զգուշաւոր ճիւնութիւններէ վերջը միայն հնար է որոշել, զորս կատարել հիմա հնար չէ »։ Երկրորդ՝ պէտք է որ Անգղիա Սիւրիոյ եւ փոքր Ասիոյ ափանց մօտ գիրք մը գրաւէ, որպէսզի Անգլիացի պաշտօնէից եւ զօրաց ներգնութիւնը բաւական ապահովութիւն ներշնչէ։ Այդ գիրքն ալ Կիպրոս կղզին է։ (Թիւրֆիա, Նո. 36, 1878)

Դուռը այս առաջարկութեանը հաճելով 1878 Յունիս 4ին, այսինքն Պէրլինի ժողովէն 10 օր՝ եւ Հայկական Հարցը այդ ժողովին ներկայացուելէն (Յուլիս 4) ամիս մը առաջ՝ Թիւրքիոյ հետ Անգլիոյ այս առանձին նշանաւոր համաձայնութիւնը ստորագրուեցաւ Պօլիս, եւ մինչեւ Պէրլինի ժողովոյն վերջերը գաղտնի պահուեցաւ, որ է հետեւեալը։

« Երէ Ռուսիա պահէ Պաթումը, Արտահանը, Կարսը, կամ անոնցմէ ո՛ և է մէկը, և երէ ապագային Ռուսիա փորձ մը ընէ գրաւելու ո՛ և է մին Ն. Կ. Վեհափառութեան Սուլթանի Ասիական երկիրներէն, ինչպէս որ որոշուած է խաղաղութեան վերջնական դաշնագրութեամբ, Անգղիա կը խոստանայ, միանալ Ն. Կ. Վ. Սուլթանի՝ զինուր զօրութեամբ զանոնք պաշտպանել։

Ի փոխարէն, Ն. Կ. Վ. Սուլթանը կը խոստանայ Անգղիոյ ներմուծել կառավարութեան մէջ պէտք եղած բարենորոգումները, այդ երկիրներուն մէջ Դրան ուղեցած քրիստոնեայ և ուրիշ հպատակաց պաշտպանու-

թեանը համար։ Այս բարեփոխութիւնը յետոյ պիտի որոշուին երկու Պետութիւններէն. եւ որպէսզի Անգղիա կարող ըլլայ պէտք եղած պատրաստութիւնները ընել իր պարտականութիւնը ի գործ դնելու համար, Ն. Կ. Վ. Սուլթանը կը հաւնի նաև որ Անգղիա գրաւէ և կառավարէ Կիպրոս կղզին»։

Ինչպէս կը տեսնուի հոս Անգղիա ճշմարիտ դաշնակից մը կը ներկայանայ Դրան, արտաքին յարձակմանց դէմ, եւ միանգամայն ընդ Ասիական գաւառները բարեկարգելու։ Անհնար է երեւակայել որ Անգղիա առջի ծանր պարտականութիւնը յանձն առաւ առանց միտքը դրած ըլլալու որ երկրորդ մասին գործադրութիւնն ալ անհրաժեշտ պահանջուի։ Անգութ եւ ապականեալ կառավարութեան մը պաշտպան հանդիսանալ առանց բարեկարգութեանց մասին պնդելու անոր մեղսակից ըլլալ է։

Կ'երեւի թէ ասոր համար էր որ Լօրտ Սալզպըրի Պէրլինի մէջ հակողութեան խնդրոյն այնչափ կարեւորութիւն չի տուաւ Կիպրոսի Քօնվանիոնր գրպանին մէջ ունենալով եւ վստահ Սուլթանի խոստմանց եւ բարի դիտաւորութեանց վրայ, կը կարծէր թէ Սուլթանը ուրախ պիտի ըլլար Անգղիոյ աջակցութեան համար՝ ի մասին բարեկարգութեանց ներմուծման. կը կարծէր թէ Պէրլինի մէջ Սուլթանին ստուգած մեծամեծ ծառայութիւնները ընդարձակ երկիրներ եւ մեծ լիռնաւոր ժողովուրդներ կրկին Սուլթանի լուծին տակ եւ գերձնելը, Սուլթանը երախտագիտութեամբ պիտի լեցնէ, եւ ինք ալ անոր վրայ անսահման ազդեցութիւն ունենալով՝ իսկոյն եւ

գիւրաւ պէտք եղած բարեկարգութիւնները պիտի յաջողի ներմուծել ի Թիւրքիա։ Ասոր համար հակառակեցաւ Ռուսիոյ առաջարկած եւրոպական հակողութեան մը, կը խորհէր թէ այդպիսի հաւաքական մի գործօն հակողութիւն իր գործելու ազատութիւնը կը սահմանափակէ եւ գուցէ գործն ալ կը խանգարէ։

Լօրտ Սալզպըրի կրնար իրաւացի ըլլալ այս ամենուն մէջ եթէ Սուլթանի հետ իր դաշնագրութիւնը ամուր կապած եւ հաստատուն եւ բաչխաւորութիւններ առած ըլլար։ Մինչդեռ այդպիսի ոչ մի բան կար մէջտեղ. Կիպրոսի Քօնվանիոնը միայն խօսք է, եւ խոստումները լոկ թղթի վրայ են, եւ եթէ Սուլթանը չուզէ կատարել իր խոստումները Անգղիա ձեռքը բան մը չունի Սուլթանը բռնադատելու։ Գուցէ պիտի խորհուի թէ Կիպրոսի գրաւումէն առնի ինչ եւրաչխաւորութիւն հնար էր։ Սակայն ասիկայ սըխալ է, Սուլթանը այդ կղզւոյ գրաւումէն հոգ չունէր, քանզի անիկայ ասիական ցամաքին վրայ չէ։ Բայց աստի այդ գրաւումը ահագին պատասխանատուութիւն մը կը դնէ Անգղիոյ վրայ, Սուլթանի ասիական երկիրներուն Ռուսիոյ դէմ պաշտպանութիւնը։

Գալով Սուլթանի երախտագիտական զգացմանց առ Անգղիա, վերջնոյն Պէրլինի մէջ իրեն մատուցած ծառայութեանց համար, ատիկայ գոյութիւն իսկ չունէր։ Սուլթանը առջի զայրացած էր Անգղիոյ դէմ, եւ ինքգինք Անգղիացէն խաբուած ու Անգղիոյ զոհը կը նկատէր. որ գրգռեց զինք, համոզեց միացեալ Եւրոպիոյ եւ Ռուսիոյ պահանջներուն դիմադրել, ու երբ պատերազմը հրատարակուեցաւ Անգղիա ոչ մի օգնութիւն չի մատուց խօսքէն զատ. Թիւրքիա պարզապէս Ան-

դիւայէն խաբուած կը նկատէր ինքզինք։ Զայս հրապարակաւ յայտնեցին Թիւրքիոյ այն ժամանակի պաշտօնեայք Անգղիական թերթերու մէջ։

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ԿԻՊՐՈՍԻ ԴԱՇԻՆՔԻՆ ՎՐԱՑ

Անգղիոյ այս առանձին գաղնագիրին բանաձեւը Սան Սթէֆանոյէն եւ Պէրլինէն նուազ նըպաստաւոր է Հայոց։ Ասոր մէջ ոչ միայն Հայաստան յիշուած չէ, այլ մինչեւ իսկ Հայաբնակ գաւառներու կամ Հայերու յիշատակութիւն չկայ։ Գործածուած հանրական բացատրութիւնն է «Մուլթանին Ասիական երկիրները»։ Նոյնպէս խոստացած բարեկարգութեանց մէջ Հայոց յատնաւոր բան չկայ, այլ բոլոր քրիստոնէից։ Մինչեւ իսկ քրիստոնէից յատուկ բան չկայ. քրիստոնեայ եւ Դրան ուրիշ հպատակաց ի միասին կը խոստացուին։ Հայաստանի կամ Հայաբնակ գաւառաց տեղական հանգամանքներուն պահանջած կամ յարմարած բարեկարգութիւնները չեն ասոնք, այլ ընդհանուր վարչական բարեկարգութիւններ։ Սահկայ Դրան գործին կուգար. քանզի Դրան համար բոլոր կայսրութիւնը բարեկարգել բան մը չբարեկարգելու հոժարիչ է։ Ծայրն չէ սակայն թէ Անգղիա ինչո՞ւ այս հանրական բառերը գործածեց, քանի որ Հայաստանի իբր առանձնայնորհեալ գաւառ մը կազմուիլը աւելի օգտակար է Ռուսաստոյ յառաջ խաղացումը արգիլելու։

Թէեւ Կիպրոսի դաշնագրոյն լեզուն, ոճը Հայանպատաստ չէ, բայց նպատակը եւ հոգին միւս դաշինքներէն աւելի Հայկական է. Ռուսիան Հայաստանի լեռնադաշտէն անդին պահել եւ զայն իբր թումբ մը կանգնեցնելով՝ դէպի Գօլիս, Գաղտատ, Պարսից ծոցը եւ Հնդկաստան տանող Ռուսիոյ ճամբան գոցել կ'ուզէ։

Լօրտ Սալզպըրիի յանցանքը, իր գիւանագիտութեան ամենամեծ սխալմունքը ան էր որ երբ Սուլթանը իր ձեռքին մէջը ունէր, Պէրլինի դումարումէն ճիշդ առաջ, երբ Ռուսիոյ բանակը իբր ուրուական Սուլթանի աչքին առջեւը կեցած՝ եւ Սան Սթէֆանոյի դաշինքը իբր Տամոկլեան սուր գլխուն վրայ կախուած էր, իր գործը հաստատուն չի կապեց ու այդ մարգակերպ գազանը իբր քաղաքակրթեալ մարդ նկատելով՝ հաստատուն ու անխուսափելի պայմաններու չենթարկեց զայն՝ Բարիզի դաշնաց խոստումներուն անօգուտ ըլլալէն խրատուելով։

Լօրտ Սալզպըրիի ինչ ատիճան խաբուած ըլլալը անկէ կը հասկցուի որ դեռ Մայիս 30ին, առ Սըր Հէնրի Լէյըրտ, Գօլոյ դեսպանը, գրած նամակին մէջ, ուր կ'առաջարկէ Կիպրոսի Գոնվանսիոնը պայմանաւ որ Թուրը յանձն առնէ քրիստոնեայ եւ ուրիշ հպատակաց կառավարութեան մէջ բարեկարգութիւն մտցնել, պարզամտաբար կ'ըսէ թէ լոկ խոստումի մը բաւական է (տես էջ 537)։ Լօրտ Սալզպըրի այսպէս կամաւ միայն հանրական խոստումներով գոհացած՝ որուր ձեռքէն փախցուց ու այլեւս չի կրցաւ ձեռք ձգել։

Եթէ Դրան Բարիզի մէջ երած խոստմանց դրժելը Հաթթը Հիւմայիւնով Սուլթան Մէհմետի հանգիստաւոր կերպով քրիստոնէից չնորհած ազատութեանց անգործադրելի մնալը չի գիտնար, կրնար անմեղադրելի սեպուիլ, բայց ասոնք գիտնալով հանդերձ կրկին Թիւրքէն խաբուիլը աններելի է։

ՊԷՐԼԻՆԻ ԵՒ ԿԻՊՐՈՍԻ ԴԱՇԻՆՔԻՆ ՎԵՐՋԸ

Պէրլինի եւ Կիպրոսի դաշնագրութենէն վերջը Անգղիա ժամանակ մը իր գործը հոգիով բռնեց, հիւպատոսներու ցանցով մը պատեց Փոքր Ասիան,

արոնք սկսան գործել, պատելով եւ քննելով տեղեկութիւններ քաղել, երկիրը եւ ժողովուրդը ուսումնասիրել, մուծուելիք բարեկարգութիւնները եւ մտցուելու կերպերը որոշելու համար։

Առանց ամենէն գործն ժամանակն է 1878—1881, երբ Լօրտ Պիքընսֆիլտ եւ Լօրտ Սալզպըրին աւելի չըլլահայեցաց, Բրքական բարուց աւելի վարժ ըլլալով՝ երկաթը տաք եղած ժամանակ ծեծէին, առանց թող տալու որ Դուռը հինցնէ եւ մոռցնէ, կարելի է բան մը ըլլար։ Սուլթանը իրենց երախտագիտութեան չատ պարտքեր ունենալով, այն ահագին ծառայութեան համար զոր անոր մատուցին Պէրլին, պիտի չի համարձակէր դիմադրել եւ մերժել։ Բայց չըրին, իսկ երբ կլատսթոն անցաւ կառավարութեան գլուխը, Սուլթանը անոր բան մը պարտական չէր զգար ինքզինքը, մանաւանդ թէ գտնացած ըլլալով անոր դէմ՝ այն ամեն յարձակումներուն համար, որոնցմով կլատսթոն զինքը եւ իր կառավարութիւնը նչաւակած էր, Սուլթանը ո՛եւէ զիջումի չի հաճեցաւ։

Անգլիա ալ Եւրոպայի մէջ պետութեանց կողմէն՝ մանաւանդ Գերմանիոյ, եւ Հարկաւ Ռուսիոյ կողմէն գործակցութիւն չի գտնելով, Դրան անհնազանդութենէն եւ ցցուցած ժժգոհութենէն ալ զգուած՝ յուսահատեցաւ եւ ասպարէզէն քաշուեցաւ։ Անգլիական քննիչներէն չատերը ետ կանչուեցան, եւ Դուռը ձգուեցաւ ինք իր բաղդին։ Այսպէս Անգլիոյ ազատական կուսակցութեան Թիւրքիոյ հակառակ քաղաքականութիւնը, չնորհիւ իրենց թոյլ ու երկչոտ վարչութեան, աւելի հնազանդ եղաւ Հայկական Դատին քան Թրքամոլ պահպանողականաց քաղաքականութիւնը։

Անգլիոյ հիւպատոսները ի սկզբան իրենց գործը լրջօրէն բռնելով, բայց Թիւրք պաշտօնէից

կողմէն իրենց ներկայացումներուն ընծայուած ցուրտ ընդունելութիւնը եւ ամենուն ալ ապարդիւն մնալը տեսնելով՝ իրենց պաշտօնին եւ իրաւունքներուն նկատմամբ կասկած մը կը ծագի իրենց մէջ. եւ դեսպանին կը հարցնեն թէ իրենց իրաւասութիւնը մինչեւ ո՞ր կ'երթայ, թէ իրաւունք ունի՞ն ի նպաստ քրիստոնեայ հպատակաց միջամտել, եւայլն։ Տիարպէքիրէն Մէյնըր Թրօթըր զայս կը հարցնէ դեսպանէն 1878 Ապրիլ 21ին, Լօրտ Սալզպըրին Մայիս 21ին, հետեւեալ հաստատական պատասխանը կուտայ, Պէրլինի եւ Կիպրոսի գաչինքները յիշելէն վերջը։

«Այս երկու դաշինքներու հաւնածայն Սուլթանը պարտական է, ոչ թէ միայն նոր եւ յուսադրող օրհնիներ հրատարակել, այլ բարեկարգութիւններ ներմուծել Մեյնըր Թրօթըրի եղած գաւառներու մէջ։ Եւ այս դաշինքի ոգւոյն հակառակ ո՛եւէ գործողութիւն բանական նիւթ պիտի տան ներկայացուելու՝ նախ ֆօնսիւլի միջոցաւ եւ ապա երէք պետ ըլլայ դեսպանին միջոցաւ . . . . . , Մեծն Բրիտանիա դիւանագիտական ոչ մի ջանք պիտի չի խնայէ նաւ կառավարութիւն ստանալ Ասիական Թիւրքիոյ բնակիչներուն համար։» (Թիւրքիա, Նօ. 10 էջ 7։)

Դեսպանը Սըր Հէնրի Լէյըրտ, նախ գրով Յունիս 11ին եւ ապա ինք անձամբ գաւառները անցոհացուցիչ վիճակը ներկայացուց Դրան։ Պատասխանուեցաւ թէ ճիշդ է, Դուռն ալ կ'ուզէ եւ պատրաստէ գործի սկսելու, բայց դրամի մեծ կարօտութիւն կայ։

Սըր Հէնրի Լէյըրտ 1879 Յունիս 12ին Լօրտ Սալզպըրիին կը գրէ որ եթէ Դուռը զգուշութեամբ եւ կանխատեսութեամբ չի վարուի օր մը Հայկա-

Հարց ալ երեւան պիտի ելլէ Ասիա, նման Պուլղար Հարցին Եւրոպա։ Ասիկայ առաջին անգամն է որ Հայկական հարցը կը յիշուի դիւանագիտական գըրուածոց մէջ։

Եւ այս բոլոր ժամանակ Դուռը զբաղ էր սուտ տեղեկագրերով Եւրոպան խաբել թէ բարեկարգութիւնք գործադրուելու վրայ են, թէ գաւառի պաշտօնեայք հաւատարմութեամբ, խղճի ժօք պաշտօնին կը կատարեն։ Անգամ մը երբ Դուռը այսպիսի գովաբանական տեղեկագիր մը ընդունելով Էրզրումի վալիէն՝ Պայազիտի Միւթասարիֆին նկատմամբ՝ կը հաղորդէ Սըր Հէնրի Լէյըրտին, ան ալ իր Էրզրումի հիւպատոս Դէքթին Էվըրէթէն նոյն Միւթասարիֆին նկատմամբ՝ ստացած տեղեկագիրը կը հաղորդէ, որ ճիշդ անոր հակառակը կը վկայէ։ «Նոր Միւթասարիֆը ո՛ւ եւ է ի՛նչ ոճրագործութիւն չունի, ժողովրդեան ներողութիւնը թերեւցնելու։ Սանճագը առջինին ատենի գէշ վիճակի մէջ է։» Ասիկայ պարզապէս ամենքը ալ խաբեբայ ու ստախօս էք ըսել է։ Բայց Դուռը այսպիսի բաներէն զատունալ չի գիտեր։

Սակայն եւ այնպէս դեսպանք՝ մանաւանդ Անգլիականը՝ բոլորովին չի յուսահատեցան, շարունակեցին իրենց նօթաները, ժէմօրանտումները եւն. թէեւ առանց արդիւնքի։

1878ի Նոյեմբերին Անգլիա նաւային ցոյց մը ընել որոշած էր Արշիպեղագոս։ Դուռը լսածին պէս կը վազէ Սըր Հէնրի Լէյըրտին խնդրելով որ ետ կեցնէ, ցուցնելով թէ ինչ գէշ ազդեցութիւն պիտի ընէ Իւլաժ ժողովրդեան վրայ՝ գրգռելով զանոնք, եւ կրկին հազար ու մէկ սուտ խոստումներ տեղացնելով դեսպանին առջին ցոյցին առջեւը կ'առնէ ժամանակ մը։

ԴԵՍՊԱՆԱՑ ՀԱՄԻՄԱՍՏ ՆՕԹԸ

1880ին Մ. Կօչէն մասնաւոր պատգամաւորութեամբ Պօլիս ղրկուած էր։ Անգլիոյ ձեռներէցութեամբ դեսպանները խորհրդակցութեան գումարուելով Համիտեան Նօթը կը ներկայացնեն Դրան Յունիս 11ին, Պէրլինի գաղնագրոյն գլուխ չի գործադրուած խնդրոց, Յունաստանի եւ Մոնթէնէկրոյի սահմանագլխոյ, եւ Հայաստանի բարեկարգութեանց գործադրութիւնը պահանջելով։ Հետեւեալն է այս նօթին Հայաստանի վերաբերած մասը։

1878 Յուլիս 13ի դաշնագրին 61ը յօդուածովը Բ. Դուռը յանձն առած է առանց յապաղման գործադրել այն բարեփոխութիւնները, եւ վարչային բարեփոխումները, զորս Հայերէ բնակեալ Նահանգաց տեղական շահերը կը պահանջեն, նաեւ երաշխաւորել այս ժողովրդեան ապահովութիւնը հանդէպ Քիւրտ եւ Չերքէզներու յարձակումներուն եւ ավազակութեանց, ինչպէս նաեւ առ այս առնուած բոլոր արդիւնքը տեղեկացնել պետութեանց, որոնք անոնց գործադրման վրայ հսկելու պաշտօնը ստանձնած են։

Այս մասին որչափ որ Ն. Վ. Բրիտ. Կառավարութիւնը տեղեկացած է, Բ. Դրան կողմանէ ոչ մի քայլ եղած է ծանօթացնելու, Պերլինի դաշնագրին 61ը. յօդուածին պայմանները յարգելու համար իր առած բայլերը, եւ ոչ ալ պետութեանց կողմանէ իզգործ դրուելիք հսկողութեան մասին որ եւ իցէ կարգադրութեան ձեռնարկած է։

Պետութեանց ներկայացուցիչներու կողմէն ղրկուած բոլոր տեղեկագրերը կը ցուցնեն թէ այս նահանգաց վիճակը ողբալի է, եւ Նորին Բրիտանական Վեհափառութեան Կառավարութիւնը չկրնար բողոքել որ Պերլինի դաշնագրին մէջ իրաց այս վիճակին բա-

բարեկարգուելու վերաբերեալ պարբերութիւնները, միևնոյն ատեան մեռած տառեր։ Բայց ասոնք անոնք հաստատուած են որ, Տերութեանց միաւորուելու եւ անընդհատ ձգտումը միայն կրնայ մղել Բ. Դուռը կատարելու այս մասին իր պարտականութիւնը։ Հետեւաբար Նորին Բրիտ. Վեհ. կառավարութիւնը Պերլինի դաշնագրութիւնը ստորագրող պետութիւններեն մին ըլլալով պարտ կը նկատէ պահանջել այդ դաշնագրի 61ր. յօդուածին անմիջական եւ լիուլի գործադրումը։ Եւ կը հրաւիրէ Նորին Վեհափառութեան Սուլթանի Կառավարութիւնը, որ յայտնի բացորոշաբար թէ որո՞նք են այդ յօդուածի տրամադրութիւնները կատարելու համար իր առած քայլերը։

Վերի դիտողութիւնները Ձերդ Բարձրապատուութեան ձանչցնելով՝ Պատ կ'զգամ Ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրելայն ծանր պատասխանատուութենց վրայ, որոնց Բ. Դուռը պիտի ենթարկուի, նորեն յապաղեցնելով այն բարեկարգութիւնները՝ զորս թէ Օտարազգեան կայսրութեան եւ թէ Եւրոպայի շահերը կը պահանջեն՝ պետութենց միաբան հանձայնութեան հետեւանս։

Որով մնամ

(Նո 9. 1880, էջ 2) Կ. Ճ. Կօչին.

Ապէքին փաշա, արտաքին գործոց պաշտօնեայն, Յունիս 5ին դեսպանաց պատասխան մը կը ղրկէ, թուելով այն բոլոր աքանչելի բարեկարգութիւնները որք սկսած են եւ անկասկած Հայաստանը գրաւած պիտի վերածեն ընդ հովանեաւ բարեխնամ կառավարութեան Վեհափառ Սուլթանին։

Անգղիա այս պատասխանը իր հիւպատոսներուն հաղորդելով անոր մասին իրենց տեղեկագիրը ուղղեց եւ ամենքն ալ Դրան հակառակ տեղեկագրեցին, թէ բարեկարգութիւն ըսուածը խաբեու-

թիւն մըն է, կարգուած քօմիսիոնը բան մը չըրաւ, տասանորդի եւ տրոց հաւաքման մէջ բարւոքում չկայ, ոչ ալ ասկիանութեան մէջ, թէ ձուկը գլխէն հոտած է, եւ մինչեւ որ Պօլսոյ վարչութիւնը չի բարեկարգուի գաւառները բարեկարգուելիք չեն։ Կապոյտ գիրք Նո. 6. 1881. էջ 30, 87, 91, 107, 113, 156, 181 185, 231։

ԴԵՍՊԱՆԱՑ ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ՆՕԹԸ

Դեսպանք այս բաները յայտնող Հաւաքական Նօթ մը ներկայացուցին Դրան 1880 Սեպտեմբեր 7—11, կակուղ լեզուով Դրան պնդածներուն սխալները ցցնելով։

Այս հաւաքական նօթը Հայկական Հարցին մէջ խիստ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ եւ կ'արժէ որ աւելն Հայ զայն կարդայ եւ ուսումնասիրէ. անոր համար իր ամբողջութեամբը կը դնենք ք. մասին մէջ։ Առջ Վեց պետութիւնք Հայկական Հարցը որոշ կերպով կը պարզեն, եւ 61ր. յօդուածին նշանակութիւնը պաշտօնապէս լաւ մը կը ճշդեն, ցուցնելով թէ պետութիւնք ի՞նչ կը հասկնան անով։ Պետութենց համեմատ այդ յօդուածին պահանջածը Թիւրքիոյ մէջ ընդհանուր բարեկարգութիւններ ներմուծել չէ, այլ Հայաստանի եւ Հայերէ բնակեալ նահանգաց մէջ մասնաւոր եւ տեղական պէտքերու համապատասխանող բարեկարգութիւններ։ Եթէ օր մը ընդհանուր բարեկարգութիւնք կատարուին ալ՝ կրկին այդ յօդուածը իր արժէքը կը պահէ։ Պետութենց կարծիքով Հայկական նահանգաց տեղական պայմանները մանաւանդ երկու են. Հայոց հեծամասնութիւնը եւ կէս վայրենի բեռլիկաց ներկայութիւնը։ Սոյն բարեկարգութիւն որ այս երկու կէտերը նկատողութեան առնելով պարման մը

չի փորձեր, արդէն իսկ անյաջողութեան դատապարտուած է։ Իսկ իրենք իրր զարման կ'առաջարկեն որ Հայք իրենց թուոյն համեմատական տեղ գրաւեն այդ նահանգաց վարչութեան եւ պաշտօնեաներու մէջ, եւ որ կէս վայրենի քափտաչրչիկ Քիւրտերուն Հայերէն բոլորովին զատ վարչութիւն մը տրուի։ Այս պիտի ըլլար 1895ին դեսպանաց խմբագրած բարեկարգութեան ծրագրին առաջնորդող սկզբունքը։

Այս գրուածը որչափ ալ որ տեսականօրէն լաւ գրութիւն մըն էր, բայց չատ թոյլ էր, եւ իւր խիստ եւ կարուկ բան մը պէտք էր։ Փոխանակ Դրան հետ վէճի բռնուելու, վերջնագրով մը անոր հրաման ղրկելու էր։ Դժբաղդաբար պետութիւնք համաձայն չէին իրենց մէջ ձեռք առնուելիք միջոցներուն վրայ, հետեւաբար Հաւաքական նօթին ալ միայն մէյն ճամբէն քալել տրուած էր։

Խորամանկ Դուռը, որուն կեանքն է պետութեանց անհամաձայնութիւնը, իմացաւ եղելութիւնը եւ Հոկտեմբեր 3ին պատասխան մը տուաւ Հաւաքական նօթին, առանց ինքզինքը նեղելու։ Հաւաքական նօթը եւ անոր խիստ քննադատութիւնները իր նկատի իսկ չ'առնելով՝ միայն իր ընելիք անհիմն եւ ապարդիւն բարեկարգութիւնները, ըսելիք մի քանի փոփոխութիւնները, որոնք երկրին վիճակը չար քան զառաջինն պիտի ընեն, կը յիշէ եւ կը վերջացնէ։

ՓԻԶՄԱՐՔԻ ԽԱՂԱՑԱԾ ՎԱՏ ԴԻՐԸ

Մ. Կոչէն՝ Անգղիոյ դեսպանը՝ այս Թիւրքիոյ նօթը, որ կը մերժէ պետութեանց միջամտութիւնը, «յանկողական» կը կոչէ, բայց պետութիւնք զայն կը լեցին նատան, եւ թուարկած բարեկարգութիւնները արձանագրելով բաւականացան, առանց իսկ բողոքելու։ Աւելի՛ Մօնթէնէկրոյի խնդրոյն ժամանակն էր, երբ Ալպանիացիք կը հակառակէին Տիւլսինոյի Մօնթէնէկրոյի յանձնուելուն։ Մ. Կոչէն կը կարծէ թէ (Նոյ. 16 18՛՛) ինչպէս Եւրոպիոյ մէջ Ալպանիացին դժգոհացնել կը քաշուի Դուռը, նոյնպէս ալ Ասիոյ մէջ Քիւրտը նեղել չուզէր, եւ թէ ժամանակ է պետութիւնները ժողովի հրաւիրել Ասիոյ վիճակը քարելաւելու մասին խորհելու։

Լօրա Կրէնվիլ՝ արտաքին գործոց պաշտօնեայն՝ 1881 Յունուար 12ին, չրջաբերականով մը խնդրեց իր դեսպաններէն որ իրենց մօտ գտնուած կառավարութեանց ուշադրութիւնը հրաւիրեն Հայաստանի վրայ, եւ հակնայն որ եթէ կրկին Հաւաքական նօթ մը պատրաստուի, իրենց Պօլսոյ դեսպանին ալ հրահանգ կուտա՞ն միանալ իր ընկերներուն, (Նօ. 6. 1881. էջ 230)։ Ռուսիա, (էջ 320) եւ Իտալիա (էջ 321) պատասխանեցին, Այո՛։ Աւստրիա (էջ 313) կը միանայ եւ Դրան ալ ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ խնդրոյն վրայ, բայց առանձին, ոչ Հաւաքական նօթով, որուն բաւական պատճառ չիտեսներ։ Իսկ Պրզմարք պատասխանած էր թէ «երբ Յունական սահմանագիծոյ խնդիրը չլինայ այլ ատեն է Հայկական խնդիրը սկսիլ ժամանակը (էջ 313)։ Գաղղիա ալ Գերմանիայի կը հետեւի (էջ 314, 315.)։ եւ այսպէս չհետաքրքրեցաւ Հաւաքական նօթի մը դրկուիլը»։ Աւելի՛ լոկ դիւանագիտական կատակերգութիւն մըն էր. Անգղիա գիտնալու էր Գերմանիոյ այս մտածումը նաեւ լոկ ներկայացուցի մը ապարդիւն ըլլալը, միայն թէ տուի իր պատասխանատուութիւնը վրայէն ուրիշ պետութեանց վրայ նետելով ազատիլ կ'ուզէր, ինչպէս ալ եղաւ։ Մօնթէնէկրոյի եւ Յունաստանի սահմանագլխոց խնդիրները Կլատսթոնի եւ միւս պետութեանց

բոլոր քաղաքները սպառած էին, եւ երբ այդ լմնցաւ, կարծես թէ լռելեայն հակազդեցութիւն մը գոյացաւ պետութեանց մէջ Պիզմարքի աղդեցութեան տակ, այլեւս քիչ մը հանգստութիւն չնորհել Դրան։ Լօրտ Կրէնվիլ 1881 Փետրվ. 10ին այսպէս կը գրէր։ «Գերման կառավարութեան սառակութենից վրայ Մ. Կոշեն իր Պոլիս դարձին Հայկական հարցը յառաջ մղելու հրահանգ պիտի չտանայ»։

Այս ժամանակէն պետութիւնք հաւաքաբար կամ ո՛ եւ է աղդու կերպով միջամտելու եւ քրիստոնեաները կամ Հայերը պաշտպանելու խորհուրդը ձգելով, Հայկական խնդրոյ մասին լռութիւն պահեցին, եւ ժամանակ ժամանակ դեսպանաց եւ հիւպատոսաց բրած թոյլ ներկայացումներէն զատ բան մը չըրին։ Միայն թէ հիւպատոսներ, մանաւանդ Անգղիոյ հիւպատոսք, մեղսի ժրաջանութեամբ ամեն կողմէն տեղեկութիւններ, հարատահարութեանց, անարդարութեանց նշանաւոր դէպքեր, Հայերուն բողոքներն ու գանգատները չարունակաբար կը տեղեկագրեն իրենց կառավարութեան։ Անգղիոյ կապոյտ Գրքերը պաշտօնական անսպառ գանձ են այսպիսի տեղեկութեանց, անոնք Հայկական խնդրոյ դասագիրքերն են։

1878էն 1881 չրջանի կապոյտ Գրքերէն վերջը՝ 1881էն մինչեւ 1889 ին տեղեկագրերը այնչափ վատ էին եւ Հայ ազգին վիճակը անյպիսի ահռելի գոյներով կը նկարագրէին որ կառավարութիւնը չի համարձակեցաւ հրատարակել։ Իսկ 1892 եւ 1893 իններրը միայն դէպքերէն վերջը եւ հասարակութեան ճնշումին տակը հրատարակեց Անգղիոյ կառավարութիւն 1896ին։

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՇԳՆԱԺԱՄԸ

ՍԱՍՈՒՆԻ ԶԱՐԴԸ ԵՒ ՓՆՆԻՉ ՑԱՆՉՆԱԺՈՂՈՎԸ

Թիւրքիոյ կառավարութեան բռնած ընթացքը ապուշութեան, յիմարութեան գործ չէ, այլ քաղաքականութեան մը արդիւնքը։ Եւրոպական միջամտութիւնը իր գործոց մէջ միայն իր հպատակ քրիստոնէից պատճառաւ տեղի կ՚ունենայ, Եւրոպական Թիւրքիոյ քրիստոնեայք այդպէս ազատուեցան։ Սահոյ մէջ իրեն միակ հոգ պատճառողը Հայ ցեղն էր, մանաւանդ Պէրլինի դաշնագրով անոր խնդիրը միջազգային ձեւ մը առնելէն իվեր։ Ուստի Պէրլինի ժողովէն իվեր փոխանակ անոր արդար եւ չատ հաւեսա պահանջներուն գոհացում տալու, Հայոց յառաջդիմութեան եւ նիւթական, բարոյական ու թուական զարգացման առջեւն առնելու տուաւ իր բոլոր ջանքը։ Այդ բանը նախ գաղտնի, մեզմ միջոցներով ըրաւ, եւ ապա յայտնի հրապարակաւ եւ բուռն միջոցներով, մինչեւ իսկ զանոնք դիմադրութեան գրգռելով եւ ջարդելով։

Հայերը տկարացնելու, Հայաստանի մէջ նաւազեցնելու այս քաղաքականութեան չատ նը պատատուր սեպուեցաւ Քիւրտերը ձեռք առնելը, կազմուեցաւ Քիւրտ Համիտիէ հեծելագունդը, եւ անոնց արտօնութիւն չնորհուեցաւ Հայերը վանել Հայաստանէն եւ անոնց տեղը գրաւել։ Այս քաղաքականութիւնը բոլոր Թրքական կո-

սակցութեանց հասարակ է՝ թէ հին Թիւրքերը թէ երիտասարդ Թիւրքեր Ասիոյ մէջ Թիւրքիոյ ամբողջութիւնը պահելու միակ ճարը Հայերը իրենց երկրին մէջ ոչարացնելը գտած են։

Սակէ ծագեցաւ Քիւրտերուն համարձակ գործած եւ միշտ անպատիժ մնացած հարստահարութիւնները։ 1894 Յուլիսին Քիւրդ աշիրէթներ Սասունցի քաջ Հայերուն վրայ երբոր մէկ արշաւի ժամանակ եւս մղուելով՝ իրենց կորուստին համար իրենց պաշտպան կառավարութեան կը գանգատին՝ Պիթլիսի կառավարիչը՝ Հասան Թահսին փաշա՝ ասիկայ իբր Հայոց ապստամբութիւնը մեկնելով եւ մեծ բանակ մը ժողոված՝ Սասունի վրայ կուգայ, եւ հետեւանքը կ'ըլլայ Սասունի ծանօթ ջարդը, որուն ժամենէն սոսկալին տեղի կ'ունենայ Սուլթանին գահակալութեան տարեդարձին ԼՕրը, Օգոստոս 30։ Ըստ վկայութեան Վանի Անգղիական հիւպատոս Մ. Հօլվօրսի (Կապոյտ գիրք, Թիւրքիա, Նօ. 1. 1895, Մասն Ա., էջ 15,) Սասունի բոլոր գիւղերը ջարդուեցան։ Կառավարութիւնը կ'արգիլէ Մ. Հօլվօրսը քննութիւն կատարելու համար Սասուն մտնել, եւ կ'ամբաստանէ զայն իբր Հայերը ապստամբութեան գրգռող։ Դեսպանը՝ Սըր Ֆիլիփ Փըրըի՝ ասոր դէմ բողոքելով անկախ քննութիւն մը կատարելու համար դեսպանատունէն մէկը ղրկել կ'ուզէ։ Սուլթանը այս ազդու միջամտութենէն վախնալով ամբաստանութիւնը ետ կ'առնէ, խնդրելով որ քննիչը չի ղրկուի։ Դեսպանը կը հաճի բայց քննութիւն մը կատարուելուն վրայ պնդելով, Սուլթանը ինք քննիչ յանձնաժողով մը ղրկել կը խոստանայ։ Ասոր վրայ դեսպանը կը հրաժարի որ այդ յանձնաժողովը իսուն ըլլայ եւ անդամոց ընտրքը

պատուիրանց երեք Հիւպատոսները ըլլան։ Սուլթանը դեսպանին թուլութենէն, եւ երած գիւղումներէն քաջալերեալ ասիկայ կը մերժէ, եւ ժամանակ վաստկելու համար ձգձգելով երկար բանակցութեան մը կ'սկսի։ Վերջապէս դեսպանը կ'սթիպուի կրկին տեղի տալ եւ Սուլթանին Թիւրք քոմիսիոնը ընդունիլ։ Միայն թէ չսատ աշխատութեամբ կը յաջողի արտօնութիւն սստանալ որ գոնէ Անգղիա, Գաղղիա եւ Իտալիա ալ 3 պատուիրակներ կրնեն քոմիսիոնին, ոչ թէ իբր անդամ այլ լոկ ականատես վկայ՝ Նիստերուն ներկայ գտնուելու, եւ պէտք սեպած ժամանակներն ալ հարցումներ ուղղելու։ Այս 3 պատուիրակներ ալ ոչ թէ նախնական առաջարկին պէս պաշտօնական անձինք՝ Հիւպատոսներ՝ պէտք ըլլային, որ մի քիչ ազդեցութիւն ունենային, այլ լոկ Երզրումի Հիւպատոսաց գրագիրներըն։

Ասիկայ մեծ պարտութիւն մըն էր Անգղիոյ համար, որ մինչեւ վերջը այս թոյլ ընթացքը շարունակեց, միշտ տեղի տալ եւ զիջանելով։ Բայց Անգղիա չսատ գոհ մնաց ասկէ եւ Քոմիսիոնին մեկնելովը մի քիչ հանգիստ չունչ առաւ, քանզի Բօղպրիի ազատական տկար կառավարութիւնը առանձին սկսելու չսանգնած այս գործը՝ վերջապէս կը յաջողէր 3 պատուիրանց վրայ դնել եւ պատասխանատուութիւնը բաժնել անոնց հետ։

Եթէ Անգղիա այսպիսի անօգուտ քննութեանց համար որուն պէտք չի կար, ժամանակ չի վատնելով եւ առանց ձգձգելու, մէկէն ազդարարէս գործէր, Սասունի դէպքերուն վրայ կրնթնած, հաւանական էր որ քիչ թէ չսատ գոհացուցիչ արդիւնք մը ձեռք ձգէր։

Այսպիսի Թիւրք Քոմիսիոնի մը ընթացքը

արդէն յայտնի էր։ Դուռը պաշտօնապէս հրատարակել տուաւ թէ «Հայ ապստամբները փախել կ'երթան»։ Ասկէ կը հասկցուէր թէ Դրան նպատակը ի՞նչ էր, եւ ի՞նչ խաղաքաղաքականութեան պիտի կատարուէր։ Անգղիա այս յայտարարութենէն ալ չգթափեցաւ, այլ լոկ քաղաքավարի բողոք մը ղրկելով Դրան, չարունակեց մասնակցիլ այդպիսի խայտառակութեան մը, Գաղղիան եւ Ռուսիան ալ իր հետեւէն ձգած։ Իտալիան կառավարութիւնը մերժեց մասնակցիլ այս քօմիսիոնին։

Գաղղիոյ եւ Ռուսիոյ միութիւնը Անգղիոյ հետ, այնչափ ալ անկեղծ բան մը չէր, այլ աւելի Անգղիան կաշկանդելու համար էր, որմէ կը կասկածէին երկուքն ալ։ Երկու երկիրներու արտաքին գործոց պաշտօնեայք ալ, Լոպանոֆ եւ Հանօթօ, ժիրաղդաբար Թրքասէրներ էին։ Հանօթօ ժամանակաւ Պօլիս գտնուած եւ Սուլթանին սիրելի եղած էր, նաեւ Գաղղիա 17 թերթեր Սուլթանին ծախուած էին այդ ժամանակ։

Թիւրք քօմիսիոնը Եւրոպացի պատուիրակներէն ամիս մը առաջ հասաւ Մուշ, եւ ամէն բան կարգի դրաւ Համիտի ուզածին պէս։ Երեք պատուիրակներ առանց մեծ հեղինակութեան եւ առանց թարգմանի բլլալով Թիւրք պաշտօնէից խաղալիկ էին, մինչեւ որ Անգղիոյ դեսպանը բանի թարգման մը ղրկեց անոնց։

Այս քօմիսիոնը 1895 Յունուար 24էն Յուլիս 21 տեւեց, վեց ամիս, 108 նիստ ունեցաւ Մուշ, 190 վկայ մտիկ ըրաւ, եւ բան Եւրոպացի պատուիրակաց հաստատեց թէ Հայք ոչ թէ ապստամբ էին այլ յարձակմանց դէմ ինքզինքնին կը պաշտպանէին, եւ թէ պատասխանատուութիւնը կառավարութեան վրայ կը ծանրանայ։ Հետեւեալն է Անգղիոյ նուիրակ Մ. Շերլիի վկայութիւնը։

«Հայերը ջարդուեցան առանց հասակի եւ սեռի խտրութեան։ Երեք շաբաթի չափ ժամանակամիջոցին մէջ, Օգոստոս 12—Սեպտեմբեր 4, Հայերը վայրի անասուններու պէս հալածուելով ասպանդուեցան . . . . . Ես ստիպեալ եմ ըսել որ սա հարզոզուը իմ վերջ գոյացաւ թէ Թիւրք կառավարութեան փափաքը ոչ թէ այնչափ խառնակիչ Մուրատ մը գտնել էր, որչափ կեղիչկիւզան եւ Տալվորիկ գաւառաց հիւսնովին ջնջուելը»։

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՑ ԾՐԱԳԻՐԸ

Մինչդեռ քօմիսիոնը իր քննութիւնը կը կատարէր Մուշ, Անգղիա կրկին իր հետեւը ձգած Ռուսիան եւ Գաղղիան, Հայկական վեց նահանգներուն համար—Երզրում, Պիթլիս, Վան, Սվազ, Խարբերդ, եւ Տիարպէքիր — բարեկարգութեանց ծրագիր մը պատրաստել սկսաւ, Պօլսոյ 3 դեսպաններուն միջոցաւ։ Ատոնք սկսան 1895 Ապրիլ 18ին եւ լմնցնելով ներկայացուցին Դրան Մայիս 11ին։ Բայց ասկէ կ'ակսի իրենց դժուարութիւնները։ Սուլթանը կարծածնուն չափ դիւրամարս պատառ մը չէր, եւ փոխանակ մէկէն այո՛ կամ ո՛չ պատասխան մը տալու, Մայիսէն մինչեւ Հոկտեմբեր 15, Անգղիոյ եւ Ռուսիոյ իրարու դէմ տածած անվստահութեան վրայ յենած՝ 5 տարբեր ժամանակներ մասնակի պատասխաններով եւ կերպ կերպ առաջարկներով եւ առ երեւոյթս զիջումներով՝ 3 պետութիւնները ամբողջ 5 ամիս գրագցուց եւ ձանձրացուց, մինչեւ որ իր ուզած ծրագիրը ընդունել տալով՝ վերջացուց խնդիրը, խափ խայտառակ ընելով երեքն ալ։

Ռուսիա Հայոց համար բան մը ընելու մտադիր չէր, եւ Անգղիոյ ընթացքն ու առաջարկները հաշտ աչօք չէր դիտեր։ Ռուսի Լոպանոֆ

Ռուսիոյ արտաքին գործոց պաշտօնեայն՝ Անգլիոյ բո լոր առաջարկութեանց կը դիմազրէր, կ'առարկէր թէ,

Հայերը ցրուեալ են եւ տեղ մը չիկայ որ Հայաստան կոչուի ու անոր համար մասնաւոր վար-չութիւն մը տրուի, թէ Կովկասի Հայք գոգուեալ վիճակի մէջ ըլլալով Թիւրքիոյ մէջ մեծ ապստամ-բութիւն յառաջ բերել կը ջանան։ Եթէ Թիւրքիոյ բոլոր քրիստոնեայներուն համար բարեկարգութիւն կ'ուզուի իմի՛ն ալ համամիտ է, իսկ եթէ Հայոց համար բացառիկ արտօնութիւններ կ'ուզուի, որ ապագայ Հայկական թագաւորութեան մը կեդրոն դարձնեն, իմի՛ն ատոր դէմ է։ Ռուսիոյ կողմին եկե-ղեցոյ Գուղարիա մը ստեղծել չուզեր։ Կ'առարկէ թէ դեսպանաց գծած սահմաններուն խիստ ընդարձակ են, գրեթէ Փոքր Ասիոյ կէսը։ Մանաւանդ եթէ Սուլթանը չընդունի, ի՞նչ պիտի ընեն։ Զարը եւ իմի՛ն Սուլթանին վրան ճնշում գործածելու հա-կառակ են, եւ ուրիշ պետութեան մը գործածելն ալ իրենց սիրելի չէ։

Ահաւասիկ այսպիսի առարկութիւններով, գոնէ առանց պատերազմի փախցնելու կը կրկ-նէ իր բոլոր հեռագիրներուն եւ գրութիւննե-րուն մէջ, Լօպանօֆ արգելք եղաւ Հայոց գոհա-ցուցիչ բան մը որոշելուն։ Անգամ մը իմանալով որ Անգլիոյ դեսպանը ճնշում գործածելու առա-ջարկութիւն կ'ընէ Ռուսիոյ Դեսպանին, իսկոյն բացարձակ արգելք մը դրաւ եւ խնդիրը այդ ժամանակէն (Յունիսի սկիզբը), դեսպանաց ձեռ-քէն առնուելով՝ կառավարութեանց մէջ կը կա-տարուէին բանակցութիւնները ժամանակ մը։

Կը մնար Անգլիա միայնակ որ անկեղծօրէն կը փափաքէր Հայոց համար բան մը ձեռք բե-րել, բայց չատ թոյլ ու երկչոտ վարուելով

ամէն ինչ վիժեցուց։ Անգամ մը Լօրտ Բիւկընսֆիլտին համբերութիւնը հատած համարձակութիւն ունե-ցաւ առաջարկել որ որոշ պատասխան մը տալու համար 48 ժամ միջոց տրուի Սուլթանին, բայց Լօպանօֆ բացէ ի բաց մերժեց զայդ։ Վերջապէս Յունիս 2ին եկաւ Սուլթանին առաջին պատաս-խանը, իր կողմէն առաջարկուած ընդարձակ ծրա-գիրը մը ձեւով, որ դեսպանաց ըսածին նայե-լով իրենց առաջարկին մերժումն էր։

Դեսպանաց ճնշումին վրայ Յունիս 17ին Սուլ-թանը Շ. պատասխան մը կուտայ, Համառօտ գրու-թեամբ մը կը պատասխանէ թէ սկզբունքով կընդունի ծրագիրը, իրեն վերապահելով վերջը մանրամասնութեանց վրայ վիճելու ազատութիւնը։

Այս ժամանակ Լօրտ Բօզպերրի ազատական նախարարութիւնը կ'իյնայ, առանց յիշուելու որ-ժանի բան մը ընելու, բացի անօգուտ քանակ-ցութիւններով անգին ամիսներ կորնչցնելու, ո-րոնք եթէ անմիջապէս գործելու նպիրուէին հաւանականաբար Հայկական խնդիրը հիմա լուծ-ուելու ճամբուն մտած կ'ըլլար։

Լօրտ Սօլզպերրի Յունիս 29ին պահպանողա-կան կառավարութեան գլուխն անցնելով չատ ա-ւելի բաղդատար չեղաւ։ Ամբողջ Յուլիս ամիսը բանակցութիւններով անցնելէն, խոստումներ ըն-դունելէն եւ 2 անգամ Սօլզպերրի թիւրք դես-պանին խիստ լեզու գործածելէն վերջը, Յուլ. 31ին դեսպանաց թարգմանները հանդիսաւոր կեր-պով Դուռը կը հրաւիրուին, իբր թէ մեծ բան մը լսելու, եւ երբ կ'երթան իրենց կը յայտարարուի թէ նախարարաց յանձնաժողով մը մեծ զգուշու-թեամբ նոր ծրագիր մը պատրաստած է, եւ Սուլ-թանն ալ վաւերացուցած, եւ որ թարգմանելով հետեւեալ օրը պիտի հաղորդուի դեսպանաց։ Օ-

գոտոս 1ին Սուլթանին այս 3ը. պատասխանը կը տրուի, որ կրկին յոլորովին անգոհացուցիչ բան մը կը գտնուի դեսպաններէն։

ԼՕՐԴ ՕՕԼՋՊԸՐՒԻ ԵՒ ՍՈՒԼԹԱՆ

Ասոր վրայ Լօրտ Սօլզպըրի ճնշում գործածելու հարկը տեսնելով հասկնալ կ'ուզէ Օգոստոս 5ին թէ Ռուսիա մինչեւ ու՞ր կրնայ երթալ։ Լօպանօֆ բացէ ի բաց մերժելով ճնշումի գաղափարը, Լ. Սօլզպըրի ալ ետ կը կենայ, Ռուսիայէն գաւուիլ գործին չի գալով։

Լօրտ Սօլզպըրի Դրան հետ այս ու այն կէտի վրայ վիճելէն ձանձրացած՝ կեդրոնական հարուած մը կը փորձէ. կ'առաջարկէ թէ բարեկարգութեանց գործադրութեան ապահովութիւն ըստանալու երկու կերպ կայ, մին որ պաշտօնեայք առնուին անխտիր քրիստոնեայներէ եւ մահմետականներէ՝ իրենց թուոյն համեմատութեամբ, որ էր դեսպանաց Դրագրին պահանջածը, եւ զոր Սուլթանը չընդունեց։ Կը մնայ ուրիշ միջոց մը այն է որ 4 թիւրքերէ եւ 3 պետութեանց 3 ներկայացուցիչներէ բաղկացած քոմիսիոն մը նստի Իզմիւտ կամ Վան կամ Պիթլիս եւ հսկէ ժողէն։ Լօպանօֆ ի սկզբան ասիկայ ընդունեց։ (Թեւ վերջը այսպիսի fօrմիւլէի մը Ռուսիոյ շատ մօտ ըլլալը չի սիրելով անոր Պօլիս նստիլը յարմար սեպեց, եւ աւելի վերջն ալ բոլորովին ձգեց, առարկելով որ Պերլինի ատորագրող ուրիշ պետութիւնք ալ կրնան պահանջել որ անոնք ալ ներկայ ըլլան այս fօrմիւլոյին)։

Մինչ կառավարութիւնք այս բանակցութեանց մէջն էին, դեսպանք ալ ծրագրին վրայ կը բանակցէին Դրան հետ, եւ չի գիտնալով թէ ի՞նչ է ընդունուածը եւ ի՞նչ մերժուածը, իրենց կարծիքին համեմատ Դրան այլ եւ այլ անգամներ ընդունած կէտերը գրութեան մը մէջ ամփոփելով՝ կը զրկեն Դրան հարցնելու թէ ասո՞ք են ընդունուածները, եւ իրենց թարգմանները պատասխան մը ընդունելու կը զրկեն մեթրացկանի պէս։

Դուռն ալ դեսպանաց այս անդիւանագիտական ընթացքէն քաջալերուած այս անգամ չորրորդ ըլլալով աւելի աննպաստ պատասխան մը կուտայ Օգոստոս 19ին, արդէն ընդունած չատ մը կէտերն, ալ յետս կոչելով։

Ասոր վրան Լօրտ Սօլզպըրի աւելի պնդեց իր խառն քոմիսիոնի պահանջին վրայ, Սուլթանը իր Լոնտրայի դեսպանին միջոցաւ յայտարարեց Լ. Սօլզպըրիին թէ խառն քոմիթէն չի կրնար ընդունիլ (Օգոստոս 21), եւ ապառնաց որ եթէ Լ. Սօլզպըրի պնդէ ատոր վրայ, Թիւրքիա ալ քաղաքականութիւնը փոխելով Ռուսիոյ գերկը նետուիլ պիտի սպասուի։ Իսկ Լօպանօֆ Ս. Բէթերսպուրկի Թիւրք դեսպանին կը յայտարարէ թէ ինք Անգղիոյ համաձայն է եւ Անգղիա ատկէ պակաս բան չի կրնար պահանջել (Օգոստոս 28)։

Սուլթանը Խաժակ մը վախցաւ ասկէ եւ զիջումի երես բռնեց։ Որպէսզի Լօրտ Սօլզպըրիէ խառն հսկող քոմիսիոնէն ազատուի, դեսպանաց ընկերքէն առաջարկածները ընդունելու միտում ցոյց տուաւ, եւ սկսաւ կրկին բանակցիլ ընդունուելիք կէտերուն վրայ, Սեպտ. ի սկիզբէն մինչեւ Հոկտ. ի կէսը։ Հայք համբերութեամբ սպասելէն յոգնած եւ դեսպանաց զիջողութիւններէն կասկածելով եւ վախնալով որ ոչնչին ցոյց մը կատարել Պապը Ալին Հոկտ. 1ին, որպէսզի խնդիրը չուտ եւ արդիւնաւոր կերպով վերջացնելու նպաստած ըլլան։ Կառավարութիւնը այս ցոյցը արդիւնք ուզելով խռովութիւն տեղի կ'ունենայ։ Հայք եկեղեցիները կ'ապատանին, մինչեւ որ դեսպանք միջամտելով՝ իրենց պաշտպանութեան տակ կը հանեն եկեղեցիներն։ Հոկտ. 10ին։ Հոկտ. 13—14ին ալ արդեօք պաշտօնեայ Սայիտ փաշան 3 դեսպանաց հետ ծրագրին վերջին խմբագրութիւնը կատարելով, Սուլթանն ալ իր հաճութիւնը տալով կ'ընդունուի Հոկտ. 15ին։ Այս անգամ ալ Դուռը զայն հրատարակել չուզեր, Սուլթանն ալ հրավարտակ հանել կը մերժէ, առարկելով որ Մահ-

մեռականք գրգռեալ են եւ հրովարտակ մը գ-գուէն աւելի վնաս կ'ընէ։ Դեսպանք ասիպուե-ցան ասալ կ'ելլով նահիլ եւ քիչ մը հանգչիլ, եւ այսպէս խնդիրը փակուեցաւ առժամապէս։

Այս առեն արդէն գալառաց մէջ ջարդե-րը սկսած էին՝ Պապը Աւլիի ցոյցէն վերջը, եւ դեսպանք ալ ջարդերու խնդիրով սկսան զբաղիլ, իրենց խեղճ ու կրակ ծրագիրը մէկդի ձգած եւ մոռցուելման մատնած մինչեւ հիմա։

Ահաւասիկ այդ ջարդերուն մէկ համառօտ յուցակը։

Սեպ. 30 կ. Պոլիս։
Հոկ. 3 Ադ Հիսար։
,, 4-8 Տրապիզոն։
,, 6 Էրզրում։
,, 14-25 Գղլի։
,, 16 Հաճին։
,, 20 Մարաշ։
,, 21 Նուիկկեան։
,, 24 Պայազիտ։
,, 25-26 Կիւմիւշխանէ, Պէյպուրտ։
,, 27-28 Ուրֆա, Այնթապ
,, 27-29 Բաբերդ, Շապին-Գարահիսար, Բայազիտ, Ուրֆա։
,, 30 Էրզրում։
,, 31 Մէրսին, Ադանա։
Նոյ. 1 Մալաթիա, Արապկիր։
,, 2-9 Սեվերեկ։
,, 3-18 Մարաշ։
,, 1-20 Վանի Վիլայէթ։
,, 7 Ատիաման, Ակէթան-դրէթ, Մէրսին։
,, 8 Էյնթապ։
Նոյ. 10 Խարբերդ, Սասուն, Տալվորիկ, Բայազիտ։
,, 12 Ովազ, Կիւրին, Զավզա։
,, 13 Զօղ Մէզրիմէն։
,, 14-17 Ախթամար։
,, 15 Թօղաթ, Մուշ, Մարզուան։
,, 16 Ամասիա։
,, 17 Եէնիհէ Գալէ։
,, 18 Մարաշ։
,, 19 Սղերդ։
,, 20 Վան, Անթիոք, Զօ-րում, Համիտիէ։
,, 27 Բասէն դաշտ։
,, 28 Զիլէ։
,, 30 Կեսարիա։
Դեկտ. Վեղիր Քեօփրիւ։
,, Հալէպ։
,, 3 Սվազ։
,, 7 Սամսուն։
,, 14 Թարսուս։
,, 14-15 Ադանա Կիւնէ։
,, 24 Ադպէս։
,, 28-29 Ուրֆա։
Յունվ. 1 Պիւրէճիկ։

Մինչ Սուլթանը այսպէս գեսպաններուն՝ մանաւանդ Անգլիոյ դեսպանին՝ հետ կը խաղար Պօլիս եւ ներսերն ալ ջարդերը ամենայն արա-գութեամբ չարունակել կուտայ, ուրիշ խաղ մըն ալ Լօրտ Սօլզպըրիին կը խաղայ։ Երբ սա Անգ-լիոյ ժողովրդեան գրգռուած ժամանակը նոյեմ-

բերի սկիզբը՝ ի կիլտհօլ եւ ապա ի Պրայթըն՝ ա-ռնաբանութեանց մէջ Սուլթանին դէմ խիստ լե-զու գործածելով կը գատապարտէր, կ'ապառնար Սուլթանն ալ պատուէրներուն անհամաձայնութեան եւ ճնշում գործածելու անկարելիութեան վրայ վըս-տահացած՝ Լօրտ Սօլզպըրիին պատգամներ կը ղրկէր, իբր թէ Անգլիոյ պաշտպանութեանը կը փափաքի, եւ կը թախանձէ որ Լօրտ Սօլզպըրի ի-րեն նպաստաւոր խօսի, եւ կը խոստանայ, եւ կըր-կին կը խոստանայ որ բարեկարգութիւնները պի-տի գործադրէ, միայն թէ նախ երկիրը խաղաղե-լու է ետեւ. ետեւ.։ Սուլթանին այս նշանաւոր պատգամները արդի լուսով կարդալով ուրիշ մեկ-նութիւն չեն վերցներ եթէ ոչ սա որ Անգլիան ծաղրելու նպատակաւ եղած էին ազուէս Սուլ-թանին կողմէն։ Սուլթանին այս պատգամները կը գտնուին գործոյս Է. մասին մէջ։

Ի լրումն ամենայն խաղքութեանց Լօրտ Սօլզպըրի ապառնալիքը քիչ մըն ալ առաջ տանե-լով նաւատորմիղը դէպի Տարտանէլ չարժեց, եւ երբ ամեն կողմէն բան մը ըլլալու կ'ապասէին, Հայոց ակնկալութիւնները վերջապէս իրականա-նալու վրայ էին, յանկարծ նաւատորմիղը կեցաւ ու քիչ մը վերջն ալ ամբողջովին եւ խայտառակ կեր-պով ձեռնունայն ետ դարձաւ։ Անգլիա պարտեալ ետ քաշուեցաւ ապացուցին՝ իր պաշտպանեալ Հա-յը ձգելով գազան Սուլթանին վրէժխնդրութեանը։ Ճիշդ ինչպէս որ նախակրաց ժամանակ իր թա-գաւորնեէն մին՝ Ասիածասիրան Բիչարտ՝ երեք էր 700 տարի առաջ, երբ Սալահատինի հետ կռած՝ 1192ի գաշինքէն կիւլիկիոյ Հայերը դուրս թողուլ ու Սրեւելքէն հեռանալով՝ Հայերը Սալահատինի վրէժխնդրութեան յանձնած էր։ Բարեբարդաբար Հայք ալ յայնժամ իրենց առիւծը ունենալով, Լեւոն Բ., վերահաս վտանգէն ազատուեցան (տես էջ 325)։

ԼՕՊԱՆՕՓԻ ՅԱՐՈՒՑԱՒ ԱՐԳԵԼՔԸ

1895 Դեկտ. 11ին Սըր Ֆ. Փըրրի կը տեղե-

կագրէ Լօրա Սօլզպըրիի թէ գործերը չեն բարւոքիր Պօլիս, նախարարք ոչ մի ազդեցութիւն չունին, Սուլթանը անզօր է բարւոքում մը յառաջ բերելու, զինք չրջապատողներն ալ չափազանց ապահանեալ եւ անկարող ըլլալով չեն կրնար իրեն տեղը գործել, գաւառներուն մէջ Քիւրդերը աւերածն ու չարդը կը շարունակեն անպատիժ, եւ անմեղ Հայեր կը բանտարկուին, գանձը դատարկ ըլլալով զէնքի կանչուած բէսիֆները միայն գողութեամբ պիտի ապրին, փոխանակ կարգը վերահաստատելու, Զէյթունը պաշարուած է, Կրետէ ոտք ելած է, Մակեդոնիա կը խլրտի եւ եւրոպական վիճակը երթալով կը վատթարանայ, եւ կը յաւելու,

«Իրաց այս վիճակը ոչ միայն կ'արդարացնէ, այլ նաեւ հարկաւոր կ'ընէ պետութեանց միջամտութիւնը, կարգը վերահաստատելու, եւ խաղաղութիւնը վտանգող ապագայ խռովութենից առջեւն առնելու նպատակաւ։ Բայց, դժբաղդաբար դեսպանաց համաձայնութիւնը, գոնէ Ռուսիոյ դեսպանին համար, միայն օտար հպատակաց պաշտպանութեան սահմանադրուած ըլլալով, Պրն. Նէլիւօֆ իմիգիմը արտօնեալ չզգար իր ընկերաց հետ խորհրդակցութեան մտնել Թիւրքիոյ ընդհանուր վիճակին նկատմամբ»։

Ուստի Սըր Ֆ. Բըրրի կը խնդրէր որ միջոցներ գործադրուին Ռուս կառավարութեան համաձայնութիւնը ստանալու, որ Պրն. Նէլիւօֆ արտօնուի միւս դեսպանաց հետ այս մասին խորհրդակցութեան մտնել։

Լօրա Սօլզպըրի ասիկայ Ս. Բեթերսպուրգի Անգղիական դեսպանին գրկեց, 1896 Յունվ. 7ին (Նօ. 2, էջ 289)։ Դեսպանն ալ նօթագրով մը Լօպանօֆին մատուց, Յունվ. 15ին, եւ Լոպանօֆին հետ ունեցած տեսակցութիւնն ալ տեղեկագրեց

Լօրա Սօլզպըրիին Յունվ. 16ին (էջ 296)։ Լոպանօֆ բացարձակապէս կը մերժէ Թիւրքիոյ ներքին գործոց խառնուիլ, եւ Սուլթանին ու իր հպատակաց գործերուն միջամտիլ։ Լօրա Սօլզպըրի կը պատասխանէ որ, «կը տեսնէ թէ Ռուսիա միայն չէ որ այդ գաղափարը ունի, եւ հաւատացած է որ Պետութենից հաւանաձայնութենէն զատ ուղիղ առանձին գործելն չատ աւելի եւս։ Բայց թէ Ռուսիոյ բռնած բացառական եւ սպառողական դիրքն շատ փոչ բան կրնայ յուսացնել»։ Սպասելով Անգղիա ալ նոր կերպ մը գործօն դերը ըլլալու Հայկական Հարցի վերաբերմամբ։

Իշխան Լոպանօֆի այս պատգամը Հայկական Հարցի մէջ խնամ վատ դեր մը խաղացած ըլլալուն, անոր կարեւոր մասերը հոս կը քաղենք։

ՊԱՐՈՆ ԿՕՇԷՆ ՍՒՐ ՐՕԲԻԶ ՍՕԼԶՊԸՐԻ

Մ. Բեքերսպուրկ, 16 Յունվար 1896.

Տէր.

Ներկայիս պատիւ ունիմ Ձեզ դրկելու այլ նօթագրոյն մի պատճէնը, որով Ձեր Լօրտութեան փոխադրիս հաւանաձայն, հաղորդեցի Արտաքին Գործոց Նախարարին Պրն. Ֆ. Բըրրիին անցեալ Դեկտ. 19ի պաշտօնագրին նիւթը . . . Նորին Վսեմութիւնը ըսաւ որ իրերը բաւական հանդարտ վիճակ մը առած են ի Թիւրքիա, եւ թէ Զէյթունի գործէն զատ ուշադիր պատահած է արդարացնելու այն հանգամանքը որ Սուլթանին կարգ ու կանոնը վերահաստատելու նպատակաւ ըրած քայլերը ապարդիւն պիտի մնան։ Ես յիշեցնել տուի Ն. Վսեմութեան որ Ուրֆայի չարդը նոր դէպք մըն է, եւ թէ բաւ որ այս սոսկալի դէպքը տակաւին մտքերուն մէջ թարմ է, դժուար է կացութիւնը յուսալից ենթադրել, քանի նոյն տեսակ դէպքերու նորին պատահելու կարելու-

թիւնը անտեսել ։

Ն. Վաւերագիրը պատասխանեց թէ ամեն ինչ կարելի էր, բայց թէ ինքը Սուլթանին քարի կամեցողութեան նկատմամբ իր ունեցած վստահութիւնը խախտող բան մը տեսած չէ, եւ վստահ էր թէ նա իր կրցածը կ՚ընէր . . . .

Դեսպանաց հաւերաժշտութեանը վրայ խօսելով նա ըսաւ որ, ինքը չէր ընդուներ որ անիկայ միայն օտարականները պաշտպանելու համար առնուած էր, եւ իբր հակառակը փաստող օրինակներ յառաջ բերաւ, այն քարեկարգութիւնները, որոնք պետութեանց միացեալ գործունէութեամբը Սուլթանի վրայ պարտք դրուեցան, նաեւ ամէն մօտերս ա. նոնց Հիւրքրուկի մէջ ըրած միջամտութիւնը ։

Ի պատասխանի եւս հաւատամակութիւն ունեցայ դիտել տալու որ իմ հասկցողութիւնս այն էր որ չէ այն խորհրդակցութեանց, որոնք բոլոր պետութեանց դեսպաններու միջեւ տեղի ունեցան, իրենց ազգայիններն պաշտպանելու համար առնուելիք քայլերու վասին՝ երբ Պօլսոյ մէջ խռովութիւն մը պայթի, անոնց մեծամասնութեանը մէջ միտում մը երեւցաւ այս բանակցութիւնը առնի յառաջ տանելով՝ խորհելու այն միջոցներու վրայ, որոնք կրնային բարւոքել ընդհանուր կացութիւնը, որ այսպիսի պատահարներ կարելի կ՚ընէ ։ Բայց Պրն. Նէլիտօֆ իր պաշտօնակիցներուն հասկցուցած է որ իրեն տրուած հրահանգը իրեն իշխանութիւն չէր տար այդպէս ընելու ։

Իշխան Լոպանօֆ հոս դիտողութիւն ըրաւ որ, իր Պրն. Նէլիտօֆի տուած հրահանգին մէջ Նորին Վսեմութեան բաւական մեծ ազատութիւն տուած էր, բայց ես չկրցի ըմբռնել որ այդ ազատութիւնը, մինչեւ ո՞ւր կ՚երթար ։

Ն. Վաւերագիրը վերջացնելու ժամանակ

ըսաւ թէ ինքը ժամանակ մը կ. Պոլիս ապրած էր, եւ թէ Զէրդ Լօրտութիւնն ալ որ հոն գտնուած է, պէտք է գիտնայ՝ այնման յառ որման ինքը՝ թէ ինչման անյուսալից եւ անկարելի գործ մը պիտի ըլլայ Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող դրութենէն տարբեր կառավարական դրութիւն մը, Բարձրաւելք մը, ինչ. Երեսփոխանական կառավարութիւն, նախարարաց պատասխանատուութիւն իրենց կարգին սխալչելի բաներ կրնան ըլլալ, բայց կ. Պոլսոյ մէջ անոնք միայն բաներ պիտի լինին, որոնք Թրքական մէջին համար նշանակութիւն չունին ։

Ես Ն. Վաւերագիրեան յիշեցնել տուի որ իրեն կ. Պոլիս գտնուած ժամանակին ի վեր շատ ժամանակ անցած է, եւ թէ վերջերս պատահած դէպքերը կը ցուցնեն որ երբեմն փոփոխութիւններ տեղի ունեցած են Թրքական գլացուններուն մէջ, որուն ինքը պատասխանեց թէ [illegible] ։

(Նօ 2 1896 էջ 292)

Զէրդ
Վ. Ի. Կօշկն

ԱՆԳԼԻՈՑ ՊԱՏԱՀԱՆՆ ԸՆԴԴԻՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ահաւասիկ պաշտօնական աչխարհին մեզի տուածը. Կապոյտ գրքերուն քննութիւնը մեզ այն եզրակացութեան կը տանի թէ ամբոխին բռնի ժամանակ Անգլիոյ ազգու կերպով միջամտելով Հայկական խնդրոյն գոնէ ժամանակաւոր լուծում մը տալուն, գոնէ թափուած արիւնին եւ վատնուած նիւթական ուժին համապատասխանող քայլ մը առնելուն արգելք հանդիսացողը Ռուսիան էր Սակայն կապոյտ գիրքերը ամեն բան չեն ասար ։ Անոնց պարզ ընթերցումը, ձգէ մանրակրկիտ քննութիւնը, կը յուցնէ թէ չատ պակասներ կան, դիւանագիտական ամբողջ թղթակցութիւնները չեն տար այլ միայն օրչափ որ ար-

տաքին գործոց պաշտօնատունը կրնայ եւ յարմար կը սեպէ տալ։ Հարկաւ չատեր գաղտնի մնալու են, զորս միայն ապագայ պատմիչը պրպտելով անոր դիւաններէն լոյս աշխարհ պիտի բերէ։

Պէտք է խոստովանինք որ միայն Ռուսիոյ դիմադրութիւնը բաւական չէ Անգղիոյ այդչափ խայտառակ կերպով Հայկական գործէն ետ քաշուիլը մեկնելու։ Անպատճառ գաղտնի բան մը ըլլալու էր, եւ այնչափ ծանրակչիռ, որ Լօրտ Սօլզպըրին ստիպէր այս ամօթալի քայլը առնելու։ Մանաւանդ որ Անգղիա Լօպանօֆին անսպասելի տրամադրութիւնները գիտէր։ Լօպանօֆ գաղտնի պահած չէր զայն, Սասունի քօմիսիոնին անօգուտ ըլլալը յայտարարած էր բարեկարգութեանցծրագիրը Դրան մատուցանելէնառաջ, 1895 Մարտ 28ին Հայերը ցրուած ժողովուրդ մը ըլլալով Հայաստան կոչուած երկիր մը չըլլալը կը պնդէր, Մայիս 7ին իսկ բարեկարգութեանց ծրագիրը պիտի չէ յաջողի կը գուշակէր, մանաւանդ Մայիս 30ին, բացարձակապէս կ'ըսէ թէ «Ոչ մէկ պաթիշայի պակ Ռուսիա ճնշում գործածելու համար կը մնայ», թէ հրահանգ ղրկած է Նէլիւտօֆին (Պօլսոյ դեսպան) այդ տեսակ քայլ մը չառնել։ Յունիս 6ին նոյնը կ'ըսէ եւ պարզապէս կը յայտարարէ թէ հակառակ է փոքր Ասիոյ մէջ նահանգ մը կազմելու գաղափարին, ուր Հայք բացառիկ արտօնութիւններով սկսին ապագայ Հայկական թագաւորութեան մը համար աշխատիլ։ Յունիս 19ին երբ Լ. Փիմպըրլի Սուլթանին 48 ժամ ժիջոց տալ կ'առաջարկէր Ռուսիա յայտարարեց թէ Ջարը ատոր չի հաճիր եւ այսպէս ամէն առթիւ Ռուսիա կը ցուցնէր թէ Հայկական չարժման դէմ է, եւ ո՛չ եւ է ատիճանի ճնշում գործածուելուն չի հաճիր։

Լօրտ Սօլզպըրի իր հակաթիւրք չար-

ժումը սկսել էին առաջ ասիկայ գիտէր։ Ինչպէս որ հնար չէ ենթադրել թէ Լօրտ Սօլզպըրի միայն ցոյցի համար՝ առանց ինչ ընելիքը գիտնալու՝ տղայամտաբար այս գործին մէջ նետուեցաւ, նոյնպէս ալ հնար չէ երեւակայել թէ Լօրտ Սօլզպըրի պէս պահպանողական մը, որ մինչեւ այն ժամանակ Թիւրքիան պաշտպանած էր, Սուլթանին մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած էր, Ռուսիոյ անցեալ ու ներկայ տրամադրութիւնները լաւ գիտէր, Հայոց նկատմամբ այսպիսի դիրք մը բռնէ, Լոնտրայի Թիւրք դեսպանին այնպիսի սաստիկ յանդիմանութիւններ տայ, Սուլթանն ալ այնպէս գեռանէ գեռին զարնէ, պատապարտէ սպառնայ 15 օրուան մէջ իրարու եռեւէ Նոյեմբերին իր արտասանած կիլտհօլի եւ Պրայթընի ճառերուն մէջ, մինչեւ իսկ Անգղիոյ նաւատորմիղը դէպի Պօլիս չարժումի մէջ դնէ, առանց հաշիւ առնելու թէ Ռուսիան պիտի հակառակի իրեն։ Ոչ, աւելի հաւանական կ'երեւի թէ Լօրտ Սօլզպըրի, Ռուսիան հաշիւ առած էր, բայց դէպք մը պատահեցաւ, անակնկալ մը, զոր հաշիւ առնել կրցած չէր, եւ որ զինք ստիպեց նահանջել։

Ի՞նչ էր այդ անակնկալը, ահաւասիկ ատիկայ է գաղտնիքը։ Ոմանք կ'ըսեն թէ այդ ժամանակ Ամերիկայի մէջ հոգային խնդիրի մը համար Միացեալ Նահանգաց հետ սէճի բռնուելով նախագահին բռնադատական դիրք բռնելն էր։ Ուրիշներ աւելի հաւանականութեամբ կ'ենթադրեն թէ Գերմանիոյ կոզմէն էր արգելքը։ Թէ Գերմանիան այնչափ ալ ձեռնպահ կեցած չէր խնդիրին մէջ, թէ կայսրը անտարբեր աչօք չէր կրնար դիտել Անգղիոյ ազդեցութեան հաստատուիլը այն երկրին մէջ ուրկէ նա իր սիրական երկաթուղին պիտի անցնէր։ Կը կարծուի թէ Ռուսիայէն աւելի Գերմանիան էր

Սուլթանը դիմադրութեան գրգռողը, եւ որ Ա-
ստրիոյ հետ Թիւրքիան պայպանելու նպատակաւ
Անգղիոյ հակառակ գաւազրութիւն մը նիւթած էր։

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՑ ԾՐԱԳՐԻՆ ՎՐԱՑ

Դեսպանաց պատրաստած ծրագիրը մէկ մեծ
պակաս մը ունէր, այն է երաշխաւորութիւն թէ
ծրագրին գծած բարեկարգութիւնք, մինչեւ
իսկ եթէ ընդունուէին պիտի, իրօք գործադրուէին
թէ ասիկայ ալ՝ նման հին ֆէրմաններու եւ Հաթ-
թերու՝ թղթի վրայ մնացած չոր խոստում մը
պիտի չըլլար։

Լօրտ Սօլզպըրի տեսաւ այդ պակասը եւ
ուզեց զարմանել զայն իր առաջարկած Խառն Ծանյ-
նաժողովով որ պիտի բաղկանար 4 Թիւրքերէ եւ 6-
թէք պետութեանց ընտրած 3 Եւրոպացիներէ։ Այս
յանձնաժողովը պիտի նստէր Վան, Պիթլիս, կամ
Էրզրում եւ մտքէն հսկէր գործադրութեան վրայ։
Ասիկայ բոլոր ծրագիրէն անհամեմատ լաւ բան
մըն էր, ամենալաւ բանը որ Անգղիա կրնար ը-
նել Հայոց համար։ Այն իրողութիւնը որ Դուռը
աւելի նախընտրեց դեսպանաց ծրագիրը ընդունիլ
քան թէ այսպիսի մի Խմիսիոն, ապացոյց մըն
է ասոր աւելի ազդու միջոց մը ըլլալուն։

Ինչ օգուտ որ Լօսանօֆի առարկութեանց
վրայ թաւնալով Սօլզպըրի տեղի տուաւ այս
Խառն Խմիսիոնի մասին ալ։

Ժամանակին չատ խօսուեցաւ Դեսպանաց
պատրաստած բարեկարգութեանց ծրագրին (Մայ.
11), եւ Իրան ընդունածին (17 Հոկտ.) մէջտեղը
եղած մեծ տարբերութեան վրայ։ Առաջինը երկ-
րորդէն չատ լաւ կարծուեցաւ առ հասարակ։ Սա-
կայն մտքէն ննջութիւն մը կը ցուցնէ թէ իրա-
մէ չատ ալ տարբեր թիւն չունին, եւ երկուքն ալ

ո՛ եւ է յարդ չեն կրնար ունենալ, քանի որ գոր-
ծադրութիւնը երաշխաւորող ապահովութիւն մը չի-
կայ, հակոզութեան միջոց մը տրուած չէ։

Որովհետեւ այժմ Հայերը կառավարող
վարչական օրէնքն է այս, ատոնց երկուքն ալ
գրած ենք է. մասին մէջ, որպէսզի ամեն ոք
ձեռքը ունենայ զանոնք եւ անձամբ կարենայ քաղ-
դատել իրարու հետ։ Մենք միայն հետեւեալ դիտո-
ղութիւններով կը բաւականանանք։

Թէ դեսպանաց եւ թէ Դրան ծրագրին մէջ
չիկայ քան մը որ նոր ըլլայ, որ հին ֆէրմանն-
ները կամ օրինագիրքը տրամադրած չըլլանան։
Դուռը ասիկայ մանանձիլ ընելով՝ այսպիսի իբր
թէ նոր ծրագրի մը հարկ չըլլալը ցցնելու նպատա-
կաւ՝ միշտ արդէն գոյութիւն ունեցող Օսմանեան
հին կանոնադրութեանց կոչ կ'ընէ։

Կարեւոր երկու տրամադրութիւններ կային
դեսպանաց առաջարկին մէջ, որոնք աստիճան մը
կրնային երաշխաւորել քրիստոնէից իրաւունքները,
եւ բարեկարգութեան գործադրութիւնը։ Բայց
Սուլթանը ատոնց երկուքն ալ մերժելով բոլոր
ծրագիրը անհետեւանք մնալու դատապարտեց։ Ա-
սոնց մին էր Վալիներու եւ Բարձր Դժմիսէրի
ընտրութեանց մէջ պետութեանց մասնակցու-
թիւնը, եւ միւսը վարչային պաշտօններու մէջ
քրիստոնէից մասնակցութեան որոշ չափը ճշդելը։

Այս վերջինը արդէն սկզբունքով ընդու-
նուած էր Դռնէն, բայց միշտ անորոշ թողուած
էր, «պաշտօնեայ առանց կրօնի եւ ազգի խտրու-
թեան պիտի ընտրուին» պատճառաբանութեամբ ձըգ-
ուած էր։ Դուռն ալ քանի մը Հայեր անկարեւոր
պաշտօններու կարգելով՝ Թիւրքիոյ մէջ հաւա-
սարութիւն մտցուցած կը յայտարարէր։ Դեսպա-

նաց ծրագիրը վարչային երկնակ դրութիւն մը կը պահմանէ Հայաբնակ գաւառաց համար։ Պաշտօնեայք, Վալէ, Մխիթարեանք. Գայմագամ եւ Մխիթէր բնակչաց մնծամասնութեան պիտի վերաբերին եւ անոնք ալ Մուավիններ (օգնական) ունենալով, այս Մուավինները փոքրամասնութեան պիտի վերաբերին։ Նաեւ ո՛ եւ է ժամանակ Վիլայէթի մը Միւթէսարրիֆներուն եւ Գայմագամներուն ամբողջ թուոյն մէկ երրորդը՝ եւ ոչ պակաս՝ միշտ քրիստոնեայ պիտի ըլլան։

Այս որոշ կարգադրութիւնը որ փախուստի ճամբայ չի թողուներ, Դրան գործին չի գալով փոխեց զայն, եւ քրիստոնեայներէն միայն Մուավինները ընտրել խոստացաւ. ըսել ուզելով թէ քրիստոնեայք պատութեան ոչ մէկ կողմը մնծամասնութիւն կը կազմեն, այլ ամեն տեղ միայն փոքրամասնութիւն են, եւ այսպէսով գեսպանաց պնդածը ջրել ուզեց։ Դեսպանք այսպէս իրենց ծրագրին էական մասին նկատմամբ տեղի տալով, ամեն ինչ կրկին Թիւրքին ձեռքը յանձնած եղան առանց երաշխաւորութեան։

Ասով ծրագրին ուրիշ բարի տրամադրութիւններն ալ, զորս Դուռն ալ ընդունեց, ո՛ եւ է կարեւորութիւն եւ արդիւնք չունեցան, քանզի չի գործադրուեցան։ Այսպիսի ապարդիւն մնացած բարի տրամադրութիւններէն գլխաւորներն են։

Վարչական բաժանումները փոխելով համացեղ տարրերուն մէկտեղ խմբումը։

Քիւրտերուն գաղթումներուն վրայ հսկելու պաշտօնով Ազիւէթ Մէհմուրլի մը հաստատութիւնը։

Զէնք կրելու մասին եղած օրէնքը Քիւրտերուն համար ալ ի գործ գրուելու խոստումը։

Հարկերու հաւաքման ժամանակ քանութիւն

չի գործածելու, պատանի իրեղէններ, անասուններ եւ կարեւոր գործիքներ չի ծախուելու օրէնքը։

Ձոր աշխատութեանց, կամ ոստիկանաց, զօրաց եւ հարկահաւաքաց կերակուր եւ ձիերուն կեր տալու դրութեան, տասանորդի վաճառութեան ջնջուիլը, եւ գաւառանաց համար սահմանուած օրէնքներ, բոլորն ալ հետեւանք չունեցան, եւ ո՛ եւ է փոփոխութիւն մը յառաջ չի բերին, եւ չէին կրնար յառաջ բերել։

Մինչեւ իսկ եթէ Վալին, Միւթէսարրիֆը, եւ Գայմագամը քրիստոնեայ ըլլային՝ դեսպանաց ծրագրածին համեմատ եւ ապահովի՝ կրկին մեծ բան մը ակնկալել հնար չէր։ Քանզի նախ՝ որ Դրան քրիստոնեայ պաշտօնեաները Թիւրքերէն լաւ չեն, եւ երկրորդ՝ եթէ լաւ ալ ըլլան քանի որ Դրան կամքէն եւ քմահաճոյքէն կախուած են, բան մըն ալ չեն կրնար ընել։

Իսկ Բարձր Դռնէն մը ժամանակաւոր պաշտօնէն չատ բան չէր կրնար յուսացուիլ, եւ իրօք Սուլթանը Շաքիր փաշան այդ պաշտօնով ժամանակ մը զրկեց գաւառները, դեսպանք ալ կամայ ակամայ ճանչցան անոր պաշտօնը, բայց բան մը չի կատարեց։ Եթէ մինչեւ իսկ դեսպանք իրենք Թիւրք պաշտօնեայ մը ընտրէին այդ պաշտօնին, կրկին անօգուտ կ՛ըլլար, եթէ Դրան իրաւասութեան տակ գրուէր նաեւ Դուռն ու Սուլթանէն անկախ հեղինակութիւն մը պէտք է ո՛ եւ է բարեկարգութիւն ի գործ դնելու համար։

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԿԸ ՓԱԿԷ

Հայկական Հարցին չորրորդ տեղի ունեցած մի քանի տարուան դիւանագիտական եռանդուն գործունէութիւնը վերջ մը գտաւ 1895 Հոկտ. 16ին, երբ Դուռը ընդունեց բարեկարգութիւն-

ները։ Դեսպանք առավ իրենց գործին մեայն մէկ մասը կատարած էին, կը մնար անոնք գործադրել տալու աւելի դժուարին գործը։ Դեսպանք գործը բոլորովին իրենց վրայէն նետելով ձեռքերնին լուացած չէին, այլ Դրան մի քիչ հանգիստ եւ գործադրութեան համար ալ քիչ մը ժամանակ տալէն վերջը, պիտի սկսէին հակողութեան կարեւոր գործին։ Բայց ահա վրայ եկան սարսափելի ջարդերը, որ մինչեւ 1897ի վերջը զբաղ պահեցին դեսպանատուները։ Երբ ջարդերը մի քիչ նուազեցան մէջտեղ եկան Ցունաստանի եւ Կրետէի խնդիրները, որոնք բոլորովին մոռցնել տուին Հայոց խնդիրը։

ԿՐԵՏԷԻ Ֆէօվրիւլի Մէհէմմէտ մեծ վէզիրի ժամանակ առնուեցաւ Վենետիկցիներէն 1669· Սեպ· 6ին, քանի եւ հինգ տարի պատերազմէ մը վերջը։ Կրետացիք ապստամբեցան 1866ին Ցունաստանի օգնութեամբ։ Դուռը իր Ա.Թէնէքէ դեսպանը եւս կանչելով պատերազմի կը պատրաստուէր, երբ պետութիւնք 1868ին Բարիզ դեսպանաժողով մը գումարելով սաթկեցին Ցունաստանը չօգնել Կրետէի, Կրետացիք ալ անօգնական մնալով չուտով նուաճուեցան։ Բայց Դուռը առանձնաշնորհումներ տուաւ անոնց, 1868 Նոյ· 15ի Հալէփայէ զրոյցներով, որոնք հարկաւ ամենքն ալ լոկ խոստումներ մնացին առանց զօրագրութեան։

1896ին Կրետէ կրկին խլրտիլ կ'սկսի, եւ պետութիւնները կ'ստիպուին անոնցմով ալ զբաղիլ, անվերջանալի եւ ազաղուկ բանակցութիւններով։ Ցունաստան առիթ տեսնելով 1897 Փետրուար 3ին Գնդապետ Վասոս զօրքով Կրետէ կը դրկէ, որ սակայն գործ կը չի կրցաւ տեսնել։ Սուլթանը վըստահ ըլլալով որ ուրիշ պետութիւնք պիտի չօգնեն Ցունաց, եւ Գեորգեսկայէն քաշվերուած, Մարտ 17ին հրամայեց Իսթէմ փաշային մտնել Ցունաստան։ Յոյնք ամէն կողմ յաղթուած սոխուելուցան վերադառնալ Թէսսալիա, Մայիս 12ին։ Պետութիւնք խաղաղութեան պայմանները տուին, Սեպտ· 18ին, եւ վերջնական խաղաղութիւնը կնքուեցաւ Դեկտեմբեր 14ին։

Ցունաստան յաղթուեցաւ, Գնդապետ Վասոս եւս կանչուեցաւ, բայց Կրետէ կը չպրոնակէր ապստամբութիւնը։

Դեսպանք ինքնավարութեան ծրագիր մը պատրաստեցին, եւ Թիւրք զօրաց կղզիէն հեռացումը պահանջեցին, բայց Դուռը չի զիջաւ։ Գերմանիա եւ Աւստրիա որոնց վրայ յենած էր Դուռը, չեզոքութիւն յայտարարելով, միւս 4 պետութիւնք, Ռուսիա, Գաղղիա, Անգղիա, Իտալիա, ժամանակաւոր միջազգային վարչութիւն մը հաստատեցին, իւրաքանչիւրը կրնէր մէկ չրջանակի վարչութիւնը առանձնելով։

1898 Սեպտեմբեր 6ին երբ Գանէայի Անգղիական զօրքը տասանորդի վարչութեան սենեակը իրենց յանձնուելու համար հոն գացած էր, բոլոր մահմետականք ուղ եւ ելած յարձակեցան վրանին, 22ը մեռցուցին եւ 45 ալ վիրաւորեցին, Անգղիոյ դեր հիւպատոսն ալ մեռցուցին։ Ասոր վրան Անգղիոյ մարտանաւը ռմբակոծեց Գանէան եւ մեծ հրդեհ մը առիթ եւնեցաւ, Թիւրքերն ալ քրիստոնեաները չարդեցին։ Ասիկայ իրաւունք առաւ Անգղիոյ ազդուպէս միջամտելու։ Սեպտ· 15ին Նօէլ ծովակալը Գանէայի կառավարչին վերջնագիր մը տալով պահանջեց 48 ժամէն բոլոր մահմետականները զէնքնկեց ընել, յանցաւորները իրեն յանձնել, եւ քանզի այն 30 տուներէն ուրկէ զէնք պարպուեցան Անգղիոյ զինուորաց վրայ։ Ատոնք խակոյն կատարուեցան, եւ Անգղիա դէպ յառաջ գնաց։ Բայց այս միջադէպը ապացուցած էր թէ մինչեւ որ Թիւրքիոյ զօրքը կղզիէն չելլէ, կղզին հնար չէ խաղաղել։ Ուստի Հոկտ· 5ին դեսպանք վերջնագիր մը տուին Դրան չաքաթի մը պայմանաժամով որ 15 օրէն Թիւրք զօրքը պարպել, եւ անկէ 15 օր վերջն ալ քանի Թիւրք զօրք չի մնայ կրնէ։ Եթէ Սուլթանը չընդունէր իր գերիշխանութիւնն ալ պիտի կորսնցնէր։ Հոկտ 10ին Սուլթանը ընդունեց։ Եւ Նոյ· 4ին միջազգային զօրքը բռնեց Թիւրք զօրքին տեղը որ հեռացած էր։ Պետութիւնք ալ Ցունաստանի թագաւորին 2ր· որդին Երկիսը բարձր Պատուիրակ կարգելով զայս հաղորդեցին իրեն՝ Նոյ· 14ին, եւ Սուլթանին՝ Դեկտ· 2ին։ Երկիսը ընդունելով՝ Դեկտ· 21ին անցաւ իր պաշտօնին զբաղելը, զոր կը չարունակէ մինչեւ այսօր։

Այսպէս քանի մը Անգղիացի զինուորաց մահը փրկեց Կրետէն։ Դժբաղդաբար այդպիսի բան մը չի պատահեցաւ Հայոց համար։

Ցունական պատերազմը ամեն կերպով գրժբաղդ եղաւ թէ Ցունաց համար եւ թէ Հայոց ուստ հասարակ Թիւրքիոյ քրիստոնէից համար։

Թիւրքը դարերէ ի վեր յաղթութիւն տանելը մոռնալով, վարժուած էր միշտ յաղթուիլ եւ

տուժելու։ Սակայն առաջին անգամն էր որ Թիւրքը յաղթող կը հանդիսանար եւ իր ուժին գիտակցութիւնը կ'ամանար, կ'զգար որ եթէ թողուի՝ կրնայ դեռ բան մը ընել։ Ասով Սուլթանը քաջալերուեցաւ, հոգի առաւ, եւ այլեւս Եւրոպայի պատգամներուն խոնարհութեամբ անսալով հնազանդելու սիպտուտ Սուլթանը չի մնար։ Այս յաղթութիւնը Սուլթանի համար լաւ միջոց մը եղաւ իր հին յանցանքները քաւելու եւ իր հպատակաց ու այլոց առջեւը իր պատիւը, անունը շտկելու։ Յաղթող Սուլթանը ոչ մէկուն բան մը կը պարտէր այլ եւս։

Այս յաղթութիւնը եւ Հայկական Հարցի մէջ ալ տարած դիւանագիտական յաղթանակը ոչ միայն Սուլթանին ժառանգած գահը ամրացուցին, այլ նաեւ ուրիշ աւելի կարեւոր ծառայութիւն մը մատուցին իրեն, իր վարկը բարձրացնելով մահմետական հպատակաց վրայ, եւ ազդեցութիւնն ու հմայքը աւելի զօրաւոր կերպով հաստատելով իր Իսլամ հպատակաց, եւ գուցէ քիչ մըն ալ բոլոր Իսլամ աշխարհի վրայ։

Թիւրքերը՝ որ միշտ կորնքնելու վարժուած՝ յիմարական կը համարէին Համիտին Եւրոպիոյ միջամտութեան դիմադրելը, քրիստոնեաները ջարդելը, եւ կեավուրի դէմ պատերազմիլը, երբ անոր յաջողիլ եւ յաղթանակելը տեսան, բնականաբար խորհեցան թէ Համիտը իրօք քաջ, խելացի եւ մեծ մէկը ըլլալու է, Իսլամութեան պաշտպանը եւ Օսմանի պետութեան վերազանգնողը, բնականաբար բոլոր Իսլամ հպատակները աւելի սերտիւ յարեցան իրեն։

Միւս կողմէն Հայերն ալ յեղափոխութեան, ցոյցերու եւ բողոքներու սպիպելով, զանոնք ատելութեան դէմ ապստամբ (Քըյաւեր) եւ կրօնքի

թշնամի հրատարակեց, եւ Իսլամներուն այն մասը որ հարստահարուած ու ազքատացած ըլլալով՝ կաչառակեր պաշտօնեայներէն զրուած Հայ տարրին միացած կամ հակամէտ՝ Համիտի վատթար վարչութիւնը կը նզովէին, կրկին Հայերուն դէմ գրգռեց, եւ ջարդեր սարքելով ու Հայուն ստացուածքը կողոպտել տալով սիրելի հանդիսացաւ անոնց ու իրեն քաշեց։

Բարեկարգութեանց ընդունուելէն մինչեւ այս ժամանակ իրիք տարիներ անցած էին, Այդ բոլոր ժամանակ Արեւելեան դիւանագիտութիւնը այնչափ զբաղ եւ լարուած մնաց Կրետական եւ Ռումելական Հարցերով, որ բնաւ ժամանակ չունեցաւ Հայկական խնդրոյն եւ անոր բարեկարգութիւնը ըստ արժանւոյն ուշադրութիւն ընծայելու. ո՛եւէ ներկայացում կամ պահանջ չեղաւ. եւ եթէ ըլլար ալ Դուռը խուսափելու համար լաւ պատճառանք ունէր՝ Կրետէն ու Ռումելիոյ։

Բայց Ռումելիոյ եւ Կրետէի խնդիրներ կարգադրուելէն վերջն ալ պետութիւնք չի համարձակեցան Կրկին մէջ բերել Հայկական խընդիրը, վասն զի ըլլալով որ պիտի չի լաւէն։ Փանդի եթէ Սուլթանը իր նեղ օրերուն, այնչափ տանջեց եւ խաղցուց զիրենք, ի՞նչպէս կրնային յուսալ թէ հիմա մարիկ պիտի ընէ իրենց, հիմա որ իր դիւանագիտութիւնը յաջողած է եւ իր բանակները կեավուրներուն վրայ յաղթող հանդիսացած են։ Եւ այսպէս Հայկական հարցը այդ ժամանակէն իվեր մոռցուած կը մնայ դիւանագիտութեան համար։ Ռումելական պատերազմը Հայկական հարցին դամբանը եղաւ։

Պէտք է յիշել որ 1881ին ալ Ռումելական սահմանագլխոյ խնդիրը պատճառ եղաւ Հայկական

հարցին յետաձգուելուն, պիտմարք խորհուրդ տուաւ որ Ցունական խնդիրէն վերջը քիչ մը հանխատ տալու է Դրան (էջ 519)։ Նոյնը տեղի կունենայ եւ այժմ քանի մը տարիէ իվեր ծագած Մակեդոնական խնդիրը ակրոթեանց ուշադրութիւնը գրաւելով Հայկական խնդիրը մոռցնել տուած է։

ԶԷյԹՈՒՆ—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՈՒՐԱԽԱԼԻ ՄԷԿ ԷՋԸ (1)

Զէյթուն 10 գիւղերէ բաղկացեալ գաւնակցութիւն մընէ. որոնց 6ը Հայ են եւ 4ը Թիւրքմէն, բայց Հայոց հպատակ։ Բնակիչներէն 20—25000 Հայ եւ 5000 Թիւրքմէն։ Զէյթուն 4 ժառանգական իշխաններով կը կառավարուի, եւ 5—6000 պատերազմիկ կրնայ հանել։

Ռուբէնեանց սերունդէն Զարմանուհի մը կը յիշուի որ Ռուբէնեանց թագաւորութեան կործանումէն վերջը գալով կապանի եւ Զէյթունի տիրած ըլլայ եւ 65 տարի կառավարած։ Բայց ժամանակաւ Զէյթունցիք մերթ Մարաշի Զիւլգատրեանց եւ մերթ Զուգուր Օվայի Թէքելիցի Թիւրքմէններու հպատակած են։ մինչեւ որ Զարմանուհիի սերունդէն Հեթում անուն քահանայ մը Պոլիս երթալով Սուլթան Մուրատ Դ.էն (1623—1640) հրովարտակ մը հանած է որ Զէյթունը գլխահարկէ ազատ կացուցանելով Այա Սոֆիայի կանթեղներուն վառքի կ'ընէ՝ տարեկան 15,000 դահեկան տուրքով՝ վճարելի ուղղակի Այա Սոֆիայի հոգաբարձութեան։ Ասիկայ է Զէյթունի ազատութեան հիմունքը։ (Այս հրովարտակը 1884ի հրդեհին այրեցաւ։ 1883ին ալ Զէյթունցի նշանաւոր Տէրի Քեշիշը Պոլիս երթալով եւ Սուլթան Մահմուտի մզկիթ գացած ժամանակը աղերսագիր ալ ներ-

(1) Ասիկայ կը քաղենք Զէյթունցիի դրքէն։

տուցանելով այդ փերմանը նորոգել տուաւ։

Զէյթունցիք այս հրովարտակով եւ չնոհիւ իրենց լեռնային դիրքին՝ միշտ ազատ կամ կիսանկախ գիրք մը բռնած եւ Մարաշի կուսակալութեան աչքին փուշ եղած են։ Մարաշի կուսակալներ իրարու եւեւէ յաճախ յարձակած են Զէյթունի վրայ, բայց Զէյթունցիք կրցած են դիրքերնին պահել մինչեւ հիմա, չատ մը հերոսութիւններ կատարելով։

1780ին էօմէր փաշա 7 ամիս պաշարեց Զէյթունը, Ցակոբ անուն մէկը խոյի կաշի մը անցուած՝ խոյերու հետ մտաւ Տաճկաց բանակը եւ առաւ։ կանուխ երբ էօմէր փաշան ջուրի սափորով դուրս ելաւ ապտէսթի, Ցակոբ զարկաւ փաշան ու փախաւ դարանամուտ ընկերներուն քով, որոնք յարձակելով փախուցին չփոթած բանակը։

1782ին էօմէրի յաջորդ Ալի փաշան գնաց Զէյթունի վրայ, բայց յաղթուած անանկ փախաւ Մարաշ որ ժամ մը յետոյ կաթուածահար մեռաւ։

1808ին Գալէնտէր փաշան ալ ի զուր փորձեց։

1819ին Եօղղաթի Ջաֆան Օղլուն եկաւ Զէյթունի վրան եւ կորագլուխ դարձաւ։

1829ին կեսարիոյ Քէօսէ փաշային յանձնուեցաւ Զէյթունը նուաճելու։ Բայց կոկիսան յաղթուելով փախաւ։

1832ին Սուլէյմանի փաշա Զէյթունը քանդելու հրամանն առնելով եկաւ, բայց ինքն ալ յաղթուած փախաւ։

1835ին Սուլէյմանի յաջորդ Թօսունի փաշա 7 տարուան յետամնաց տուրք պահանջելով Զէյթունցի մը բանտարկեց։ 60 Զէյթունցիք գինուած իջան Մարաշի այգիները, եւ երբ Մարաշի երեւելիները այգի մը խնճոյք կ'ընէին 9 հոգի բռնած

գերի բերին Զէյթունն, եւ մինչեւ որ փաշան իրենց մարդը չարձակեց իրենք այս 9 հոգին չարձակեցին։

1860ին Յունիսի փաշա 12 տարուան յետաձգեց տուրք ուզելով վրանին եկաւ, Զէյթունցիք վրան յարձակելով փախցուցին։

1862ին տեղի ունեցաւ մեծ պատերազմ, Լեւոն անուն մէկը Զէյթունցիներէն ստորագրեալ ազերսագրով մը Բարիզ գնաց Նափոլէոնին ներկայացուց, Նափոլէոն կարեւորութիւն տալով Պոլսոյ դեսպանին գրեց, եւ Ալի փաշա վէզիրին ականջը հասնելով Ազիզ փաշան ղրկեց Զէյթունցիները լաւ մը պատժելու։ Սա Զէյթունցւոց եւ Թիւրքմէններու մէկ վէճը Հայոց ապստամբութիւն հրատարակելով՝ մեծ բանակով մը Զէյթունի վրայ գնաց, եւ մինչեւ ժամուկէս ճամբայ յառաջացաւ։ Զէյթուն մեծ վտանգի մէջ էր. իրենց կիները եւ աղջիկները գետզերքի տուները զետեղեցին որ ձախող պարագային, երբ զօրքերը Զէյթուն մտնեն, ինքզինքնին գետ նետեն։ Իսկ Զէյթունցիք դարան մտնելով Թիւրքերը առաջ քաշեցին եւ դարանէն ելլելով լաւ ջարդ մը տուին։ Ազիզ փաշան վախէն չի կրնալով ձիուն վրայ կենալ, չալկած փախցուցին։ Բանակն ալ խառն ի խուռն կէս գիշերուն հասաւ Մարաշ, 12 ժամուան ճամբան 6 ժամէն կտրելով։

Պոլսոյ Հայք Զէյթունցի մը ղրկեցին Բարիզ Նափոլէոնին գիմելու, որ կայսերը կառքով պտտած ժամանակը Շահնազարեան Կարապետ վարդապետի հետ աղերսագիրը մը մատուց։ Կայսրը դեսպանին հրահանգ տուաւ միջամտել Զէյթունցւոց համար։ Ազիզ փաշան պաշտօնական ըլլալով քննիչ յանձնաժողով մը ղրկուեցաւ, որուն ատենը 2 Հայ անդամներ ալ։ Սակայն Հայերը անմիջապէս հրատարակեցին իրը ինքզինքնին պաշտպանող եւ ոչ թէ ապստամբ։

1865ին ալ առաջին Գայմագամը ղրկուեցաւ Զէյթուն։

Ռուսօ-Թրքական պատերազմէն վերջը Հաւէպի եւ Մարաշի փաշաները Հաճընի առաջնորդին միջոցաւ համոզեցին Զէյթունցիները գալ եւ իրենց գայմագամը տանիլ, բայց եկածնուն պէս ձերբակալուեցան, եւ շատ ուրիշներ ալ՝ ինչպէս Գոնուզի Նիկողայոս եպիսկոպոսը։ Այս ժամանակներ Զէյթունցի քալ հերոսապետ մը կը գտնուէր լեռները, զոր Պապիկ փաշա կ'անուանէին։ Ասիկայ օր մը իջաւ լեռնէն իրենիներով, պաշարեց Զէյթունի պալատը, եւ Գայմագամը 22 պաշտօնեաներով գերեց եւ բանտարկեց, Գայմագամին ալ Մարաշ գրել տուաւ որ երբ Հայ բանտարկեալները ազատեն ինքն ալ Թիւրքերը կ'արձակէ։ Անպէս ալ ըրին։

Կառավարութիւնը այս բանը կրկին չի պատահելու համար 250 Չերքէզ ղրկեց Զէյթուն որ պաշտօնեաները պաշտպանեն։ Պապիկ փաշա խնդրեց որ եա դառնան, երբ անոնք մտիկ չըրին, օր մը կրկին պաշարեց զօրանոցը եւ հրացանի բռնեց։ Անոնք ալ մեռան բացի 5էն որ Մարաշ ղրկեց եղելութիւնը պատմելու։

Վերջին Պատերազմը 1895ին ամառը Սասունի դէպքին եւ ընդհանուր ջարդին միջոցին վեց Հընչակեաններ, Աղասի, Հրաչեայ, Ապահ, Նչան, Մլէհ եւ Կարապետ Զէյթունի Արեգին գլուղը եկած կը գործէին։ Կառավարութիւնը ի զուր անոնք բռնել կ'ուզէր։ Զէյթունցիք գիտնալով որ Սասունէն վերջը կարգը իրենցն է, մեծ ժողովով մը պատերազմ որոշեցին։ Գայմագամը զայս իմանալով հեռագրով զօրք ապսպրեց Մարաշէն։ Սեպտ. 26ին մեծ մը Զէյթունցիք այս բանակին վրայ գացին եւ նոյն գիշերը հեռագրական թելերը կտրելով զօրանոցն ու

պալատը պաշարեցին։ 2 օրէն պալատը անձնատուր եղաւ եւ Թայմագամը լուր ղրկեց զօրանոցը եւ անոնք ալ անձնատուր եղան, 50 սպայ, 600 զինուոր եւ Միրալայը։ Բարթուզիմէոս Վարդ., Ֆռնուզի վանահայրը, զանոնք իր սուրին տակէն անցնելով գերի ըրաւ Հոկտ. 17ին, եւ տուներու մէջ կը պահուէին Բայց տակաւ պաշարի նեղութիւն ըլլալով եւ քաղաքը հրդեհելու խորհուրդներն իմացուելով՝ Դեկտ. 31ին Զէյթունէն կիները տապալներով ամենքն ալ ստակեցուցին։

Պալատի եւ զօրանոցի գրաւումէն վերջը պատերազմը կ'սկսին եւ ամեն կողմը յաղթական կ'ելլէին։ Րէմզի փաշա՝ հրամանատարը՝ որ արդէն 110,000 զօրք ունէր, կ'ըսուի թէ չի կրնալով յառաջ երթալ 50,000 ալ կ'ուզէր։ Սուլթանը Րէմզիին տեղ Իսհէմ փաշան կը ղրկէ։ Բայց ասալ մի քանի պատերազմներէ վերջը նոր բանակ մը խնդրել կ'ստիպուի։

Սուլթանը այս տեսնելով գեղապանաց միջամտութեանը կը հաճի, անոնք ալ իրենց Հրէապատասխանները կը ղրկեն։ Վեց պետութեանց Հրէապատասխանները կը ժամնեն Զէյթուն 1896 Յունվար 1ին, եւ 28ին ալ հաշտութիւն կը կնքեն։

Պատերազմը տեւած էր 45 օր, 13 բնակութով, եւ կ'ըսուի թէ 110,000 զօրքով։

Զէյթունի անձնատուութեան պայմանները, Զէյթունցիի գրքին Բ. մաս, էջ 71ը մանրամասնաբար գրուած է, որը սակայն Անգղիոյ գեղապանին տեղեկագրածէն քիչ մը տարբեր ըլլալով՝ մենք ատոր երկուքն ալ գնել հարկ տեսանք։ Նախ Զէյթունցիները եւ ապա Իւսպաններուները։

1. Զէյթունցիները անպայման կերպով կը ստիպեն յանձնել Օսմանեան կառավարութեան իրենց մօտ եղած պատերազմանիւթը։

2. Զէյթունի «Նահրեկ» վեց պատգուխները պիտի ձգեն Օսմանեան հողը։ Բ. Դուռը երաշխաւորութիւն կուտայ վեց պետութեանց Դօղոյ ներկայացուցիչներուն, որ այդ «Նահրեկներուն» մեկնումը միեւնոյն ատեն պիտի կատարուի ապահով եւ անվնաս կերպով եւ հարկ եղած պատուով, Օսմանեան տերութեան ծախսով։

3. Բանակցող Հիւպատոսներու միջոցաւ պետպաններն երաշխաւորութիւն կուտան վեց «Նահրեկ» պատգուխներուն Բօղ. Ձ.ի ճշդիւ գործադրութեանը, նոյն եղանակաւ՝ որպէս կը կատարուի Եւրոպական հպատակներու եւ Հիւպատոսներու կիրառումը։

4. Կատարեալ եւ ամբողջական ներում ո'չ միայն Զէյթունցիներուն, այլ եւ այնտեղ ապաստանած գիւղացիներուն, ճամբորդներուն եւ Հայ հրոսակային խումբերուն։

5. Պիտի հաստատուի մի խրնամնեայ կառավարիչ որ պիտի ընտրուի Եւրոպական պետութիւններու հաւանութեամբ։

6. Զէյթունի ոստիկանութիւնը, հրետհանները, զինաւորները, եւ կառավարական պաշտօնեաները պիտի ընտրուին եւ կազմուին նոյն իսկ Զէյթունցիներէն։

7. Զէյթունցիք չի պիտի վճարեն յետոյեց պատերը (պագիյէ), եւ հինգ տարուան պայմանաժամով տուրք վճարելէ ազատ պիտի ըլլին։

8. Հաստատուելիք հրետնոց հարիւրապետ գրաբիեան, իւրաքանչիւր կարողութեան համեմատ։

9. Զէյթունցիներուն կենդանի, ինչ եւ պատերը եւ կրծանան պատերնիները կ'ապահովուի եւ կ'երաշխաւորուի Եւրոպական պետութիւններու կողմէն։ (1)

(1) Սըր Ֆ. Դարբի, Անգղիոյ դեսպանը, քաղաքապետն, կ'ըսէ թէ իրենք անձամբ անկարող են զանոնք իրաքանչիւրին, բայց այդ մասին Դրան մէ (անհատ) յայտարարութիւնը պիտի պահանջին։

10. Զկյթուն ապաստանած բոլոր Հայ գիւղացիներու, ինչպես եւ Թիւրքիոյ այլ եւ այլ վայրերեն եկած եւ այնտեղ գտնուրուած բոլոր Հայ խուժբերու եւ անհատներու ապահով եւ անվնաս վերադարձը իրենց տեղերը պիտի կատարուի բանակցող Հիւպատոսներու անմիջական հսկողութեան տակ։

11. Զկյթունցիներուն ձեռով զօրանոցին գրաւուած պոռնկատան վերաբերեալ (մարթիններու եւ 2 Փետրուարի) յանձնումը Օսմանեան կառավարութեան այն պայմանով սակայն, որ Զկյթունի շրջակայ գաւառներու մէջ Թիւրք եւ Չերքէզ գիւղացիներուն ալ նոյնպես վերցուին նոյն օրինակ զէնքերը։ Զկյթունցիներուն պիտի մնան իրենց սովորական զէնքերը։

12. Հաստատուած Զկյթունցիներու մերժումն ատոնց պիտի չէ վերաշինեն այրուած ղօրանոցը։ —Այդ վերաշինութիւնը կը վերաբերի Օսմանեան կառավարութեան։

13. Օսմանեան քանակը պիտի ձգէ Զկյթունի գաւառակը եւ հեռանայ, միայն մի գունդ զինուոր պիտի մնայ։ Այս գունդը ո՛ եւ է իրաւունք չունի միջամտելու Զկյթունի բոլոր ներքին գործերուն եւ անոր խաղաղութեան պահպանման։

14. Եւրոպական բանակցող Հիւպատոսները Զկյթունէն պիտի չի մեկնին մինչեւ ներկայ պայմանագրի տրամադրութիւններուն անթերի գործադրութիւնը։

15. Եւրոպական պետութիւններ Մաքեդ Դէ Հիւպատոսներ պիտի հաստատեն Սմիրնա պաշտօնի պիտի ղրկեն Զկյթունի նոր ոստիկանութիւնը, մշտական գործադրութիւնը եւ կիրառութեանը։

Սրբ Ֆ. Քրոի առ Մարիզ Սօլզպըրի,
կ. Պոլիս 11 Փետ. 1896

Հիւպատոսները հաւաքական հետագիր մը ղրկած են որով կը յայտնեն թէ Եւրոպացիներու կողմէն իրենց հետագրուած պայմանները Զկյթունցի գլխաւորներու կողմէն ընդունուած են։ Կամիսար Տանիկ կառավարութեան հաստատելուած պայմանները հետեւեալներն են։

1. Զկյթունցիք եւ այլ Զորին մէջ բնակող որ եւ իցէ Օսմանցիներ պիտի ներում տան իրենց պատերազմական գործերը։ Անոնք թոյլատրուած են պահել իրենց զօրանոցի հրացանները, դաշոյնը եւ վեց հատուածեանները։

2. Ընդհանուր ներման շնորհումը։

Հնչակեան ընկերութեան խումբ մը օսմանիպատակ անդամներ պիտի ներում տան Օսմանեան հողին դուրս (1)։ Անհատներ, սակայն եւ այնպես, հատարակ օրինաց առջեւ ներման արժանացած անհատներու դէմ ունեցած դատերնուն կրնան հետապնդիլ։

3. Ցեսարմնաց տուց շնորհման խնդիրը նկատողութեան պիտի առնուի եւ զօրանոցը վերաշինելու համար եղած պահանջի վրայ պիտի չի պնդուի։ Այս գիջողութիւնը, սակայն եւ այնպես, հատուածանութեան չանգուած պայմանագրութիւններ չեն, Սուլթանին իրեւ շնորհ պիտի խնդրուին։

4. Խրիստոնէի մը Գայմագամի պաշտօնին նշանակելու խնդիրը պիտի կարգադրուի բարեկարգութեանց ծրագրի տրամադրութեանց համեմատ։

5. Այն պահանջը որ փոխադարձութեան կողմէն եղած է՝ տանիկ պահակ զօրքերը դուրս հանելու մասին՝ մերժուած է։

(1) Կառավարութիւնը չատ չանգցած է որ ատոնք իրեն յանձնուին, բայց Զէյթունցիք բացէ ի բաց մերժած են, և անոնց պաշտպանութեան վրայ պնդած։

Դեսպանները առելցուցին որ իրենք այս պայմանները ընդունելի կը նկատեն, իրենք անձամբ անկարող են զայնս երաշխաւորելու, բայց այդ մասին Դուան մի յայտարարութիւնը պիտի պահանջեն։

Ներկայիս Զէյթունի մէջ ապաստանողներու ապագայ ապահովութեանը համար Տաճիկ Հայաստանի կողմէն կարգադրութիւն մը առաջարկուած ըլլալով, Տաճիկ հայաստանին առ այս ունեցած պայմանները մասին համաձայնութեան մը գալու, եւ անոր գործադրութեանը վրայ հսկելու համար պաշտօն ստացած են։

Զէյթունցիք իրենց մղած պատերազմներէն զատ ուրիշ շատ կերպերով ալ ուշադրութեան արժանի են։ Մենք իրը կարի հետաքրքրական անոնցմէ միայն անուանի Տէր Օհանին համառօտ պատմութիւնը կը դնենք հոս որ Տէլի Ռէշիշ անունով ճանչցուած է։

Ան ծնած է 1763 Մայիս 13ին, 30 տարեկան քահանայ ձեռնադրուելուն և. եկեղեցւոյ շինութեան համար Ատանա հանգանակութեան դնաց։ Անոնք ալ միայն 500 ղուրշ հանգանակեցին, որ Տէր Օհան չ'ընդունեց ըսելով թէ իրենցմէ 6—7000 կ'ըսպասէր, և այդ նոյն օրն իսկ մազը մօրուքը կնատած, հանդերձը փոխեց եւ դնաց զինուոր գրուելու։ Անունը Եուսուֆ գրուելով։ Հետեւեալ օրը ձիերուն մէջ յաղթող ելլելով՝ վալին դանկայ Ֆահրտտ կոչելով հարիւրապետ կարգեց 500 Ղրուշ ամսականով։ Աւազակաց վրայ դրկուելով, բռնեց, կապեց անոնց պետը և բերաւ։ Ասոր վրայ Հաղարապետութիւն առաջաւ 1500 Ղրուշ ամսականով և Ատանա, Հալէպ, Պաղտատ քաղաքներ կ'ընէր, ամեն տեղ խաղաղութիւն հաստատելով 12 տարի, փաշաներէն և վալիներէն սիրուած ու գովուած։ Անգամ մը գիւղ մը իրար որոնց կէսը Հայ և կէսը Թիւրք էին։ Թիւրքերը Հայեր բերին Ֆահրտտի ձիերուն խոտ քաղելու համար։ Ֆահրտտ այդ կեանվաբներուն քաղած խոտը մեր ձիերուն հարամ է ըսելով Թիւրքերուն քաղել տուաւ ու անոնց տուները իլնանեցուց։

Վերջապէս հրաժարականը տալով, դնաց Սիս, Կիրակոս կաթողիկոսէն օրհնութեան կոնդակ առաւ քահանայութիւնը շարունակելու և եկաւ Զէյթուն։ Ուզեց հիմա եկեղեցին իր գրամով շինել, բայց առաջնորդը չի թոյլատրեց, Օսմանցիութեամբ չհաւատալ գրամով եկեղեցին շինելու։ Ուստի Տէր Օհան բարեգործութեամբ և նուաստութեամբ չհաւատը։ Հայ

Ուխտաւորներ նուաստութեամբ կ'առաջնորդէր. և այսպէս 9 անգամ գացած էր նուաստութեամբ։

1833ին Պօլիս նստելով Սուլթան Մահմուտին նորոգել տուաւ Դ. Սուլթան Մուրատի Ֆերմանը։ կ'ըսուի թէ նախ Պատրիարքարան գացած էր և Սահիանոս Ազուանի Պատրիարքը դինքը գրեթէ վռնտած էր։ Ինք ալ Սուլթանին համի գացած ժամանակը ազերատղիր մը կուտայ, Սուլթան Մահմուտ ալ խնդիրքը ընդունելով 2 փաշայով Պատրիարքարան կը դրկէ դինքը։ Պատրիարքը առ ար կը տանէ զամացած և յարգանքով կ'ընդունի։ Տէր Օհան ալ նոյնպէս կը յանդիմանէ Պատրիարք ըսելով։ "Ես փեղէնդ Քրիստոսով Էօսթեյս ընդրեցէր, էսի այժմ՝ ու ալէքսհայէն էլեանօրինակ կոպեմ կը յոդեր գնա"։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

ՀԱՑԿԱՓԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ԱՆԳԼԻԱ

ԱՆԳԼԻՈՅ ԳԱՏԱՄԱՆԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Նախորդ էջերու պարունակութիւններէն յայտնի կ'երեւի թէ Արեւելեան եւ Հայկական խնդրոյն արդի վիճակին ամենածանր պատասխանատուութիւնը Անգլիոյ վրան կ'իյնայ։

Անգլիան է որ Ղրիմու պատերազմը կատգարելով, Թիւրքիոյ պէս բռնաւոր եւ անգարմանելի կերպով ապականեալ կառավարութիւն մը պաշտպանեց եւ անոր գոյութեան չարունակութիւնը հնարաւոր ըրաւ։

Անգլիան էր Թիւրքիան Եւրոպական քաղաքակրթ ազգաց կարգը անցնելով Եւրոպիոյ ժողովներուն ընդունել տուողը 1856էն իվեր։

Անգլիան էր որ իրը Բարիզի գաչինքի գլխաւոր ստորագրողը, եւ Թուրքիոյ դէմ ունեցած նախանձին համար, Թիւրքիոյ խօսքին

եւ խոստումին հաւատաք ընծայելով, առանց հարկաւոր երաշխաւորութիւններու կնքել տուած այդ դաշինքը։

Եթէ Անգղիա 1876ին միանար ուրիշ պետութեանց՝ Ռուսիոյ Աւստրիոյ եւ Գերմանիոյ, Բարիզի դաշինքին սխալը եւ պակասը լրացնելով բաւարար երաշխաւորութիւն մը կրնային առնել։ Բոլոր տէրութիւնք համաձայն էին եւ միայն Անգղիա Թիւրքիոյ կողմը բռնեց եւ պաշտպանեց։ Մինչեւ իսկ Պէրլինի ժողովին մէջ Ռուսիոյ այդ իմաստով պահանջած երաշխաւորութեան եւ հսկողութեան հակառակ կեցաւ։

Անգղիա էր որ Սան Սթէֆանօյի ուխտի ազատամիտ եւ Թիւրքիոյ քրիստոնէից ուխտի նպաստաւոր տրամադրութիւնները վատթարացուց Պէրլինի դաշինքի մէջ։ Մանաւանդ Հայաստանի համար Ռուսիոյ ձեռք բերած երաշխաւորութիւնը եւ պաշտպանութիւնը ջնջեց։

Պէրլինի դաշնագրութեան կնքուած օրը Յուլիս 13, 1878. Լօրտ Սօլզպըրի Պէրլինէն կը գրէ կէս մը պարծենալով թէ յօդուած են Սան Սթէֆանօյի դաշնագրոյն առարկէլի ժասերը փոխել։ Թէ Սան Սթէֆանօյի գծած մեծ Պուլկարիան փոքրցուցին, «Աւելի գրեթէ 2/3 մասը, որուն մէջ են եւ Սոֆիան ու Մակեդոնիան կրկին դրուեցաւ Սուլթանի քաղաքական եւ զինուորական կառավարութեան ներքեւ»։ (Լօրտ Սօլզպըրի հր ասիկայ առաջարկողը ժողովին)։ Արդի Պուլկարիան Արչիպելագոսի վրայ նաւահանգիստ չունի, եւ ծովէն 100 մղոնէն աւելի հեռու է. «Սեւ ծովուն վրայ Պուրկազի կարեւոր նաւահանգիստը Սուլթանի կառավարութեան վերադարձաւ..... Սուլթանի երկիրներուն տրուեցաւ շատ պաշտպանուելիք սահմանագիծ մը Պօյանի շատ հեռու....։ Հարուստ ընդարձակ

երկիրներ կրկին իրեն եւս տրուեցան....։

Արդեօ՞ք Եւրոպական Թուրքեան, եւ ի մասնաւորի Անգղիոյ, միջամտութեամբ ստացուած այս, գուցէ վերջին, պատեհութենէն օգուտ պիտի բաղուի՞, թէ ան պիտի մեկնի ձգուի, կախեալ է այն անկեղծութենէն, որով Թիւրք խաղսմագէտ պիտի տան ինքզինքին շատ կառավարութիւն հնազանդելու եւ բարեկարգութեան գործին»։

Ոչ միայն Պէրլինով Ռուսական պաշտպանութեան տեղ Եւրոպական պաշտպանութիւն հաստատեց, այլ նաեւ Անգղիա Կիպրոսով Եւրոպականի տեղ ալ Անգղիական պաշտպանութիւն հաստատեց, առանց սակայն ո՛եւ է երաշխաւորութեան, այլ լոկ չոր խօսքով։

1889 Յունիս 28ին, Լօրտ Սօլզպըրի Լօրտերու ժողովին մէջ ուրացաւ թէ Անգղիա Փոքր Ասիոյ ժողովրդոց նկատմամբ մասնաւոր պատասխանատուութիւն մը առանձնած ըլլայ։

«Անգղիան Թիւրքիոյ պաշտպանը չէ, եւ չի կրնար անոր վրան պաշտպանի իրաւունքներ ի գործ դնել»։

Ասիկայ ուղղակի հակառակ է Կիպրոսի դաշինքին։ Եթէ այդպէս է ինչո՞ւ Անգղիա չի խզեր այդ դաշինքը, եւ Կիպրոսը Սուլթանին յանձնելով ազատեր ինքզինքը։ Ասիկայ նաեւ հակառակ է Լօրտ Սօլզպըրիի Կիպրոսի եւ Պէրլինի դաշինքներէն վերջը յայտարարածներուն։

Ասիկայ կը գուշնէ միայն թէ Թիւրքիա 10 տարուան մէջ չհատուցած է, թէ իր ընթացքը արդէպի անուղղայ է եւ վիճակը այնպէս յուսահատական որ իր մեծ բարեկամ Սօլզպըրին անգամ ամենէն ակնկալեալ պատասխանատուութիւնը կ'ուրանայ։

Վերջին (1895—1896) դէպքերու ժամանակ Արեւելեան, եւ Հայկական Հարցին մէջ Անգլիոյ կրած պարտութիւնը մեղմացնելու համար Անգլիացիք կը փորձեն իրենց պատասխանատուութիւնը քննադատել։ Սակայն Արկայլի Դուքը իրաւամբ գիտէր կուտայ որ երբ մէկը իր չահին համար կը պաշտպանէ անգութ կառավարութեան մը չարունակութիւնը իր հպատակաց վրայ, ատկէ իրեն պատասխանատուութիւն մը կը ծագի դէպի այդ հպատակները։ Լօրտ Բալմըրսթըն յայտարարած է 1853ին թէ «Թիւրիքիան ունի եւ մեր շահերուն համար կը պաշտպանենք»։ ուրեմն Թիւրքիոյ հպատակները Թիւրքին հարստահարութենէն պաշտպանելու պարտական չենք ըսելը անբարոյական եւ անվայել բան է։ Թէեւ Բարիզի դաշինքը Եւրոպիոյ (Անգլիոյ) առ քրիստոնեայ հպատակ Թիւրքիոյ՝ ունեցած պարտականութեանց վրայ բան չըսեր, բայց բոլոր դաշնագիրը ապացոյց է թէ այսպիսի պարտականութիւն մը կայ իբր հիմն այդ դաշնագրութեան։

Բարիզի դաշինքէն իվեր Եւրոպիոյ՝ մանաւանդ Անգլիոյ՝, Թրան հետ ունեցած յարաբերութիւնը եւ գործածած լեզուն ուրիշ ապացոյց են իրենց առ քրիստոնեայ հպատակ ունեցած պարտականութեան։ Անգլիոյ կապոյտ գրքերը լի են Թրան եղած ներկայացումներով՝ այլ եւ այլ հարստահարութեանց համար։ Այս ներկայացումներ թէեւ չատ օգուտ չունեցան բայց կը ցցնեն թէ հարստահարիչ կառավարութիւն մը հաստատելուն համար Անգլիա ինքզինքը պարտական կ'զգար անոր հարստահարուող հպատակները պաշտպանել, կամ գոնէ բողոքել հարստահարութեանց դէմ։ Թէ՛ թէեւ դաշնագրին մէջ մանաւանդ յօդուած մը չկար բայց դաշինքը ինքնին իրաւունք կուտար ներկայացումներու, եւ թէ՛ Թիւրքիան Եւրոպիոյ պրութեան մէջ ընդունուելուն համար Եւրոպա պարտական չէր ուրիչ պետութեանց պէս անկախ ներկայել զԹիւրքիա։ Կապոյտ գրքին Թիւրքիոյ գրածած լեզուն եւ Թիւրքիոյ հետ վարուելուն կերպը ատոր ին, կէս բարբարոս կառավարութեան մը ուղղուած լեզուն է, որով գոյութեան համար Եւրոպա ձանր պարտականութեան տակ կ'զգայ ինքզինքը։

Ահաւասիկ այդ լեզուին մէկ օրինակը։ Լօրտ Ռլոբընտըն արտաքին գործոց պաշտօնեայ առ Անգլիոյ դեսպանը, «Նորին Վեհափառութեան կառավարութիւնը փորձով գիտէ այս ձեռակ խնդրոց հարմար Դրան գիտուններ ընկերուն անօգուտ ըղալը։ Բայց Թիւրիոյ կառավարութիւնը գիտենալու է որ երթ այս կանոնաւոր վարչութիւնը, բիւրոնեից հաստատութիւնը եւ խոստումներուն բռնադատուիլը շարունակէ, անհնար պիտի ըղայ առջեւն առնել այն կարծիքին որ ընդհանրապէս սկսած է թէ մահմետական վարչութիւնը չի համաձայնիր քաղաքակրթութեան եւ մարդկութեան հետ եւ անոնք չի է»։

Եւրոպիոյ ոչ մէկ տէրութեան այսպիսի լեզու կրնայ գործածուիլ։

Ընդհակառակն յաճախ կը յայտարարուի թէ քանի որ ներմուծութիւնք բարեկարգութեանց խոստումը դաշնագրութեան մէջ անցած է, ատիկայ ստորագրող պետութեանց իրաւունք կուտայ, եւ վրանին պարտք կը դնէ պնդել որ այդ բարեկարգութիւնք գործադրուին իբր ինքնապահպանութիւններ։

ԱՆԳԼԻՈՑ ՍԻՒԼՄՈՒՆԴԸ

Ցայսմ իրողութիւն մըն է որ Անգլիա զօրաւոր ընդդիմութեան մը հանդիպեցաւ իր Արեւելեան ներդրոյ մէջ վերջին անգամ բռնած ընթաց-

քին համար. ինչպէս որ ինք 1877ին Եւրոպական Ֆոնսէրթը անպործութեան ատենը, այնպէս ալ Եւրոպական Ֆոնսէրթը այս անգամ ալ զինքը անպործութեան եւ անյաջողութեան դատապարտեց. Լօրտ Սալզպըրի յանդիմանութեանց համաձայնութիւնը քակել կը ջանար, հիմա ալ զանոնք միաբանել կը ջանար եւ չէր յաջողեր:

Սակայն Անգղիոյ բռնելիք ընթացքը յայտնի էր. մինչեւ վերջը չարունակելու էր կամաւ թէ բռնի, միութեամբ թէ առանձին, ինչպէս որ Ռուսիա 1876ին, ատիկա Թիւրքիան իր խոստումները յարգելու, եւ մեծ հաւանականութիւն կար թէ պիտի յաջողէր, առանց պատերազմի կամ դժուարութեան իր մտադրած արդիւնքը ձեռք բերել, եթէ ժամանակ չ'անցուցած իսկոյն հարուածը տար, կամ բանակցութեանց ժամանակ հաստատապէս ցցնէր թէ յամենայն դէպս ետ պիտի չի քաշուէր. եթէ մինչեւ իսկ բռնութիւն գործածել պէտք ըլլար: Այս խնդիրը նկատողութեան առնուած ժամանակ, հետեւեալ մի քանի կէտերը մոռցուելու չեն:

1. Բնաւ ապացուցուած չէ որ եթէ Անգղիա աւելի յառաջ երթար, Եւրոպական պատերազմ պիտի ծագէր, ինչպէս կարծել կուտան ոմանք: Բոլոր Եւրոպա պատերազմէն այնչափ կը վախնայ որ ոչ մի պետութեան մտքէն անգամ պիտի անցնէր Անգղիոյ հետ պատերազմի բռնուիլ այս պիտի խնդրոյ համար: Ընդհակառակն երբ տեսնէին Հայոց համար բան մը ընելու Անգղիոյ հաստատ մտադրութիւնը, պատերազմի մը առջեւն առնելու համար զիջողութիւն ընելով խնդիրը խաղաղութեամբ պիտի յարմարցնէին Անգղիոյ նպաստաւոր կերպով:

2. Եթէ երբէք կառավարութիւնք ուզէին ալ, ժողովուրդներ այնչափ գրգռուած էին ի նպաստ

Հայոց, եւ զայրացած Թիւրքիոյ դէմ որ պիտի չի ներէին իրենց կառավարութենց այդպիսի մի բան ընել ի վնաս Հայոց եւ օգուտ Թիւրքիոյ:

3. Անգղիան որ յայնժամ Եւրոպիոյ չահախնդիր պետութիւն մըն է, ասիկայ եզակի պատեհութիւն մըն էր իրեն՝ ցուցնելու թէ ինքն ալ իր չահէն զատ, քրիստոնէութեան եւ մարդկութեան օգուտին համար զոհողութիւն ընելու, վտանգուելու պատրաստականութիւնը ունի:

4. Եթէ մինչեւ իսկ պատերազմիլ պէտք ըլլար ու յաղթուէր, առավ Անգղիա մեծ բարոյական յաղթութիւն մը տարած պիտի ըլլար, մինչդեռ այժմու դասալկութիւնը հատարակաց կարծիքին առջեւ զինքը կրկին աւելի գառապարտած է իբր զոհողութենէ քաշուող, եւ ուրիշներէ վախցող:

5. Անգղիոյ մեծագոյն սխալմունքը այն էր որ թէեւ սկիզբէն իվեր թէ պաշտօնական եւ թէ անպաշտօն ժարգիկ Թիւրքը եւ անոր գործերը հրապարակաւ եւ առանձինն ամենէն ծանր կերպով կը գառապարտէին, բայց եւ այնպէս կը յարէին թէ, «առտո հաւար պատերազմի քունկը չեմք Թիւրհոյ հետ» եւ պատերազմին յառաջ բերելիք աղէտները կը թուէին: Ասիկայ Թիւրքին հացին իւղ քսել էր: Բաւական է որ մինչեւ պատերազմ երթալու պատրաստ չէք, ուզածնուդ չափ խօսեցէք, գրեցէք, վիճեցէք, գառապարտեցէք զիս, նզովեցէք զիս, բայց թող տուէք որ ես ալ իմ ջարդելու գործս չարունակեմ հանդարտ, կ'ըսէր նա եւ կը չարունակէր: Անգղիական ազատութեան անտեղութիւնն է այս, որ հոն գաղտնի բան չկայ, ամէն ինչ յայտնի է. կառավարութեան բոլոր գաղտնիքը երեսան կը հանեն խորհրդարանի մէջ եւ դուրսը, եւ հնա-

բաւարութիւն կ'ուտան Թշնամւոյն իր քայլերը ըստ այնմ չակելու։ Եթէ մինչեւ իսկ պատերազմելու նպատակ չունէին, այդպէս հրատարակելու չէին. քանզի ատիկայ Թշնամին զօրացուց։

6. Ոմանք կը պնդէին որ եթէ Անգղիա կամ պետութիւնք ճնշում գործածէին մահմետականք ալ բոլոր քրիստոնեայները կը ջարդէին։ Ընդհակառակն, եթէ Թիւրքերը հասկնային որ Եւրոպական զօրաւոր միջամտութիւն մը տեղի պիտի ունենայ մատերնին անգամ չէին չարժեր։ Ջարդերը տեղի ունեցան ոչ թէ որովհետեւ Եւրոպա կը միջամտէր, այլ որովհետեւ բաւականին զօրաւոր կերպով չէր միջամտեր։ Թիւրքիան միայն բռնութենէ կը հանկնայ։ Շատ անգամներ այսպիսի սպառնալիք եղած է թէ կը ջարդեն քրիստոնեայները եթէ ճնշումն քանցուի, բայց զօրաւոր ճնշում մը միշտ լաւ արդիւնք մը ունեցած է։ 1841ին երբ Լօրտ Էպըրտին պահանջեց որ քրիստոնեայ եղոզ մահմետականները մեղցուելու օրէնքը չնջուի, Դուրը չյուսնչ հանեց թէ իսլամները զրգռուելով կը ջարդեն քրիստոնեայները։ Լօրտ Պըրէթֆօրտ անոնկատ յառաջ մղեց իր պահանջը եւ առանց արեան կաթի լմնցաւ։

1860ին, ալ ըսուեցաւ որ եթէ Գաղղիա եւ Անգղիա միջամտին ի Սիւրիա, ուրիշ ջարդ մըն ալ պիտի տեղի ունենայ, բայց զօրաւոր միջամտութիւն մը առջեւը առաւ։ Եթէ ջարդ ըլլայ Սուլթանը պատասխանատու կը բռնենք պատասխանեցին պետութիւնք։ Եթէ վախնալով ետ կենայինն յանդիման ջարդի վտանգ կայ։

7. Շիտակ չէ նաեւ թէ Ռուսիա յայտարարած ըլլայ պատերազմ հրատարակել եթէ Անգղիա ճնշում բանեցնէ Սուլթանին վրան։ Իշխան Լօ-

պանօֆի Օգոստոս 9. 1895ին ըսածը ան էր թէ «Ձարը չի սիրեր բռնութիւն բանեցնել։ Թէ ո՛ եւ է պետութեան մը բռնութիւն գործածելը Ռուսիոյ կառավարութեան սրտին չէ» Օգոստոս 13ին ալ կ'ըսէ թէ «Ձարը եւ իմ շատ հակառակ ենք ո՛ եւ է պետութեան ձնշուելու բանեցնելուն Սուլթանին վրայ»։ Սակայ ըսել չէ թէ զինու զօրութեամբ պիտի հակառակին ճնշում բանեցնողին։

Սակէ զատ Լօպանօֆ յայտարարած է Թիւրք Դեսպանին Օգոստոսի վերջերը որ եթէ Դուրը չընդունի Լօրտ Սօլզպըրիի խառն Քօմիսիոնի առաջարկը, Ռուսիա պիտի քաշուի, եւ Թիւրքիան ու Անգղիան մինակ թողու դէմ դէմի։ Ըսել է իշխանը իր հին յայտարարութենէն 15 օր վերջը դեռ Անգղիոյ զիջում կ'ընէ, եւ ազատ կը թողու վարուիլ Թիւրքիոյ հետ ըստ կամս, եւ ոչ թէ պատերազմ կը հրատարակէ Անգղիոյ դէմ։

1876—1877ին Լօրտ Տէրպի արտաքին գործոց պաշտօնեայ եղած ժամանակն ալ Ռուսիոյ կողմէն Սուլթանին վրայ ի գործ դրուելիք ճնշման նկատմամբ իրեն եղած հարցմանց ճիշդ այսպէս եւ Լօպանօֆէն աւելի մերժողական պատասխան կ'ուտար։ (Կապոյտ գիրք Նօ. 3. 1876, էջ 351. Նօ. 2 1877, էջ 56). Սակէ չէր հետեւեր թէ ճնշում գործածողի մը դէմ պատերազմ պիտի հրատարակէր Անգղիա։ Լօրտ Տէրպի Թիւրքիոյ դեսպանին ալ ծանուց որ կարծելու չեն թէ Անգղիա պիտի օգնէ իրենց զինու զօրութեամբ։

Պետութիւնք Արեւելեան Ռումելիի Պուլկարիոյ հետ միանալն ալ չէին ուզեր, բայց երբ Պուլղարք զայն ի գլուխ հանեցին լմնցուցին եւ այդպէս յայտարարեցին, ամէնքն ալ ընդունեցին եւ ոչ մին պատերազմով արգիլել ջանաց։ Լօրտ

Սօլզպըրի որ այդ բաժանումը ինք առաջարկած էր եւ յառաջ բերած՝ ինք եղաւ նաեւ միացումն ալ առաջին անդամ ընդունող եւ վաւերացնողը, առանց Եւրոպական Քոնսէրդի հարցնելու եւայլն։

Այսպէս ըլլալու էր նաեւ Հայկական խընդրոյն մէջ։ Քանի որ Անգղիա իրաւունք ուներ միջամտելու, միջամտել լմնցնելու էր, առանց Եւրոպական Քոնսէրդի մեծ անիւը դարձնելու համար պարապ ջանքեր ընելու։

Նաեւ Մոլտավիոյ եւ Վալաքիոյ գաւառաց միացման համար երկայն ընդդիմութիւններ եւ էնդրիկներ եղան Աւստրիոյ եւ Թիւրքիոյ կողմէն։ Կ'ըսուէր որ եթէ միանան Ռուսիա պիտի գրաւէ եւ քաժնէ Աւստրիոյ հետ, մինչեւ իսկ Բարիզ ատոր համար գումարուած Քոնկրէսը հակառակ որոշում առած էր։ Բայց Ֆրանսիոյ իշխանապետութիւնք օրին մէկը ինքզինքնին միացած հրատարակեցին եւ դիւանագէտք ապշած մնացին, առանց համարձակելու մատերնին չարժել։ Եւրոպիոյ Քոնսէրդը չատ թոյլ կապ մըն է եւ անգործութեան մէջ գոյութիւն ունի։ Անգամ մը որ մէկը գործէ, առաջին հարուածը տայ, իսկոյն կը փլչի, կը ցնդի այդ Քոնսէրդը։

Ուրիշ օրինակ մըն է կրետէն։ Եւրոպական Քոնսէրդը ի՞նչ խայտառակութեանց ատորնացաւ կրետացիները Թիւրքիոյ լուծէն տակ պահելու, զիւրար գործելէ խափանելու համար, բայց երբ Սօլզպըրի վինակ գործելու ձեռք զարկաւ ամենքն ալ միացան. Սօլզպըրի հոս Պետութեանց թեւը ոլոքեց։ Նոյնը պատահեցաւ Կլատսթոնի 1880ին ։ Նաստանը եւ Մոնթէնէկրոյի սահմանագլխոց հարց։ Երբ Սուլթանը մերժեց, Կլատսթոն որոշեց իզմիրը գրաւել։ Թէեւ Աւստրիա, Գաղղիա, Գերմանիա մերժեցին միանալ, սակայն Սուլթանը իսկոյն զիջաւ,

հասկնալով որ Կլատսթոն հաստատապէս որոշած է կատարել միտքը գրածը եւ միւս 3 պետութիւնք թէեւ հաճած չէին, բայց պատերազմ չի հրատարակեցին ատոր համար։

Աւելի մերձաւոր օրինակ մըն է Հարաւային Ափրիկէի խնդիրը, որ թէեւ Արեւելքի խնդրոյ հետ առնչութիւն չունի, բայց լաւ կը բացատրէ պատերազմէ վախցող Անգղիացւոց սխալմունքը։

Երբ Հարաւային Ափրիկէի պատերազմը ծագեցաւ ամէն ոք կ'սպասէր որ Գերմանիա աղդու միջամտութիւն ընէ։ Քիչ մը առաջ Գերմանիոյ կայսրը նախագահ Քրիւկըրին չնորհաւորական հեռագիր զարկած էր, եւ ամէն ոք գիտէր թէ Գերմանացիք Պօէրներուն հակամէտ էին եւ Անգղիացւոց Ափրիկէի մէջ զօրանալը չէին սիրեր։ Բայց այս վախերն ու նկատումները արգելք չեղան Անգղիոյ իր քաղաքականութիւնը յառաջ տանելուն։ Կացութիւնը նոյն էր նաեւ Հայկական խնդրոյ ժամանակ։ Իրաւ է թէ Ռուսիա եւ Գերմանիա եւ ուրիշներ ալ Անգղիոյ առած քայլերը, ատով Պօլիս առանալիք ազդեցութիւնը հաշտ աչօք պիտի չի դիտէին. բայց ատ ըսել չէ թէ պատերազմ պիտի հրատարակէին իրեն դէմ։

Անգղիա չատ բաներ կ'ընէ զոր ուրիշ Պետութիւնք չեն սիրեր կամ հաշտ աչքով պիտեր, բայց ատոր համար ոչ Անգղիա հետ կը կենայ ընելէ, ոչ ալ ուրիշ պետութիւնք պատերազմ կը հրատարակեն ատոր համար։ Անգղիոյ առանձին երթալ եղիպտոսը գրաւել եւ քիչ մըն ալ ապօրէն կերպով հոն հաստատուիլ մնալը ոչ մի եւրոպիւն կը սիրէ, բայց ոչ մին ատոր համար պատերազմ կը հրատարակէ Անգղիոյ դէմ. ինչպէս որ Անգղիա ալ իր չի սիրած ամէն բանին համար պատերազմ չի հրատարակեր ուրիշներու դէմ։

ԱՆԳԼԻՈՑ ԱՊԱԳԱՅ ՀԱՒԱՆԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

Անգլիոյ մէջ երկու Կուսակցութիւնք կան որ յաջորդաբար կառավարութեան գլուխը կ'անցնին, Պահպանողականք եւ Ազատականք։ Ազատականք աւելի ներքին բարեկարգութիւններով զբաղած, արտաքին քաղաքականութիւնը քիչ մը անտես կ'ընեն։ Իրենց կուսակցութիւնը չատ զօրաւոր չ'ըլլալով արտաքին քաղաքականութիւններն ալ տակաւ է։ Իսկ Պահպանողականք աւելի զօրաւոր են, Անգլիոյ արտաքին քաղաքականութիւնը աւելի իրենցն է։ Հայկական Հարցին Ազատականք միշտ աւելի համակիր գտնուած են, անոնք ձայն ու բողոք բարձրացուցած են, բայց անկէ աւելին ընել կարող եղած չեն։ Մինչեւ իսկ Մ. կլատսթոն, որ այնչափ համակիր էր Հայոց, որ իր կենաց վերջին առենաբանութիւնը Հայոց համար ըրաւ, կառավարութեան գլուխ եղած ժամանակ Հայոց համար բան մը չի կրցաւ ընել։ Իր բոլոր կուսակցութեան ալ ըրածը եւ ընելիքը միայն խօսք ու համակրութիւն է, չատ հասկնալի է որ անկէ աւելի չէին կրնար ընել։

Պահպանողականք նշանաւոր հանդիսացած են մինչեւ այս վերջին դէպքերը Թիւրքը պաշտպանելով, բայց նշաններ կան որ այլ եւս զզուած են Թիւրքէն եւ յարմար պարագայի մը կ'սպասեն անոր մահացու հարուած մը տալու։ Լօրտ Սալզպըրի որ մինչեւ 1895 Թիւրքիոյ պաշտպանն էր, վերջին դէպքերու ժամանակ Հայոց նպաստաւոր գտնուելով պահպանողական քաղաքականութեան մէջ փոփոխութիւն մը մտցուց Թիւրքիոյ նկատմամբ։ Ուստի հասկանալի է որ երբէք օր մը Անգլիա բան մը ընէ՝ աւելի պահպանողական կուսակցութենէն կը յուսայ այդ, քան թէ ազատականներէն։

Ամեն անգամ որ Հայկական ջարդերուն վրայ կը խօսինք, ու Եւրոպիոյ՝ մանաւանդ Անգլիոյ՝ միջամտութեան անյաջող ելլելը ցաւով կը յիշենք, քաջալերական կէտ մը կայ որ մեր ուշադրութենէն կը վրիպի եւ է այս։

Սուլթան Համիտի տուած հարուածը միայն մեզի չէր, այլ մեզի հետ եւ նոյնչափ սաստիկ հարուած մըն ալ տուած է Անգլիոյ։ Որչափ որ ալ Անգլիա յարաբերութիւնը խզած չէ Սուլթանին հետ, եւ ամեն ինչ առաջի պէս կ'ընթանայ, բայց Անգլիան չի կրնար մոռնալ Թիւրքին ըրածը։ Նա իր պազարիւն բնութեամբը չատ անհամբերութիւն չի ցուցներ այդ մասին, Բայց Անգլիան օր մը իր ակռան պիտի ցուցնէ անոր եւ իր վրէժը լուծէ։ Ժամանակը Անգլիոյ չատ մը կնճռոտ խընդիրները լուծած է։ Աիրկայ ալ պիտի լուծէ. եւ Հայը այս անգամ քաղաքակիրթ ազգի մը կողմը պիտի գտնուի, եւ անոր արդիւնքը վայելէ։ Իրօք մեծ բարեբաղդութիւն մըն է որ այսօր մեր բազդը քիչ թէ չատ Անգլիայինին կապուած է։ Հայկական Հարցին մէջ մեծ քայլ մըն է ասիկայ։ Հայը Անգլիոյ պաշտպանեալը կը ճանչցուի այսօր։

Առաջին անգամն էր ասիկայ որ Եւրոպական պետութիւն մը պաշտօնապէս, հրապարակաւ Հայոց կողմը բռնէ, անոր գաւոր պաշտպանէ, եւ այնչափ յառաջ երթայ մինչեւ իր իսկ պաշտպանած Թիւրքին հետ աւրուի։ Ասանկ բան եղած չէր։ Մեր բոլոր գժբաղդութեանց մէջ միակ յուսադրական բանը այն է որ Անգլիան զարմանալի յարատեւութիւն մը, մինչեւ իսկ յամառութիւն ցուցած է իր քաղաքականութեան մէջ, եւ իր մտադրածը ուշ թէ կանուխ տեղը տարած է միշտ։ Մեծ հասկանալութիւն կայ թէ այս Հայկական խընդրոյ մասին ալ այսպէս պիտի ըլլայ, Անգլիոյ

անիւը կամաց բայց ապահով կը դառնայ,

Կարծելու չէ թէ որովհետեւ Անգղիա այս անգամ քան մը չըրաւ կամ չի կրցաւ ընել, շատ ալ փափաք չունէր կամ արտայայտուած համակրութիւնը լոկ երեսանց էր եւ ամէն ինչ մոռցուած է։ Հայոց համար ղգացած համակրութիւնին եւ Թիւրքին դէմ ունեցած ատելութիւնները կարծուածէն շատ խոր է եւ յարմար առիթ մը գալուն անպատճառ պիտի արտայայտուի։ Մոռնալու չէ որ Անգղիա պահպանողական ազգ մըն է, ոչ գիւբրագրիտ է եւ ոչ ալ գիւբրաւ կը մոռնայ։ Բայց նաեւ գործնական ազգ է։ մինչեւ որ վստահ չըլլայ թէ պիտի յաջողի չի զարներ։ Կ'երեւի թէ 1895ին վստահ չէր թէ տալիք հարուածը պիտի յաջողի անոր համար չի հաւարձակեցաւ։

Անգղիոյ պետական եւ պաշտօնական հարցոց ըրած երբեմն յայտարարութիւններէն ալ գայթակղելու չէ, երբ կ'րսեն թէ Հայերը պաշտպանելու պարտական չեն. եւն. եւն.։ Ատոնք հաշուած, նպատակի մը ուղղուած խօսքեր են. որ ներքին համոզում չեն յայտներ. գոնէ հանրային կարծիքին, զգացումին չեն համապատասխաներ։ Ատոնք այրած սրտի մխիթարանք են։

Կարծելու չէ նաեւ թէ Անգղիան լոկ քրիստոնէական կամ մարդասիրական նպատակաւ Հայերը պիտի պաշտպանէ։ Այդպիսի անշահախնդրութիւն ոչ մէկ ազգ կ'ընէ կամ ըրած է, եւ մենք իրաւունք չունինք զայն Անգղիացին սպասելու կամ պահանջելու։ Մեր բոլոր ջանքը պիտի ըլլայ ցուցնել Անգղիացւոց թէ իրենց շահը մեր ալ օգուտն է։ Անգղիոյ նպատակը Թուրքիան Հայաստանի լեռնադաշտէն անդին պահել է, Պարսից ծոցն ու Հընդկաստանի ճամբան անոր առջեւը գոցելու համար։

Այդ էր իր Կիպրոսի գաղինքին նպատակը։ Մարդ ատիկայ միայն բարեկարգ Հայաստան մը ստեղծելով հնար է։ Անգղիոյ պետական մարդիկ մինչեւ հիմա կը խորհէին Հայաստանը Թիւրքին միջոցաւ բարեկարգել, ատիկայ հնարաւոր կը կարծէին եւ անոր համար օգնեցին Թիւրքին։ Այսչափ տարուան փորձառութիւնը եւ Հայկական սարսափներու ժամանակ Սուլթանին բռնած ընթացքը համոզեց Անգղիոյ պետական մարդիկները որ խաբուած են, թէ Թիւրքիայէն բարի բան մը սպասելու չէ։ Լօրտ Սալզպըրի ատոր կատարեալ համոզումով գործէն քաշուեցաւ։ Հայկական խնդիրը այս կարեւոր դասը անմոռանալի կերպով տուաւ Անգղիոյ։ Կրնանք ապահով ըլլալ որ Թիւրքիոյ խնդիրը զբաղ կը պահէ Անգղիոյ դիւանագիտութիւնը եւ միշտ յարմար առիթի մը կ'սպասէ իր ամօթալի պարտութեան վրէժը լուծելու, ոչ թէ այնչափ մեր սիրոյն այլ իր խակ չահերուն սիրոյն։ Վստահաբար Անգղիան ունի միջոցներ գործելու եւ Սուլթանին խելքը գլուխը բերելու, երբ քաղաքական բարդութիւններու մէջ յարմար առիթ մը գտնէ։ Ցիրաւի իր նաւերը Արարատին լեռը չեն կրնար հանել, բայց Արարատին բրածնակայը Մասեաց գագաթը չի բնակիր, նա Պալիս, ծովեզերեայ տեղ մը կը նստի, Անգղիոյ դիւրամատչելի։

Անգղիոյ պատիւը վտանգուած է Հայոց խընդրոյն մէջ։ Նա անպատճառ իր պատիւը տեղը բերել պիտի փորձէ յարմար առիթու։ Եւ Անգղիոյ պատիւը պիտի ըլլայ մեր ալ փրկութիւնը, ինչպէս որ քանի մը Անգղիացի զինուորաց արիւնը փրկութիւն եղաւ Կրեաէի։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Հայկական շարժումի մէջ Անգղիոյ եւ ընդ-

հանրապէս Եւրոպիոյ քաղացած մեծ դերը, հոն կատարուած դիւանագիտական գործունէութիւնը, համարակաց կարծիքի բուռն հոսանք մը ստեղծելու համար լրագրական եւ հրապարակային մեծ ջանքերը, Հայկական Դատին միայն մէկ կողմը կը ներկայացնեն. կառքին լոկ մէկ անիւը: Միւս կողմը, միւս անիւը Հայ ժողովուրդը ինքն է, քնաչխարհին մէջ ապրող, տանջուող, նաեւ անոր հողէն ու ջուրէն, օդէն ու բոյսէն ազդուող եւ զայն վայելող Հայութիւնը, որ իբր պահապան հրեշտակ անքուն կը հսկէ այդ չքնաղ աշխարհին, Հայոց Աւետեաց երկրին ու Սիոնին վրայ, կը պահպանէ Հայոց ոսկորներով պարարտացած ու արիւնով ոռոգուած այդ հողը, եւ ազգային չարունակութեան գրաւականը կը հանդիսանայ: Հայկական կառքը մէկ անիւով չի քալեր, պէտք էր որ այս ազգային զանգուածն ալ չարժէր մէջ դրուէր: Այդ պաշտօնն ալ կատարեց Հայ Յեղափոխական Շարժումը (1): Մեռած, անչարժ զանգուած մը, որչափ որ ալ ազդ եւ ժողովուրդ անուանով մկրտես զայն, ազգային դատի մէջ մեծ ծառայութիւն չի կրնար ժառանգել ոչ ալ իրմէն ապառնած գործը տեսնել: Խրիմոս պատերազմէն ի վեր ազգային վերածնութեան գործը քնական, դանդաղ բայց վստահ քայլերով յառաջ կ'երթար կրթական ձեւի տակ: Դպրոցներ, ընկերութիւններ, լրագիրներ Հայ ժողովուրդը յառաջ կը մղէին: Ասոնք Ցունաց Հերետիկոսին պէս Յեղափոխական նպատակ չունէին, լոկ ազգային վերածնութեան առաւիրանքն էին:

Պիտի գար սակայն ժամանակ մը որ տագարիւն երիտասարդութիւնը, մանաւանդ Եւրոպայի ազատութեան վարժուած մասը, այս չարժումը չատ դանդաղ գտնելով Յեղափոխական աւելի արմատական եւ աւելի բուռն ու կարուկ գործունէութեամբ

(1) Մենք հոս Հայ Յեղափոխութեան պատմութիւնը քննելու նպատակ չունինք, առիկայ հատորներու կը կարօտի, և կարժէ որ մեկը ձեռնարկէ այդ գործին:

ազգը չարժել եւ յուզել պիտի փորձէր եւ այսպէս ալ եղաւ:

Յեղափոխական չարժումը նախ Ընչակեան անունով ճանչցուեցաւ Հայոց մէջ: Կառավարութիւնը Հնչակ եւ Յեղափոխութիւն համանիշ կը սեպէր, ժամանակ մը, մանաւանդ Փոքր Ասիոյ մէջ, Հնչակեանութիւնը մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է ջարդերէն առաջ: Բայց ջարդերը, մանաւանդ իրենց ներքին կռիւները, երկպառակութիւնները, Հիւնի եւ Նորի, Սօցիալի եւ Վերակազմեալի բաժանումները գժբաղդաբար չատ տկարացուցին զիրենք, ի միջի այլոց Փոքր Ասիոյ ցոյցերը, Պապը Ալիի ցոյցը, Զէյթունի ապստամբութիւնը Հնչակեան կուսակցութեան կը պարտինք: Ասոնք ժամանակ մըն ալ իրենց ուշադրութիւնը նուիրեցին Յեղափոխական ուժերու եւ կուսակցութիւններու միացման գործին: Ոչ միայն Հնչակի երկու պառակտեալ մասերը միացնել կը ջանային, այլ նաեւ Հընչակի եւ Դրօշակի միութեան կը ձգտէին, եւ սակայն թէ մին եւ թէ միւսը վիժեցաւ, եւ եղբայրասպան ծանօթ դժբաղդ պայքարով վերջացաւ:

Հնչակեան այս կռիւներուն ժամանակ Իթօ-շէնեան սկսան զօրանալ կարգ մը գործողութիւններով: Ասոնց կեդրոնը Ազատ Ձուիցերիոյ Ժինեւրա քաղաքն է, մեծ մասամբ Ռուսահայ գործիչներէ կը բաղկանայ եւ գործունէութեան ասպարէզն է Կովկաս եւ Կովկասի մօտ Արեւելեան մասը Հայաստանի: Հայաստանի ընդհարումները, Օսմանեան պանքայի ցոյցը եւ 1904ի Մասունի գործողութիւնները ինչպէս նաեւ Կովկասի Հայոց այժմու չարժումներն ալ ասոնց կը պարտինք:

Պէտք է խոստովանիլ որ այս յեղափոխական չարժումը ազգը ցնցեց մէկ կողմէն միւսը,

Հայկական սահմաններու մէջ բնակողները ինչպէս նաեւ աշխարհի ամեն կողմ բնակող Հայերը այդ ցնցումը զգացին։ Ամեն կողմեր այդ չարժումը արձագանք գտաւ ու ողջունուեցաւ, մանաւանդ նոր սերունդէն, եւ համաճարակի պէս տարածուեցաւ ու վարակեց բոլոր ազգը բաղդատարար քիչ ժամանակի մէջ. ցնցումներ, դոյզներ ընդհարումներ ազգը արթնցուցին ու ինքն իրեն բերին։

Թիւրք կառավարութեան ապօրէն ընթացքը, ապականեալ վարչութիւնը, կաշառակուռ պաշտօնէից հարստահարութիւնները արդէն պատրաստ հող մը պատրաստած էին յեղափոխական չարժումի, որոնք այդպիսի խլրտումի մը կ'սպասէին իրենց մոնզոլական բնազդներուն, աւելի կատարեալ յագուրդ տալու։ Սուլթանը փոխանակ իր պետութեան առած հին դասերէն խրատուելով իր ոտնը կարգի դնելու, Հայոց արդար գանգատներուն առջեւն առնելով, եւ անոնց դժգոհութեան պատճառները վերցնելով յեղափոխութիւնը մարել ջանալու, ընդհակառակն ճնշումը եւ հարստահարութիւնը կրկնապատկելով զայն արմատախիլ ընել երազեց. «Հայուն վերջ տալով Հայկական հնդիրը վերջացնել» որոշեց։ Աւիկայ հրդեհը քարիւղով մարելու յիմարութեան նման յեղափոխութեան բոցը ամեն կողմ ճարակել տուաւ, եւ քիչ մնաց Սուլթանը ինքն ալ անոր զոհ պիտի երթար։ Իրողութիւնը այս է որ Համիտը աւելի յեղափոխական չինաց քան յեղափոխական բոլոր քարոզութիւնները եւ հրատարակութիւնները։

Հայաստանի մէջ, Հայկական հողին վրայ, ազգային չարժում մը ոչ միայն կարեւոր էր այլ պէտք էր որ դիւանագիտութենէն առաջ տեղի ունենար այն՝ դիւանագիտութիւնը չարժելու համար։ Ինչ ալ որ ըսուի սա կը մնայ ճշմարիտ որ եթէ

յեղափոխական չարժումներ երեւան չի գային Հայոց մէջ, դիւանագիտութիւնը լոկ ներկայացումներով, բողոքներով, դիմումներով, տրամաբանական փաստերով չէր շարժեր եւ գործօն միջամտութեան ձեռք զարներ։ Դիւանագիտութիւնը գործնական փաստ կ'ուզէ։ Ապրող ու չարժող, զոհողութեան պատրաստ ազգ մը կ'ուզէ տեսնել՝ որպէսզի միջամտել փորձէ։ Արդ յեղափոխութենէ յառաջ Հայ ազգը այդ կուռանը չէր ներկայացներ դիւանագիտութեան։ Յեղափոխական քարոզիչները որ գործի եւ աստիճանի ալ վերաբերէին, ինչ գաղափարներ ալ որ ունէին յեղափոխական գործի մասնրամասնութեանց վրայ, զայն յառաջ մղելու կերպերուն եւ գործադրելիք միջոցներուն վրայ, ամենէն մեղմ եւ զգոյշներէն մինչեւ ամենէն թունդ եւ յանդուգն յեղափոխականը մէկ կէտրոնական գաղափարի վրայ համաձայն էին, որ էր «ազգը ցնցելով արթնցնել, ազգն ապրեցնելու ճակատագրին անպայման համակերպութենէն ազատիլն ընդհանրապէս քնելը։ Այս ժամին ամենքը համաձայն էին եւ ազգն ալ իրենց հետ միաբան՝ ամենք յայտնի ամենք լռելեայն։ Եւ այսպէս ամեն ոք իր տեսակէտէն եւ իր գաղափարին համաձայն քարը բերաւ Հայկական շինուածքին կառուցմանը։ Դժգոհներուն անկերպարան զանգուածը կամաց կամաց կազմակերպուեցաւ, իրարզիրար ճանչնալով միացան եւ գործօութիւններով ու ցոյցերով, որոնք աւաղ երբեմն Ազգին շատ ուշ նստան, բայց դիւանագիտութիւնը միջամտել ստիպեցին։ Տղուն աչքերէն արցունք վազելու է որ մայրը կաթ տայ, ազգի մը ըրակներէն արիւն հոսելու է որ անգութ դիւանագիտութիւնը չարժի։

Հայուն արիւնը արդարեւ գործի մղեց եւ

թոպական դիւանագիտութիւնը, որուն պատմութիւնը ըրինք նախորդ գլխուն մէջ։

Բաղդին մէկ անողոք հնդնութիւնն է կարծես որ դիւանագիտութիւնը, Եւրոպական պետութիւնները, որ իբր թէ խաղաղութիւնը պահպանելու համար ամենէն աւելի հակայեղափոխական են, կը դատապարտեն ապստամբութիւնը եւ յեղափոխական ամեն փորձեր, սակայն եւ այնպէս միայն յեղափոխութիւնն է որ զիրենք ի նպաստ տառապեալ ժողովրդոց չարժիլ եւ գործել կը տրամադրէ, կ'ստիպէ։ Եւրոպիոյ քաղաքագէտները ընկճեալ ժողովուրդներուն ձեռք առած օրինաւոր, խաղաղասիրական միջոցներուն, բողոքներուն, աղերսներուն միօրինակ կերպով եւ յամառաբար ականջին գոցելով զանոնք քաջալերած եւ հրաւիրած են բուռն միջոցներու եւ յեղափոխութեան ձեռք զարնել։ Այսպէս ըրած են Յունաստանի համար, Սերպիոյ, Րումանիոյ, Մոնթենեգրոյի, Պուլկարիոյ, Պոսնիոյ եւ Կրետէի համար։ Այսպէս ըրին Փռանսայի եւ Ֆիլիպեան կղզեաց, եւ այսպէս կ'ընեն Մակեդոնիայի եւ Հայաստանի համար։

Ուստի Հայկական Չարցին բռնած արդի ճամբան բնականը եւ միակ հնարաւորն էր։ Շոշ-ջոտ ազգային հողի վրայ, Հայրենիքի մէջ եւ Հայուն կողմէն, եւ այդ զոհողութեանց եւ չարժմանց փաստերով զինուած դիւանագիտական կամ ուրիշ կերպ մէջամտութենէ Եւրոպական դաշնագրող պետութեանց կողմէն։ Արեւելեան Չարցին ամբողջ պատմութիւնը զայս կը հաստատէ։

Հայկական չարժման նկատմամբ մարդիկ կրնան տարակարծիք գտնուիլ, գործածուած ամեն միջոցներուն օրինաւորութեանը վրայ կասկածիլ, եւ արդարեւ հնար չէ որ սխալմունքներ, թերութիւններ, գաղափարի անհամաձայնութիւններ տեղի ունեցած

չըլլան։ Բայց չիտակ չէ ատոր համար, կամ սպառուած արդիւնքը յառաջ եկած չըլլալուն համար, ամբողջ չարժումը դատապարտել, կամ խիստ քննադատութիւններու մանել։ «Կարիր կուտեղեն վերջը խորհուրդ տուող, ճաւրայ ցուցնող շատ կըլլայ» կ'ըսէ առածը։ Խիստ քննադատներու խորհուրդներուն՝ կառքը կոտրելէն առաջ պէտք կար։ Թէեւ առաջադրուած արդիւնքը ամբողջութեամբ ստացուած չէ, սակայն եւ այնչէս ստացուածն ալ անարգելիք բան չէ, Հայկական Հարցը քայլ մըն ալ յառաջ գացած է։ Ժամանակ մը միչեւ իսկ լուծման չատ մօտ էր, այնչափ մօտ որ ամեն Հայու սիրտը կը թրթռիչր եւ անհամբերութեամբ ամեն վարկեան վերջնական ուրախալի աւետիսի կ'սպասէր։ Եւ Սուլթանը ինքն ալ մեծ երկիւղի մատնուած էր։ Ատիկայ կը ցուցնէ թէ չարժումը այնչափ ալ յիմարական կամ անօգուտ չէր, եւ եթէ յամառութեամբ պահուէր, այժմու քննադատները ո՛րչափ տարբեր պիտի խօսէին. ոչ միայն չարժումը եւ այդ չարժումին առաջնորդները պիտի չի քննադատէին, այլ նաեւ զոհունք գովելու բաւական բառեր պիտի չի գտնէին, եւ իրենք ալ Եւրոպայի մէջ կամ Հայրենիքը այդ չարժումին մէջ գործ մը ունեցած, դեր մը կատարած ըլլալու պահանջին մէջ իրարու հետ պիտի մրցէին։ Գործի մը արժանիքը իր անմիջական յաջողութենէն դատելու չէ։

ԻՆՉ ՇԱՀԵՑԱՆՔ ԿԱՄ ԿՈՐՈՒՍԻՆՔ

Հայկական չարժումին ներկայ անյաջող ելքը եւ յառաջ եկած վարդերը ամբողջովին Ազգային Իսաին ուսմարին կորուսած կոչմը գրելու չենք։ Անոնք երկրագործին ցանած սերմին կը հաւժապատասխանեն, որոնք օր մը չահ մը, արգիւնք եւ

հունձք մը պիտի տան։ Հիմա Հայուն ցանելու ժամանակն է, ոչ թե օրը կը ցանենք, առանց որոնն հունձքը անհնար է։ Իրաւ է թէ Հայը դարեր ի վեր արիւն թափած է, գուցէ աւելի արցունք քան արիւն, բայց այդ տարիութեան մէջ եւ տարիութեամբ թափուած արիւն էր։ Ազատութեան համար արիւն թափել նոր սկսաւ Հայը, որ անշուշտ իր հունձքը պիտի ունենայ, բայց ոչ ոմանց կարծածին չափ չուտ։ Եւ արդէն հիմա ալ այնպիսի ուրախալի երեւոյթներ յառաջ գալ սկսած են, որ Հայկական Դատով ամէն հետաքրքրուողին ուշադրութեանը արժանի են։ Մենք մի քանին կը յիշենք, եւ ամէն մէկը իր հասկցածին համեմատ կրնայ երկարել այս ցանկը։

1. Հայկական Շարժումին, եւ նոյն իսկ ջարդերուն, յառաջ բերած մեծագոյն կարեւորութիւնն ունեցող կէտը փալաքականն է, Եւրոպական մեծ Պետութեան եւ ժողովրդի մը յայտնապէս եւ ազդու կերպով Հայկական խնդրոյն մէջ մտնել եւ Հայոց նպաստաւոր, Հայոց պաշտպանի դիրք բռնելն է։ Անգլիոյ պատիւը խնդրոյ տակ է մեր դատին մէջ, ինչպէս տեսանք նախորդ յօդուածին մէջ։ Սակայն կարեւորութեան վրայ չափէն աւելի չենք կրնար ծանրանալ։

Սակայն ըսողը միայն Հայ մը չէ, բոլոր Անգղիացիք, որ կաւտակցութեան ալ պատկանին, այսպէս կ'զգան եւ այսպէս կ'ըսեն։ Իրենց ազգային պատիւը մեզի համար ոսկի տակ առնուած է, տիկայ բանական գրականն մըն է որ հանէ մեզի համար, այդ պատիւը չտկել պիտի ջանայ Անգղիա։

Երանի՛ թէ, սակայն, կարենայինք այնչափ զգոյշ վարուիլ որ տիրի չտայինք Անգղիոյ՝ մեր ո՛ եւ է արարքին համար գայթակղելու կամ իր պատուոյն մեզմով ալ արատաւորուելուն վտանգ տեսնելու։

Ոչ ալ միւս կողմէն, ո՛ եւ է կերպով ընդհանուր Եւրոպիոյ մէջ Հայոց նպաստաւոր եւ բարեկամական զգացումները վերաւորող ընթացքի մէջ գտնուէինք։ Այս մասին առաւել հանգամանքով Հայոց վրայ մեծ պատասխանատուութիւն կը ծանրանայ։

2. Ջարդերուն չնորհիւն է որ Հայկական Հարցը այսչափ մօտէն եւ այսչափ ուժգին հանգամանքի տակ ճանչցաւ Եւրոպացին, որ չատ ակնառու անձնաւորութիւններ Հայոց նպաստաւոր, եւ համակիր դիրք մը բռնեցին, որ ընդհանուր ժողովուրդը Հայուն վրայ տեղեկութիւն տարածեալ, անոր վրայ ուշադրութիւն դարձուց, Հայուն ով ըլլալը, անոր յատկութիւնները, կարողութիւնը, ձգտումները եւայլն հասկցաւ եւ գնահատեց, անոր պատմութիւնը եւ երկիրը ուսումնասիրեց։ Սակայն ժողովուրդի մը ազատագրութեան ճամբուն վրայ չատ կարեւոր քայլեր են. զորս մէկ երկու դարու մէջ հազիւ թէ կը կարողանայինք առնել խաղաղասիրական միջոցներով։ Մանաւանդ մեզի պէս անծանօթ, Սահոյ մէկ անկիւնը կղզիացած, Եւրոպիոյ հետ ոչ մի կապ ունեցող ժողովուրդի մը համար այս ճանչցուելու հարկը անհրաժեշտ է։ Մինչեւ հիմա Թիւրքիոյ լուծէն ազատագրուող ամեն ազգեր կամ Եւրոպիոյ մէջն էին, կամ կիցը եւ ճանչցուած։ Բոյները իրենց փառաւոր անցեալովը ծանօթ էին Եւրոպիոյ եւ սիրելի։ Բունարէնը ամեն բարձր դպրոցներու մէջ կ'ուսուցուէր, քիչ թէ չատ կրթութիւն տարածած էր Բունական գրականութեամբ անուն էր։ Ուսում եւ բնական էր որ համակրէին անոր։ Նոյնը Բոյներ Եւրոպիոյ մօտը եւ ծովային ժողովուրդ մը ըլլալով իրենց նաւերու եւ վաճառականութեան միջոցով Եւրոպիոյ հետ անընդհատ յարաբերութեան մէջ էին։ Ինչ որ չէր Հայ ոչ պարագան։

3. Ջարդերը թէեւ իրենց անհրաժեշտ հե-

տեւանքը եղող գաղթումներու պատճառով Հայերը կը հեռացնեն իրենց բնաշխարհէն, բայց այդ չարագուշակ գաղթումն ալ իրեն բարիքները ունի։ Աստվ նոր նոր Հայկական կեդրոններ ծագան, Ամերիկա, Ռուսկարիա, Եգիպտոս եւն. որոնք կարելի է ապագային Մայր Հայրենիքի զօրաւոր նեցուկներ րլլան, ինչպէս եղան արտասահմանի Յոյները Յունաստանի համար։ Այս ցրուած Հայեր ամեն տեղ կարեւոր դիրք բռնած են եւ վաճառականութեան մէջ յառաջ կ'երթան։ Աւիկայ ալ ուրիշ կապ մըն է Եւրոպիոյ հետ։

4. Չարդերէն վերջը դաստիարակութեան աւելի մեծ հռանդ մը յառաջ եկաւ թէ երկիրը եւ թէ արտասահմանի մէջ։ Եւրոպիոյ մէջ Հայ ուսանողաց թիւը աւելցաւ։ Ամեն երկրի համալսարաններ լեցուեցան Հայ ուսանողներով, եւ Ուսանողաց Միութիւն մըն ալ կազմուեցաւ։ Ասոնք ուրախալի երեւոյթներ են եւ Սուլթանին հակահայ քաղաքականութեանը արդիւնք։

5. Իսկ աւելի մեծ արդիւնք մըն է ընդհանուր էրկանութիւնն ղբիցուսը։ Թիւրքիայէն դուրս հրատարակուած թերթերը իրենց թիւով, նիւթոց ճոխութեամբ եւ զանազանութեամբ խիստ հետաքրքրական եւ քաջալերական երեւոյթ մը կը պարզեն։ Ամեն կողմ Հայ գրականութիւնը մեծ դեր մը կը կատարէ։ Միայն Բարիզի մէջ այսօր գոյել Պօլսոյ հայ թերթերուն չափ թերթ կը հրատարակուի եւ հարկաւ ատոնց ամենքն ալ բաժանորդ եւ ընթերցող ունին։ Այս թերթերուն ամենքն ալ քիչ թէ չատ ազգային են։ Մեռելոցութեան երկրէն (Թիւրքիայեն) դուրս ազգային չունչ մը կ'ընթանայ ամբողջ արտասահմանի հայ գրականութեան մէջ. ընթերցանութիւնն ալ թերթերու թուոյն համեմատութեամբ կ'աճի։

6. Իսկ երկրին մէջ թէեւ մեռելային լռութիւն մը կը տիրէ եւ սակայն այս հանրական պէտքերը հասկըացուխութեան եւ զոհողութեան ոգի մը յառաջ բերին Հայ հասարակութեան մէջ։ Ամեն գաւառակարգի եւ գաղափարի տէր Հայեր այսօր համակարծիք են թէ Թիւրքին հետ հաշտութիւն հնար չէ. թէ անիկա միայն իրեն դէմ ապստամբողը չէ որ պատժել կուզէ, այլ անխիղճ ամեն Հայը։

Համիտին հալածանքները հայրենասիրութեան հոգը աւելի արծարծեցին Ազգայնոց սրտին մէջ. եւ թէեւ արտաքնապէս չարտայայտուիր սակայն, բայց ներքնապէս կարծուածէն աւելի խոր զգացուած է։

Վառնգներ, ճգնաժամեր նկարագիրը կը չինեն, կը զօրացնեն։ Նոր սերունդ մը արհաւիրքի մէջ յառաջ գալով վառնգներու, գժուարութիւններու վարժուեցաւ. անոնց գիմագրութեան կերպերը սորվեցաւ։ Արիւնի, մահուան եւ գէնքի անվարժ ու վախկոտ մարդիկ ատոնց հետ խաղալ սկսան, սիրտ եւ ոգի առին, մահն ու արիւնը անարգել սկսան։

Առաջ Թիւրքին՝ մանաւանդ մէժուրին քծնել, անոր ամեն բանը ընդունիլ իբր պատգամ եւ հնազանդիլ անոր սովորութիւն էր։ Իսկ այժմ Հայուն երեսը պատուեցաւ. եւ հոս հպատակութիւնը մէկդի դրաւ։ Իր պարտականութենէն զատ նաեւ իրաւունքներ ունենալն ալ հասկցաւ եւ զանոնք պաշտպանելու եռեւեռ եղաւ Հայը։

7. Հայկական Շարժումին առաջ բերած վերջին մէկ արդիւնքն ալ Հայ անձնուէր գինուորներու երեւումը։ Դարերէ ի վեր թշնամիին դէմ կուռքը տալով յայտնի հաժարձակ կռուիլը

ժողովդ Հայուն այսօր իր ծոցէն այապիսի կամաւոր անձնուէրներու խումբեր հանելու կազմակերպելը չատ նշանակալից երեւոյթ մըն է։ Երբ Հայրենիքի այս կարիճներուն կուռոյ գաշտը կամ կախաղաններու վրայ նահատակուելուն լուրը կ'ստացուի, ամեն ոք կ'ափսոսայ այսպիսի կորուստ մը, լաւագոյն օրերու եւ Հայկական գաթին աւելի յուսալից մէկ չրջանին պահուած տեսնել կը փափաքի այդպիսի Հերոսները։ Բայց չի կրնար իր զաւմանքը եւ հիացումը զլանալ Հայրենիքի համար զոհուող այդ քաջ նահատակներուն։

Այո՛, յարգանքի եւ պաշտումի արբազան պարտականութիւն մը ունի կատարելու Հայը, մանաւանդ արտասահման օտարացած, եւ գուցէ վտանգէ զերծ ըլլալով սէն խօսքերով (երէ ոչ կռիւներով ու վհատերով) ժամանակ մեռցնող Հայը, այն ամեն Հայ գինուորներուն, որ կողմին եւ դրօշին ալ վերաբերին, որ անձնուիրաբար Հայ դատին տուին ինքզինքնին եւ քաջ նահատակներ հանդիսացան։ Դարերէ ի վեր ստրկութեան վարժուող ազգ մը երբ աննպաստ հանգամանքներու տակ իսկ այսպիսի արժանաւոր զաւակներ յառաջ կը բերէ եւ այսպիսի զոհաբերութեանց կարող կը հանդիսանայ, այդ ազգը կարծուածէն չատ աւելի յառաջ գնացած է եւ այլեւս ստրուկ մնալու դատապարտուած չէ։ Անիկայ ազատութեան արժանի է եւ ազատութիւնն ալ ատուգապէս ոչ չատ հեռու։

Հանգի՛ստ սրբոյն մէջ Հայ նահատակաց ոսկրները, և յարքան+ անոնց +ազգը Քրիստոսին։

ԿԱՏՍՆ ՍՕՓՆՍԲՐՈՑ

ՊԱՇՏՕՆԱԹՈՒՂԹԵՐ

ԳԼՈՒԽ Լ.

ՀԱՔԹԸՂ ՀԻՄԱՅՈՒՆ (1)

Փետվ. 18 1853

«Թող այնպէս ըլլայ, ինչպէս որ հոս գըրուած է (2)։»

Ով իմ Մեծ Եպարքոսս, Մուհամմէտ Էմին Ալի փաշա, որ իմ կայսերական Մէճլիսիս էի առաջին աստիճանի պատուանշանով, ինչպէս նաեւ անձնական արժանիքի պատուանշանով պատուուած եա, Թող Աստուած քեզ չնորհէ մեծութիւն եւ ա. ւելցնէ քու զօրութիւնդ։

Իմ ամենայկրմ բաղձանքս եղած է միշտ ամեն դասակարգի պատկանող հպատակաց երջան-

---

(1) Ասիկայ չհոթեպս չէ նիւշանէի Հաթթի Շերիֆին հետ, զոր նոյն Աբդիւլ Մէճիտ Սուլթանը տուած էր իր գահակալութեան տարին 1839. (տես էջ 264)։ — Այս հրովարտակին բաժանուելովը եւ թիւրը մենք գրած ենք հակցողութեան պիւրօքրատիան համար։

(2) Այս բառերը Սուլթանին ձեռքովը գրուած են իր վաւերացում կամ հրամանի։

կութիւնը ապահովել, որոնք նախախնամութիւնը իմ արքայական մականիս ներքեւ դրած է։ Եւ գահը բարձրանալէս ի վեր այդ նպատակին հասնելու համար բոլոր ջանքերս առ այդ ուղղելէ դադրած չեմ։

Գոհութիւն Աստուծոյ, այս անընդհատ ջանքերը արդէն շատ մը օգտակար արդիւնքներ յառաջ բերած են։ Օր ըստ օրէ ազգին երջանկութիւնը եւ իմ երկիրներուս հարստութիւնը աւելնալու վրայ են։

Այժմ իմ փափաքս է վերանորոգել եւ ալ աւելի ընդլայնել այն նոր կազմակերպութիւնները, որոնք հաստատուած են իմ կայսրութեանս արժանապատուութեանը, եւ քաղաքակիրթ ազգաց մէջ բռնած դիրքին համապատասխանող իրաց վիճակ մը յառաջ բերելու նպատակաւ՝ իմ կայսրութեանս իրաւունքները, իմ բոլոր հպատակաց գովելի ջանքերուն եւ հաստատութեանը չնորհիւ, ինչպէս նաեւ մեծ պետութենէ՝ իմ ազնիւ դաշնակիցներուս՝ ժառանգած բարեկամական յարաբերութեամբը, օտար երկիրներու մէջ ճանչցուած ըլլալով, որը նոր զարգացում մը պիտի բանայ, իմ բազձանքս է անոր բարելաւութիւնը եւ յաջողութիւնը կրկնապատկել։ Երջանկութիւնը աւելցնել իմ բոլոր հպատակներուս, որոնք իմ աչքիս առջեւ հաւասար են եւ հաւասարապէս սիրելի, եւ որոնք իրարու հետ հայրենասիրական անկեղծ կապերով կապուած են, նաեւ իմ կայսրութեանս բարգաւաճումը օրէ օր աւելցնելու միջոցները երաշխաւորել։

Ես տրեմն որոշման եկած եմ եւ կը հրամայեմ հետեւեալ օրէնքներուն գործադրումը։

1. Այն երաշխաւորութիւնները որոնք մեր կոմս Կիւլհանէի Հաթթի Հիւմայունի միջոցաւ, եւ համաձայն Թանզիմաթին (բարեկարգութեանց ծրագիր) չնորհուած են կայսրութեանս բոլոր հպատակներուն, առանց կրօնի եւ ազգութեան խտրութեան, իրենց կեանքի, ինչքի, ինչպէս եւ պատուոյ, պահպանութեան համար, այսօր կը վաւերացուին եւ կ'ամրապնդուին։ Եւ ազգու միջոցներ ձեռք պիտի

առնուին օրպէսզի անոնք իրենց կատարեալ ազդեցութիւնը ունենան։

2. Այն բոլոր առանձնաշնորհումները եւ կրօնական արտօնութիւնները, որոնք մեր նախնիքներուն կողմանէ հնուց ի վեր չնորհուած են կայսրութեան մէջ գտնուող, նաեւ իմ պաշտպանութիւնս վայելող բոլոր քրիստոնեայ կամ այլ ոչ Մահմետական հասարակութեանց, վաւերացեալ պիտի համարուին եւ պահուին։

Իւրաքանչիւր Քրիստոնեայ կամ ոչ Մահմետական ժողովուրդ պարտական պիտի ըլլայ որոշեալ ժամանակի մը մէջ, իր մէջէն ընտրուած Ցանձնաժողովի մը աջակցութեամբ, առանձնաշնորհումներու եւ արտօնութիւններու իրական հանգամանաց մասին քննութիւններ կատարել Բ. Դրան հակողութեան տակ եւ իմ բարձր հաճութեամբս, եւ ժամանակին ու քաղաքակրթութեան պահանջին համաձայն լինելիք բարեկարգումները քննել եւ իմ Բ. Դրան հաղորդել։ Քրիստոնեայ պատրիարքներու եւ եպիսկոպոսաց Սուլթան Մահմուտ Բ.ի, ինչպէս նաեւ իր յաջորդներուն կողմանէ չնորհուած արտօնութիւնք պիտի համաձայնեցուին արդի վիճակին հետ, որոնք իմ առատաձեռն եւ ողորմած մտադրութիւններս կ'երաշխաւորեն այն ժողովրդոց։

Ընտրութեանց մէջ տիրող այժմու օրէնքները վերաքննութեան վերջ՝ պատրիարքները ցկեանս ընտրուելու սկզբունքը ճիշդ կերպով պիտի գործադրուի, համաձայն իրենց պաշտօնատարութեան հրովարտակաց օրինակին։

3. Պատրիարքները, մետրոպոլիտները, արքեպիսկոպոսները, եպիսկոպոսները եւ բազպիները իրենց պաշտօնի կանչուած օրը երդում պիտի ընեն, համաձայն այն ձեւակերպութեան, որ Բ. Դրան եւ զանազան կրօնական պետերու մէջտեղ որոշուած պիտի լինին։ Եկեղեցական տուրքեր, անոնք ինչ ձեւալ որ ունենան՝ պիտի չնջուին, եւ անոնց տեղ պիտի հաստատուին պատրիարքաց եւ ժողովրդապետաց համար որոշ տուրքեր, նաեւ եկեղեցական միւս

գասերու ամսականները իրենց մեծութեան, աստիճանին եւ կարեւորութեան համեմատ պիտի ո-
րոշուին։

4. Զանազան քրիստոնեայ եկեղեցականաց անձնական կամ անշարժ սեփականքները անձեռնմխելի պիտի մնան։ Բայց քրիստոնէից եւ կամ ուրիշ ոչ Մահմետականաց ժամանակաւոր վարչութիւնը ժողովի մը հսկողութեան ներքեւ պիտի գրուի, որ պիտի ընտրուի յիշեալ ժողովրդոց եկեղեցական եւ աշխարհական գասուց պատկանող մարդոցմէ։

5. Քաղաքներու, փոքրիկ ասաններու եւ գիւղերու մէջ, ուր ամբողջ բնակչութիւնը նոյն կրօնի կը պատկանին, կրօնական պաշտամունքի, դպրոցներու, հիւանդանոցներու յատուկ չէնքերը եւ գերեզմանոցները իրենց առաջուան յատակագծին համաձայն նորոգութեու մասին ոչ մի արգելք պիտի յարուցուին։

Այս զանազան չէնքերը երբ նոր կառուցանել կ'ուզուին, անոնց յատակագիծերը Պատրիարքին կամ ժողովրդապետին հաւանութեանը արժանանալէն վերջ՝ պէտք է ներկայացուին իմ Բ. Դրան որպէսզի կայսերական հրամանովս պիտի վաւերացնէ կամ դիտողութիւններ պիտի յայտնէ որոշեալ ժամանակի մէջ։ Այն տեղուանքը, ուր ուրիշ յարանուանութեան հետեւող չկայ, գոյութիւն ունեցող իւրաքանչիւր յարանուանութիւն իր կրօնական հրապարակային պաշտամունքը կատարելու մասին ամեն արգելք ազատ պիտի ըլլայ։

6. Քաղաքներու, փոքրիկ ասաններու, նաեւ գիւղերու մէջ, ուր զանազան ցեղեր իրարու հետ խառնուած են, մասնաւոր բաժնի մը մէջ բնակող մէն մի ժողովուրդ՝ վերոյիշեալ կարգ ու կանոնաց համեմատ՝ իրաւունք պիտի ունենայ նորոգելու իր եկեղեցին, հիւանդանոցը, դպրոցը եւ գերեզմանատունը։ Երբ նոր չէնքերու հարցեր կան, այդ մասին հարկ եղած հրամանը խնդրուելու է՝ ժողովրդապետներու եւ կամ Պատրիարքներու միջնորդութեամբ՝ Բ. Դռնէն, որ արքայական վճիռը պիտի տայ համաձայն այն իշխանութեան, ի բաց առեալ այն պարագան երբ վարչային արգելք մը ըլլայ։

7. Այս տեսակ հանդամանք ունեցող խնդրոց մասին վարչային իշխանութեան կողմանէ եղած միջամտութիւնը բոլորովին ձրի պիտի ըլլան։ Իմ Բ. Դուռը ազգու միջոցներ ձեռք պիտի առնէ, որպէսզի իւրաքանչիւր ազանդին՝ անոր հետեւողները որքան քիչուոր ալ ըլլան՝ կատարեալ ազատութիւնը ապահովէ, ի մասին անոր գործադրման։ Իրենց կրօնքին, լեզուին եւ ցեղին պատճառաւ իմ կայսրութեանս հպատակներէն որ եւ իցէ մին մեւսէն տարբերութիւն չ՝ եւ է միտում չտեսնելով պիտի չնկատի վարչային արձանագրութենէն թէ կառավարութեան մարդոց կողմանէ եւ թէ մասնաւոր անհատներու կողմանէ գործածուած որ եւ իցէ վնասակար կամ անպատուիչ բառերու գործածութեան դէմ ազդեցիկ օրէնքներ պիտի դրուին։

Քանի որ իմ կայսրութեանս մէջ ամեն տեսակ կրօնքներ ազատ կերպով պիտի գտանուին, իմ կայսրութեանս ոչ մէկ հպատակը պիտի արգելուի իր դաւանած կրօնքը ազատութեամբ գործադրելէ, ոչ ալ այս պատճառաւ իրեն որ եւ իցէ ձանձրոյթ պիտի տրուի։ Ոչ ոք կրօնափոխ ընենելու պիտի բռնադատուի։

8. Իմ կայսրութեանս բոլոր պաշտօնեաներուն եւ ծառաներուն ընտրութիւնը եւ անուանումը բոլորովին իմ արքայական կամքէս կախեալ ըլլալով, իմ կայսրութեան բոլոր հպատակները առանց ազգային խտրութեան, հանրային պաշտօններու ընդունելի պիտի համարուին, եւ իրենց արժանիքին ու կարողութեանը համաձայն, ինչպէս նաեւ այդ մասերուն նկատմամբ ի գործ դրուելիք օրինաց համեմատ, այս պաշտօնները լեցնելու յարմար պիտի սեպուին։

9. Իմ կայսրութեան բոլոր հպատակները

առանց խտրութեան պիտի ընդունուին կառավարութեան զինուորական եւ քաղաքական դպրոցներու մէջ, եթէ անոնք կը գոհացնեն տարիքի եւ մուտքի քննութեան մասին եղած պայմանները, որոնք յիշեալ դպրոցներու կազմակերպութեանցը մէջ մասնաւորուած են։ Բաց ասոր մէն մի ժողովուրդ ազատութիւն ունի գիտութեան, արուեստի եւ ձեռակերտի դպրոցներ հաստատելու, միայն թէ դաստիարակութեան կերպը եւ դաստուածոց ընտրութիւնը, հանրային կրթութեան խառն յանձնաժողովին հակողութեան տակ պիտի ըլլար, որուն անդամները պիտի ընտրուին իր արքայական հրամանաւ։

10· Մահմետականաց եւ Քրիստոնեայ կամ այլ ոչ Մահմետական հպատակաց, կամ քրիստոնեայի, կամ տարբեր տարբեր աղանդի պատկանող ոչ Մահմետականի մէջտեղ եղած բոլոր վաճառականական, դգաստարանական եւ ոճրագործական խնդիրներ, խառն դատարանաց առջեւ պիտի ներկայացուին։

Այս դատարանաց դատավարութիւնը հրապարակաւ պիտի կատարուի· երկու հակառակորդներ դէմ առ դէմ պիտի կենան եւ իրենց վկաները պիտի ներկայացնեն, որոնց վկայութիւնները առանց խտրութեան պիտի ընդունուին, իւրաքանչիւր աղանդի կրօնական օրէնքին համեմատ զանոնք երդմնցնելէ վերջը։

Քաղաքային խնդրոց վերաբերեալ դատեր պիտի չարունակուին հրապարակաւ դատուել նահանգային խառն ժողովին առջեւ, համաձայն օրինաց եւ կանոնաց, նաեւ ի ներկայութեան ատեանի կառավարիչին եւ դատաւորին։

Միեւնոյն քրիստոնէական դաւանանքի եւ կամ այլ ոչ մահմետական կրօնքի մը պատկանողներու մէջտեղ ծագած մասնաւոր խնդիրներ ինչպէս, յաջորդութեան եւ նման խնդիրներ, հակառակորդաց խնդրանքին վրայ կրնան ղրկուիլ պատրիարքաց եւ կամ ժողովրդապետաց

ժողովին։

Պատժական, զգաստարանական եւ վաճառականական օրէնքներ, ինչպէս նաեւ խառն դատարանաց դործոդութեանց մասին լինելիք օրէնքները կարելի եղածին չափ շուտ պիտի սահմանուին եւ օրինագրքի մը մէջ ամփոփուին։ Անիկա կայսրութեան մէջ գործածական ամեն լեզուներու պիտի թարգմանուի։

Զգաստարաններու, պատժարաններու, արգելարաններու ինչպէս նաեւ համանման հաստատութեանց մէջ իւ գործ դրուած պատժական դրութիւնները բարեփոխելու համար, ըստ կարելւոյն շուտ եւ առանց յապաղման հարկ եղած քայլերը պիտի առնուին, այնպէս որ մարդկութեան իրաւունքները արդարութեան իրաւունքներուն հետ հաշտուին։

11. Մարմնական պատիժներ չպիտի գործադրուին, նոյն իսկ բանտերու մէջ· ի բաց առեալ եթէ Բ. Ի. Կողմէ հաստատուած կանոնագրութեան համաձայն են։ Ամեն ինչ որ տանջանքի երեւոյթը կը կրեն պիտի վերցուին։

Այս մասին օրինազանց գտնուողներ խիստ կերպով պիտի զսպուին, անկէ ի զատ քաղաքային օրինաց գրքին տրաժագրութեանց համաձայն պատժոյ պիտի ենթարկուին, այն իշխանութեանց կողմանէ, որք կրնան հրամայել, եւ այն գործակատարներուն՝ որոնք կարող են տրուած հրամանը գործադրել։

12. Մայրաքաղաքին եւ նահանգային քաղաքներու մէջ, ինչպէս ալ գեղջկական վայրերու մէջ գոյութիւն ունեցող ոստիկանական կազմակերպութիւնք աչքէ պիտի անցուին այնպիսի կերպով մը որ իմ կայսրութեան բոլոր խաղաղասէր հպատակներուս, թէ՛ իրենց կեանքերուն եւ թէ, ստացուածոց ապահովութեանը վասին ամենազօրաւոր երաշխաւորութիւն մը տրուի։

13. Տուրքերու հաւասարութիւնը բեռանց հաւասարութիւն յառաջ բերելով, ինչպէս որ

պարտականութեանց հաւատարմութիւնն ալ իրա-
ւանց հաւատարմութիւն կ'ենթադրէ, հետեւաբար
քրիստոնեայ հպատակները, նաեւ ուրիշ ոչ Մահ-
մետական հաստատածները, Մահմետականաց պէս
զինուորագրութեան օրինաց պարտականութիւն-
ներուն պիտի ենթարկուին, ինչպէս որ արդէն
որոշուած է։

Իրենց տեղը փոխանորդ (պէտէլ) մը
հայթայթելու կամ գնելու սկզբունքը պիտի
պահուի։ Քրիստոնեայ եւ այլ ոչ Մահմետական
հպատակաց բանակին մէջ ընդունուելու նաեւ
ծառայութեան մասին կատարեալ կանոնագրու-
թիւն մը պիտի հրատարակուի, կարելի եղածին
չափ չուշ։

14. Նահանգային եւ գիւղական ժողով-
ներու կազմակերպութեանց մասին բարեփոխում-
ներ ընելու համար քայլերը պիտի առնուին,
որպէսզի Մահմետական, Քրիստոնեայ եւ այլ
ժողովրդոց ներկայացուցիչներ ընտրելու ազա-
տութիւնը եւ ներկայացուցիչներուն ալ ժողովոց
մէջ քուէարկելու ազատութիւնը ապահովուի։

Իմ Բ. Դուռը նկատողութեան պիտի առ-
նէ այն ամենաազգեցիկ միջոցները, որոնք պէտք
են ճշդիւ ստուգելու եւ խորհրդածութեանց
արդիւնքներուն ու տրուած որոշումներուն վրայ
հսկելու համար։

15. Քանի որ անչարժ կալուածքի գնման,
վաճառումի, եւ փոխանցման օրէնքները իմ կայ-
սրութեանս բոլոր հպատակներուն հաւասարաց
են, օտարներու համար օրինաւոր է անշարժ
կալուածներու տիրանալ, պայմանաւ որ իրենք
զիրենք օրինաց եւ ոստիկանական կարգադրու-
թեանց հպատակեցնեն, եւ տեղացւոց պէս տրոց
ենթարկուին, օտար պետութեանց հետ կաթ-
ոգադրութեան մը յանգելէ վերջը։

16. Տուրքերը առանց դասակարգի կամ
կրօնի խտրութեան կայսրութեանս բոլոր հպա-

տակներէն պիտի գանձուին միեւնոյն անուան
տակ։ Տուրքերու՝ մանաւանդ տասանորդներու՝
հաւաքմանց միջոցին ի գործ դրուած գեղծում-
ները կարգադրելու եւ դարմանելու համար ա-
մենափոյթ եւ ամենաազդեցիկ միջոցները նկատ-
ուելիքան պիտի առնուին։

17. Պետութեան եկամուտքի ամէն ճիւ-
ղերուն մէջ կամաց կամաց եւ կարելի եղածին չափ
չուտ ուղղակի հարկահաւաքման գրութիւնը պիտի
փոխանակուի վարձու տալու գրութեան։ Որչափ
ժամանակ որ ներկայ գրութիւնը կը տիրէ, կա-
ռավարութեան բոլոր պաշտօնեաներու եւ ժողովր
անգամներու արգիլուած է աճուրդի հանուած
ձեռնարկութեան մը վարձակալ ըլլալ կամ անոր
մէջ ո եւ է ժամ մը ունենալ։ Այսպիսեաց
ամենուն ամենածանր պատիժներ պիտի սահմանուին։
Տեղային տուրքերը ըստ կարելւոյն այնպիսի եղա-
նակաւ մը պիտի դրուին որ արտադրութեան աղ-
բիւրներուն չվնասեն, եւ կամ ներքին վաճա-
ռականութեան դէմ արգելք չի հանեն։

18. Հանրային բարելաւութեանց համար
եղած գործեր պատշաճ եկամուտներ պիտի ունե-
նան, որոնց մէկ մասը այն նահանգներու վրայ
դրուած տուրքերէն պիտի գոյանայ, որոնք
ծովով եւ ցամաքով հաղորդակցութեանց հաստա-
տուելէն յառաջ եկած առաւելութիւններէն կ'օգ-
տուին։

19. Մասնաւոր օրէնք մը արդէն ընդուն-
նուած է, որ կը յայտարարէ թէ Պետութեան
ելեւմտից պիւճեէն ամէն տարի պիտի պատրաս-
տուի եւ ներկայացուի· յիշեալ օրէնքը ամենա-
խիստ կերպով պիտի գործադրուի։ Իւրաքանչիւր
պաշտօնատան թոշակներու վերաքննութեանց մա-
սին քայլեր պիտի առնուին։

20. Ամէն հատարակութեան պետը եւ Բ. Դրան
կողմանէ ընտրուած ներկայացուցիչ մը ամեն
անգամ պիտի հրաւիրուին արդարութեան բարձր

Ցանձնաժողովի խորհրդակցութեանց մասնակցելու համար, որոնք կրնան հետաքրքրել կայսրութեանս հպատակաց ընդհանրութիւնը։ Անոնք մասնաւորաբար այս նպատակիս համար պիտի հրաւիրուին իմ Մեծ Եպարքոսիս կողմանէ։ Ներկայացուցիչները միայն մէկ տարուայ համար պաշտօն պիտի ունենան։ Անոնք իրենց պաշտօնին անցած օրը պիտի երդնուն։ Ժողովին բոլոր անդամները, ընդհանուր կամ մասնակի գումարումներու մէջ ազատ կերպով պիտի յայտնեն իրենց գաղափարները, եւ տան իրենց քուէները, եւ ոչ ոք զիրենք պիտի նեղէ ատոր համար։

21. Եղծումներու, կեղեքմանց եւ գողութեան դէմ դրուած օրէնքները կայսրութեանս բոլոր հպատակաց վրայ օրինաւոր կերպով իգործ պիտի դրուին, անոնք ինչ պաշտօնի վրայ ալ գտնուին եւ ինչ դասակարգի որ պատկանին։

22. Գանքատները նաեւ համանման հաստատութիւնները կազմակերպելու համար քայլեր պիտի առնուին, որպէսզի դրամական ու եկեմտական դրութեանց մէջ բարեփոխումները լինին, ինչպէս նաեւ որ իմ կայսրութեանս նիւթական հարստութիւնը աւելցնելու համար գործածուելիք դրամագլուխներ ստեղծուին։ Նաեւ ճամբաներ, ջրանցներ չինելու համար քայլեր պիտի առնուին, այնպէս որ հաղորդակցութեանց գիւրութիւններ, ինչպէս նաեւ երկրիս հարստութեան ազբիւրներ աւելցուին։

23. Ամէն ինչ որ վաճառականութեան կամ երկրագործութեան դէմ արգելքներ կը յարուցանէ պիտի ջնջուին։ Այս նպատակները իրագործելու համար Եւրոպայի դրամագլուխէն, արուեստէն եւ գիտութենէն օգտուելու միջոցները պիտի փնտռուին, եւ այսպէս ստիճանաբար անոնք իգործ պիտի դրուին։

Իմ փափաքներս եւ հրամաններս այսպէս ըլլալով՝ գուն, որ իմ Մեծ Եպարքոս ես, ըստ սովորութեան այս կայսերական հրովարտակս հրա-

տարակել պիտի տաս, մայրաքաղաքիս նաեւ բոլոր կայսրութեանս մէջ, եւ գուն բոլոր ուշադրութեամբ պիտի հսկես, եւ ամեն հարկաւոր քայլերը պիտի առնես, որպէսզի այն բոլոր հրամանները գոյս այն կը բովանդակէ իր մէջ, ամենախիտ ճշդութեամբ իգործ դրուին։

10 Ճէմազիւլ 1272 (փետր. 18. 1856)

ԳԼՈՒԽ ԼԱ.

ԿԱՊՈՑՏ ԳՐՔԵՐԷ ՓԱՂՈՒԱԾ

ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ՆՕԹԸ

Կ. Պոլիս 7 Սեպտ. 1880

Պարոն Նախարար,

Տատրագրողներ տացած են վերջին Յունիս 5ի ծանօթագիրը, որով Բ. Դուռը պատասխանած է այն պարբերութեան որ կը գտնուէր անցեալ Յունիս 11ի իրենց տեղեկագրոյն մէջ, ի մասին այն բարեկարգութեանց եւ վարչական բարենորոգմանց որոնք Հայաբնակ Նահանգներու մէջ իգործ դնելու համար, Օսմանեան կառավարութիւնը Պերլինի դաշնագրին 61ր. յօդուածով յանձն առած է։ Այս գրոյն ուշի ուշով ուսումնասիրութիւնը այն եզրակացութեան յանգեցուցած է զիրենք որ Օսմանեան կառավարութեան կողմէն եղած առաջարկութիւնք այն յօդուածին ոչ իմաստին եւ ոչ ալ գրոյն կը համապատասխանեն։ Տատրագրողներուն ներկայացուցած պատութիւնք անգիտակից չեն որ Օսմանեան կառավարութիւնը երկու յանդնախոհութիւնք ըրած է Հայաբնակ նահանգները քայց անոնք իրատեան ոանին հատատալա որ այդ յանդնախոհութիւնք ոչ մի արդիւնք, ոտալ բնաբին։ Ոչ ալ Բ. Դուռը որ եւ իցէ տեղեկութիւն հաղորդից պատութեանց, ինչպէս Պերլինի դաշնագրին 61ր.

յօդուածին մէջ արձանագրուած կը գտնենք . . . . :

Դուռը՝ իր պատասխանին դառնալով կ'ըսէր թէ հազիւ հազ ըմբռնած է Պէրլինի դաշնագրով տառնձնած իր դիրքը եւ մեծ պատասխանատուութիւնները :

Նոյն իսկ լեզուն որ Բ. Դուռը կը գործածէ, երբ խօսքը Հայաբնակ նահանգաց մէջ տեղի ունեցած կամ տեղի ունենալիին հաղորդուած իրերու մասին է. կը ցուցնէ թէ նա կը մերժէ ընդունիլ այն նահանգաց մէջ գոյութիւն ունեցող անիշխանութեան ստիճանը կամ իրաց այն տխուր վիճակը որ եթէ թոյլ տրուի չարունակել, աներևոյթ հաստատականութեամբ շատ ընդարձակ տիրապետութիւններու քնակիչները մեծամասնութիւն կը կազմեն։

Ըուլիս 5ի ծանօթագրոյն մէջ Բրդերու եւ Ջէթէկներու անառակութեանց վերջ մը տալու մասին որ եւ իցէ լուրջ առաջարկութիւն մը չէ եղած։ Անոնց չարութիւնները վախ կայ որ չէ կարելի զսպել սովորական օրէնքներու զօրութեամբ։ Բացառաբար ի գործ դրուած ազդու միջոցներ միայն կրնան վերջ մը տալ այն չարիքներուն, որոնք 61ր. յօդուածին յիշած մի քանի նահանգներու մէջ Հայերուն պատուոյ, ընչից եւ կենաց սպառնացող մեծ նայուն վտանգներ են։

Պէրլինի դաշնագրի 61ր. յօդուածով Բ. Դուռը յանձն առաւ «Հայերեն բնակեալ նահանգներու մէջ տեղական պահանջներուն համեմատ բարեկարգութիւններ եւ բարեփոխումներ ընել առանց յապաղման»։ Ստորագրողներ ցաւով նկատած են որ Ըուլիս 5ի ծանօթագրոյն մէջ ներկայացուած հանրական բարեկարգութեանց ծրագրին մէջ 61ր. յօդուածին յիշուած «տեղային պահանջներուն ոչ մին նկատողութեան առնուած է»։ Տաճկական կայսրութեան ամեն մասերուն մէջ մեծամեծ բարեկարգութիւններու ներմուծումը Պեռլինի դաշնագրութեան բոլոր պայմանները ի գործ դրած են։ Եւ անոնք չեն կրնար ընդունիլ որ

Դուռը այն յօդուածով յանձն առած պարտականութիւնները ինքզինք ազատած համարի, առաջարկելով վերակազմութեան ծրագիր մը, որուն մէջ երբեք չէ յիշուած այն մասնաւոր բարեկարգութիւնները, որոնք դաշնագրին մէջ յիշուած նահանգներուն ի նպաստ պայմանագրուած են։

Այս հայաբնակ նահանգաց մասնաւոր յատկութիւնը այն է որ, ընդարձակ տարածութեան մը վրայ գտնուող երկիրներու մէջ քրիստոնեայ բնակիչներ մեծամասնութիւն կը կազմեն։ Արդ եթէ այս մեծամասնութիւնը կազմելը ի հաշիւ չառնուի, ոչ մի ճշմարիտ բարեկարգութիւն կրնայ կատարուիլ։

Ստորագրեալներ այս նահանգաց ուրիշ մի յատկութիւնն ալ նկատողութեան առնել անհրաժեշտ կը համարին։ Դուռը կ'ըսէ որ կը փափաքի նոյն օրէնքները իրագործել թէ Բրդերուն եւ թէ Հայոց համար։ Սակայն անոնց վարչութիւնները ամեն բանէ առաջ ըստ կարելւոյն բաժնել անհրաժեշտ է, քանի որ կէս թափառաշրջիկ ժողովուրդ մը եւ հաստատուն ժողովուրդ մը նոյն օրէնքներով կառավարել կատարեալ անկարելիութիւն է։ Նահիյներուն եւ վարչային խումբերը, հետեւաբար, պէտք է անանկ կերպով մը բաժնել որ կարելի եղածին չափ համացեղ տարրերը իրարու հետ միացուին, Հայերը կամ եթէ հարկ ըլլայ Հայերը և Սամանցիները մէկ խումբի վերածուին՝ Բրդերէն անջատ։ Ուստի թափառական Բրդ տարրը, որ կ'ապրի լեռներու մէջ եւ քրիստոնեաներէ բնակեալ տեղամասերը կ'իջնայ միայն խաղաղութիւններ յատուկ բերելու համար, իբրեւ այնպէս չիջեր գիւղի ժողովրդեան մեծամասնութիւնը որոշող մարզահամարի մէջ պէտք չէ անցնել։

Կրնայ նկատուիլ որ Բ. Դուռը Ըուլիս 5ի ծանօթագրոյն մէջ Նահիյներու համար առաջարկած կազմակերպութեան մէջ տեսած է առաջին աստիճանի վարչային խումբեր ստեղծելու

կերպ մը, որով բնակչաց մեծամասնութիւնը նոյն կրօնքի պիտի վերաբերին։ Սակայն եւ այնպէս չկայ բան մը սոյն գրութեան մէջ որ ցուցնէ թէ Դուռը այս սկզբունքը ի գործ դնել յանձն կ'առնէ։

Սահրագրողները գոհունակութեամբ կը դիտեն որ առաջարկուած կազմակերպութեան մէջ իւրաքանչիւր Նահիյէի վարիչը պէտք է պատկանի մեծամասնութեան կրօնքին, բայց աւելի բարձր պաշտօններու մէջ նոյն սկզբունքին բացակայութիւնը վճռապէս կ'ապացուցանէ որ առաջարկուած բարեկարգութեան ծրագրին մէջ 61ը. յօդուածին մէջ յիշուած Նահանգաց «տեղական պահանջները» բաց բառականի նկատողութեան չեն առնուած։

Օսմանեան կառավարութիւնը կը յայտարարէ որ «Ուղղահիւ եւ կարող անձնաւորութիւններ արդեն հաւաքային պաշտօններու մէջ առնուած են՝ առանց կրօնի խտրութեան, եւ այս սկզբունքը հետզհետէ առելի ընդարձակ գործածութիւն մը պիտի ունենայ»։ Այս յայտարարութիւնը վերջին աստիճան անորոշ է, եւ սահրագրողներ կը խորհին որ այս կէտերուն աւելի կարեւորութիւն տալ պէտք է, քանի որ Հայերը կը հակառակին թէ այն Նահանգներուն մէջ, ուր իրենք կը բնակին մեծ թուով, հազիւ թէ Հայ պաշտօնեայ մը կը գտնուի իրենց այս մասին ունեցած գանգատները լաւ հիմերու վրայ հաստատուած են, քանի որ Բ. Դրան կարելի է կարգել քրիստոնեայ ընդհանուր կառավարիչներ այդ Նահանգներուն վրայ, առանց սակայն տալու յատկուածական ապահովութիւն մը որ Հայերը աւելի արդարութիւն կամ վարչային ուղղամտութիւն պիտի վայելեն ատով։

Պէրլինի պայմանագրութիւնները գործագրած համարուելու համար, Դուռը պէտք է որ Օսմանեան կառավարութեան նօթագրոյն մէջ առաջարկած բարեկարգութիւններէն աւելի մեծ չրջան ունեցող բարեփոխումներ կատարէ։

Առաջարկեալ բարեկարգութեանց ընդհա-

նուր անձնդութիւնը այնպէս է որ անօգուտ կը թուի Դրան ծրագրին թերութեանց քննութեանը մտնել, բայց հետեւեալ գիտողութիւնք ինքնին կը ներկայանան։

1. Նախ՝ յայտարարելով որ նահիյէներուն վարիչները կառավարութեան պաշտօնեաներ պիտի ըլլան, Նահիյէներու ժողովի անդամներուն մէջէն եւ կեդրոնական իշխանութեան կողմէն ընտրուած, փոխանակ Նահիյէներու ժողովներէն ընտրուելու, Բ. Դուռը կեդրոնացումի սկզբունքը նոյն իսկ ամենափոքրիկ վարչային չրջանակներու համար ալ հաստատած կ'ըլլայ։

2. Ապէ զատ՝ Բ. Դուռը զանց կ'ընէ յիշել որ նահիյէներու վարիչներուն նաեւ ժողովականներուն պաշտօնավարութեանց տեւողութիւնը աշտատե՞ թէ ժամանակաւոր պիտի ըլլայ։ Ոչ ալ որոշած է որ երբ անկարողութիւն ցոյց տան զանոնք պաշտօնանկ ընելու իրաւասութիւնը որո՞ւ կը վերաբերի։ Այս իրաւունքը գայմագամ լըքներու ժողովի՞ն պիտի վերապահուի թէ մի աւելի բարձր իշխանութեան։

3. Դարձեալ՝ Նահիյէներու ոստիկան զինուորներուն գալով, անոնք նահանգային ոստիկան զինուորութենէ չատ տարբերութիւն չունին, թէ՛ իրենց կազմուելու եղանակին մէջ եւ թէ՛ որ եւ իցէ ուրիշ կերպով, միայն թէ անոնք նահիյէներու իրաւասութեանց տակ են եւ ոչ նահանգաց։ Անոնք մեծամասնութեան կրօնքին պատկանող տեղացիներէ կազմակերպուած չեն, եւ ոչ ալ երաշխաւորութիւն տրուած է որ անոնք պիտի ըլլան այն ինչ որ մասնաւորաբար պէտք է լինին, այսինքն տեղային պաշտպանողական զօրութիւն մը։

4. Ոչ ալ նահանգային ոստիկան—զինուորութեան կազմակերպութիւնը կը համաձայնի 61ը. յօդուածին մէջ յիշուած նահանգներու տեղական պահանջներուն։ Դրան ծրագրին այն պարբերութիւնը, որուն համեմատ թէ մարդիկը եւ թէ

ը՞ր ատիճան անհրաժեշտ է Հայերու մասին եղած բարեկարգութեանց ծրագրէն դուրս հանել Քրդերը, եւ տալ անոնց զուտ վարչութիւն մը, որ պատշաճ լինի իրենց պատերազմասէր եւ նախնական սովորութեանց։

Հաստատուն եւ թափառական բնակչաց մէջ ըլլալիք յարաբերութեանց հարցումին մասին խօսուած առեն, ատորագրեալները պէտք է յայտնեն իրենց համոզումները, թէ Քրդերու կողմանէ Հայերու վրայ բանեցուած այդ ճնշելու եւ բռնի ազատացնելու սովորութիւնը չնջուելու է։ Անոնք երկար ժամանակ չարունակուած գեղծումներ լինելէն զատ պօյութեան ոչ մի իրաւունք ունին։

Անոնք նաեւ կը կարծեն թէ, Հայերուն նպատակ համաձայնութեան յանգուցած բարեկարգութիւնները ամենայն իրաւամբ տարածուելու են նաեւ այն բազմաթիւ Նեստորականներու վրայ, որոնք Քիւրտստանի կեդրոնական եւ Հարաւային կողմերը կը բնակին։ (Ճիւղաւերկ գազան)։ .....

Մինչեւ որ վալիներուն դիրքը չի փոխուի, ոչ մէկ արդիւնաւոր բարեկարգութիւն չէ կարելի սպասել։ Ճշմարիտ է թէ, Նօթագիրը կ՚ընդունի որ անոնց պարտականութիւնները պիտի ընդարձակուին եւ իրաւասութիւնները երաչխաւորուին, բայց այս տեսակ հանրական բառերով արուած ապահովութիւնք խնդիրը չեն լուծեր։ Մինչեւ որ վալիի մը իր պարտականութիւնը լաւ կատարելուն համար անհրաժեշտ եղող իրաւասութեան եւ պատասխանատուութեան յաւելումը ճշդիւ չ՚որոշուի, մինչեւ որ այս կարեւոր պաշտօնէից պաշտօններուն տեւողութեանը մասին պաշտօնական երաչխաւորում մը չի տրուի, առաջարկուած բարեկարգութեանց իրական արդիւնքներուն վրայ ոչ մի գաղափար կրնայ կազմուիլ։ Պարզ է որ վալիներ իրենց պաշտօնի տեւողութեան մասին որոշ հասկցողութիւն ունենալու են, նաեւ ազատ ըլլալու են իրենց վարչային գործոց նոյն իսկ ամենաչնչինները մէջ յաճախ տեղի ունեցած այլոց միջամտութենէն, որոնք ցարդ դիրքը

պաշտօնեաները «Սուլթանին ունեն կարգի հպատակներեն պիտի ընտրուին», շատ տարտամ նշանակութիւն մը ունի։ Նահանգաց ոստիկան զինուորութեանց թէ մարդիկը եւ թէ պաշտօնեաները պէտք է որ կազմուէին Նահիյէի ոստիկան—զինուորութենէն, այսինքն, Նահիյէներու կողմէ ընտրուած ոստիկաններէն առնուէին։ Փիւզերու ոստիկանութիւնը, որուն պաշտօնը պիտի լինի գիւղերը պաշտպանել Քրդական յարձակումներէն, Նահիյէի քնակչութեան թուոյն համեմատութեամբ մարդիկ հայթայթելու են նահանգային ոստիկանութիւնը կազմելու համար։ Եթէ ընտրութեան սկզբունքը նահանգային քմայքին վարչութեան տեղ անցնի, կրնայ զօրաւոր երաշխաւորութիւն մը ըլլալ այն կազմակերպութեանց արգիլելուց ըլլալուն, որոնք նպատակ ունին հանրային ապահովութիւնը պաշտպանել։

Սղեռնադաս ատեաններ կազմելու մասին եղած օրէնքներու արժէքը կախում ունի ամեն բանէ առաջ իրենց կազմութենէն, որոնց մասին Սուլիա Նի նօթագիրը լռութիւն կը պահէ։ Երբեմն նահանգաց մէջ Հայ տարրին մեծամասնութիւն կազմելը նկատողութեան առնելով մասնաւոր օրէնքներու հարկը անհրաժեշտ կը թուի, որպէսզի նոր դատաստանական կազմակերպութեանց մէջ այդ տարրին համեմատական բաժին մը կարենայ ապահովել։

Հոս կրկին քանի մը խնդիրներ յառաջ կուգան, որոնց լուծումէ տալու համար Օսմանեան կառավարութեան ձանօթագիրը ոչ մի հանդոյցի ծայր կուտայ։ Դատաւորները ցկեանս պիտի չարունակեն իրենց պաշտօնները թէ պիտի անուանուին որոշ չքլանի մը համար։ Անոնք ո՞ր օրինագիրքը պիտի գործադրեն։ Շէրիի՞ օրինագիրքը պիտի լինի այդ, թէ մի այլ օրինագիրք։ Սղեռնադատ ատեաններէն ինչպէ՞ս իրենց վճիռները պիտի հնազանդեցնեն կէս անկախ կամ թշնամական վայրենի համարուող Քրդերը։ Այս վերջին հարցումը վճռականօրէն կ՚ապացուցանէ թէ

անգամ ալ ըրած են։

Պէտք չկայ աւելցնելու որ երբէք վալինեռուն այսպէս աւելի անկախ լինելը ամեն տեղեր փափաքելի է, բացարձակապէս անհրաժեշտ է Հայերէ բնակեալ նահանգաց մէջ։

Պետութիւնք ուրեմն այս գաղափարն ունին որ Օսմանեան կառավարութեան առաջարկութիւնները իրենց նպատակին հասնելու անբաւական են, թէ աւելի մեծ ուշադրութիւն տրուելու է տեղական պահանջներուն, թէ հաւատարութեան եւ ապահովդրոնացումի երկու սկզբունքներուն աւելի ոյժ տրուելու է, թէ ոստիկան զինուորներու կազմակերպութեան, Քրդերու եւ Չէրքէզներու հալածանաց ենթարկուած բնակիչներու պաշտպանութեան համար աւելի ազդեցիկ կարգադրութիւններ ըլլալու են, եւ վերջապէս վալիներու պատասխանատուութեան տեւողութիւնը եւ պաշտօնին ընդարձակութիւը որոշ կերպով պէտք է սահմանուին։ Այս կերպով եւ միայն այս կերպով Պէրլինի դաշնագրութեան 61դ. յօդուածի միջոցով ստեղծուած իրաւանց եւ ակնկալութեանց կարելի է կատարեալ գոհացում տալ։

Բ. Դուռը այս յօդուածին իմաստը չափաւորել կուզէ Հայերու նաեւ ընդհանուր քրիստոնէից թիւը, ամբողջ ժողովրդեան թուոյն հետ առհասարակ ունեցած համեմատութիւնը ի մէջ բերելով։ Նօթագրոյն միջոցաւ ի մէջ բերուած այս համեմատական թիւը այնչափ կը տարբերի ուրիշ հեղինակութիւններէ առնուածներէն, որ պետութիւնք չեն կրնար զայն իբրեւ ճիշդ ընդունիլ։

Հայոց պատրիարքին կողմէ հայթայթուած ներփակ բնակչութեան թիւը այս զանազան հաշիւներու մէջ եղած մեծ տարբերութիւնը պիտի ցուցնէ։ Աւելիս 5ի նօթագիրը միայն քրիստոնեայ եւ Մահմետական բնակչութեանց համեմատական թիւը կը ներկայացնէ։ Պետութիւնք կ'ուզեն գիտնալ այն հիմունքը որով այս հաշիւը ձեռք բերուած է։ Անոնք անհրաժեշտ կը համարին որ Պէրլինի 61դ. յօդուածին մէջ յիշուած նահանգներուն Քրիստոնեայ եւ Մահմետական բնակչութեանց մօտաւոր մարդահամարը առնուի, այնչափ չուտ որքան կարելի է, անաչառ յանձնախումբի մը միջոցաւ, որուն կազմութիւնը յետ այսորիկ պիտի որոշուի։

Պէտք է որոշ կերպով հասկցուի որ կատարեալ անաչառութիւնը երաշխաւորող պարագաներու տակ կատարուած այս մարդահամարի արդիւնքը Դուռը պիտի ընդունի եւ անոր վրայ ձեւէ նահանգաց կազմակերպութիւնը։

Այս ծրագիրը ի գործ դրուելու ժամանակ հանանականաբար զանազան վիլայէթներու աշխարհագրական սահմանագծերը փոխել հարկ պիտի ըլլայ, որպէսզի այս տեղական բոլոր պահանջները հոգացուին։

Դուռը չի կրնար առաջարկուած մարդահամարի պատճառաւ ծագումէ առած յապաղումէն օգտուիլ եւ գործադրութիւնը անհրաժեշտ բարեկարգութիւնները յետաձգել։

Բացարձակապէս անհրաժեշտ է որ առանց ժամանակ կորսնցնելու ի գործ դրուին այն բարեկարգութիւնները, որոնք Հայերուն կեանքը եւ ինչքը ապահովելու կը ձգտին, որ անմիջապէս միջոցներ ձեռք առնուին Քրդերու եւ Չէրքէզներու չարագործութեանց առաջը առնելու, եւ եւրոպական առաջարկեալ դրութիւնը գործադրութեան բերելու, ոստիկան զինուորութիւնը առժամապէս աւելի գոհացուցիչ հիմերու վրայ դնելու, եւ ամենէն աւելի վալիներուն պաշտօնավարութեան աւելի մեծ ապահովութիւն եւ աւելի ընդարձակ պատասխանատուութիւն տալու։

Վերջացնելու ժամանակ պետութիւնք անգամ մըն ալ Բ. Դրան յիշեցնել կուտան այս կարեւոր կէտը որ Հայերէ բնակեալ նահանգներուն մէջ կատարուելիք բարեկարգութիւնները գաղնագրական պարտականութիւններ են, որք պարտին կատարուիլ տեղական պահանջներուն համեմատ, եւ

գործադրելիք Պետութեանց հակօդութեան տակ։ (1)

Աստրագրողք

(Վեց պետութեանց կ. Պօլսոյ Դեսպանները։)

ԼՕՐՏ ՍՕԼՍԲՐԻՆ ԵՒ ՍՈՒԼԹԱՆԸ (2)

Լօրտ Սօլսպըրի տու Պարոն Հերպըրթ

11 Նոյ. 1895

Այս օրուան հեռագիրներէդ տեղեակ, որով Սուլթանէն ինձ ուրիշ լուր մը կը բերէք, որ կը զարմանայ իրեն նախկին պատգամին պատասխանը չ'ստանալուն համար որուն մէջ Ն. Կայսերական Վեհ. վերահաստատած էր իր խոստումները Հայկական Նահանգաց մէջ ներմուծուելիք բարեկարգութիւններու մասին, եւ որ Նորին Վեհ. Թագուհւոյն Կառավարութեան օգնութեանը կը դիմէր իր այս գործին մէջ իրեն օգնելու համար։

Ի պատասխանի, Ն. Կ. Վեհ. պէտք է բացատրէք որ իր վերջին պատգամին տալիք պատասխանն յետաձգած էր, մինչեւ որ անոր մէջ ինձի խոստացածը կատարէ, բարեկարգութեան ծրագիրը նոր իրատեսով մը հրատարակելով։ Դուք կրնաք նաեւ հրատարակման յետաձգուելուն պատճառաւ զգացած ցաւս եւ յուսախաբութիւնս յայտնել իրեն։

Դուք Ն. Կ. Վեհ. հաղորդեցէք որ իր դէպի այս երկիր ունեցած բարեկամութեան վստահացումը յարգանօք կ'ընդունիմ, նաեւ տեղեկացուցէք իրեն որ Ն. Կ Վեհ. Թագուհւոյն Կառավարութիւնը տակաւին կը փափաքի օգնել իրեն, բայց թէ անոնք անհրաժեշտ կը սեպեն որ քայլերը առնուին, վերջ մը տալու համար Մահմետական կանաչ կողմանէ ջրիստոնեաներու դէմ ի գործ դրուած յարձակումները արգիլելու համար, որոնք

(1) Կապոյտ Գիրք, Նո. 23, 1880, էջ 278

(2) Հետեւեալ հինգ գրութիւնները կը գտնուին Նո. 2, 1896 էջ 122, 127, 140, 176 և 199։

Օսմանեան Կայսրութեան երբեմն մասերուն մէջ տեղի կ'ունենան։ Մեզի հասած տեղեկագրութիւնք կը ցուցնեն որ Սուլթանը սխալած է իր համոզման մէջ, թէ Հայերը պատճառ տուած են այն անկանոնութեանց։ Մեզի տեղեկագրուած է որ գրեթէ ամեն տեղ իրողութիւնը ասոր հակառակն է, եւ թէ չատ տեղեր Թրքական իշխանութիւնը եւ զօրքերը քաջալերած են, նոյն իսկ մասնակցած են խռովութեանց։

Այն իրողութիւնը որ Սուլթանը վերջերս պատասխանէն տուաւ պաշտօնատարի մը, զոր ինքը պաշտօնանկ ըրած էր խիստ յոռի վարչութեան պատճառաւ, չի քաջալերեր Նորին Վեհ. Թագուհւոյն Կառավարութիւնը որ եւ է վստահութիւն ունենալ թէ խոստացեալ բարեկարգութիւնները հաստատմութեամբ գործադրելու մասին Ն. Կ. Վեհափառութեան դիտաւորութիւնը լուրջ բան մըն է։

Ն. Վեհ. Սուլթանի Գլխաւոր տու Պրն. Հերպըրթ.

Ինչպես կ'ըլլայ որ իմ բարեկամական տեղեկագրերս եւ իմ բարի ցանկութիւններս յայտնող արտայայտագրերս վերջն ալ տակաւին ոչ մի պատասխան չեմ ստանար Լորտ Սօլսպըրիէն։

Ես Անգլիայէն օգնութիւն կ'ապասեմ, եւ կը կրկնեմ որ Անգլիա պէտք է վստահ ըլլայ իմ խոստումներուս կատարելու մասին ունեցած ջերմ փափաքիս ցնստանելը։ Բարեկարգութիւնք շնորհուած են Աշխարհի մէջ չկայ պատճառ մը հնարաւորելու որ անոնք իգործ չդրուին դրութիւնս հաստատուած է։ Իմ եւ այս երկրիս շահերը կը պահանջեն որ բարեկարգութիւնները կերտուին, եւ բնականաբար այս մասին մենք մեր շահերը նկատի կ'առնենք։ Բարեկարգութեան գործադրումը, սակայն կարգ ու կանոնին վերահաստատումէն կախեալ է, անոնք ազդեցիկ կրնան լինիլ միայն երբ իշխանութիւն կը տիրէ։

Հայերը իրենց հնարիւրներուն եւ ապստամբութեանց պատճառաւ, ինչպես նաեւ իրենց անկանո-

նութեանց առիթ տալով, բարեկարգութեանց գործադրութեան յետաձգութիւն պատճառ եղած են եւ տակաւին կ'ըղյան։ Շամիր փաշան էրզրում հասած ին պես սկսաւ Քրիստոնեայ ժանտարմներ կազմակերպել, ինչ որ ապացոյց մըն է թէ ան փափաքեցաւ մեկնի գործի սկսիլ։ Շեշոյ խռովութիւններ տեղի ունեցան էրզիլկեանի մէջ, որուն յաջորդեցին Պայպուրթի եւ էրզրումի խռովութիւնները։ Չեմ գիտեր որ Շամիր փաշան կարողացա՞ւ առելի բան մը ընել, քայց անիկայ հոն հասած օրը անմիջապես գործի սկսաւ, եւ եթէ անիկայ շարունակելու անկարող եղած է, խառնակութիւններն էին որ զինքը արգիլեցին։ Մեծ զոհողութեամբ բազմաթիւ զօրքեր հաւաքել հարկադրուեցայ անկարգութեանց վարջ մը տալու եւ ապա ըսա կարելոյն շուտ բարեկարգութիւնները գործադրելու համար, եւ կարծեմ թէ կարող պիտի ըղյամ գանենք կատարելապես գործադրել նուազ քան երկու տարուան ժամանակամիջոցի մը մէջ, կարգ կանոնը վերահաստատծիս պես։ Այսպես չեմ կարծեր որ շատ երկար ժամանակ պիտի անցնի բարեկարգութիւնը կանոնաւոր կերպով գործադրելէ առաջ։

Այս նպատակս առելի յառաջացնելու համար, վաղը պիտի դրկեմ երկու փաշաներ՝ Ասյուղան եւ Սասունցիին փաշաները՝ բաղդադցիին պաշտօնատարաց հետ, առաջինը պիտի երթայ էրզրումի կողմերը եւ երկրորդը Պիթլիս։ Իրենց առաջին քանիը պիտի ըղյայ խաղաղասիրական միջոցներով եւ ժողովրդոց առեւտրական շահերը պիտի ապահովեն։ Ասկէ իմ հաստատութեան մի ուրիշ ապացոյցն է։

Թող ուրեմն Անգլիա օգնէ ինծի Հայոց շատ խրատներ տալով, նոյն իսկ սպառնալով անոնց, որ ոչինչ կրնան շահիլ իրենց ներկայ ընթացքով, նաեւ ըսելով որ բարեկարգութիւնք չեն կարելի գործադրել որեւէ ժանտարմ որ իրենք կը շարունակեն գրգռել ժողովուրդը եւ խռովութիւններ ստեղծել։

Ինչո՞ւ ուրեմն Անգլիա չի օգներ ինծի։ Չեմ կրնար հասկնալ։ Lors Սոլզպըրիի ինծի օգնել չո՞ւ-

զեր։ Հակառակ իմ բոլոր անկեղծ ջանքերուս կը տեսնեմ որ Անգլիական թերթերը տակաւին գիս կը դատափետեն։ Անոնք չե՞ն կրնար տեսնել որ ես մեծ եռանդով կ'աշխատիմ եւ կը հետապնդիմ իրերը ուղղութեան բերելու համար։ Ինչո՞ կարելի բան մը ընել զանոնք դադրեցնելու համար, կ'ապատեմ որ Անգլիան ինծի ներեսպես օգնէ։

Պարոն Հերպըրթ առ Lors Սոլզպըրի.

Կ. Պոլիս, 19. Նոյ. 1895.

Սուլթանը հետեւեալ պատասխանը յղած է Ձերդ Լօրտութեան տեղեկագրոյն։—

Ձեյթունցիներուն այդ կերպ ընթացք մը ցուցնելէն եառքը, Թրքական կառավարութիւնը զիջողութեան նախաքայլը չի կրնար առնել։ Կայսրութեան ամեն կողմերը գտնուող զինուորական հրամանատարներ արդէն հրաման ստացած են չի վնասելու ոչ ոքին որ չի դիմադրէր իշխանութեան։ Նորին Վեհ. հրաման պիտի դրկէ Մարաշ պատրաստ գտնուող զօրքերուն եւ թնդանօթներուն որ երկու օր ալ իրենց տեղէն չի շարժին։ Եթէ իրենց Ձեյթունն հասած ժամանակ ապստամբները հաւանին հպատակիլ եւ յանձնել իրենց մէջ գտնուող ապստամբապետները, ինչպես ալ իրենց զէնքերը, իրենց ոչ մէկ վնաս պիտի հասնի։

Սուլթանը կրկին կը խնդրէ Ձերդ Լօրտութենէն, որ հրապարակաւ ծանուցանէք թէ բարեկարգութիւններ Նորին Վեհ. կոզմանէ իդործ պիտի դրուին առանց յապաղման, համաձայն այն կրկնակի խոստումներուն, որք նախորդ տեղեկագրոյն մէջ Ն. Կ. Վեհափառութեան կոզմանէ տրուած էին, նաեւ Ձեր մէկ պատասխան տալուն վրայ կը պնդէ։

Մարտանաւերուն կրկնապատկուելուն չդունը Ն. Վեհ. ականջը հասած է։ Սուլթանը կը յուսայ որ Ձեր Լօրտութիւնը այդ քայլը պիտի չառնէ։ Քանի որ անիկայ հանրային

զգայուններդ պիտի գրգռէ, եւ պիտի վրդովէ խաղաղութիւնդ, որ անհրաժեշտ է բարեկարգութիւնները գործադրել հարկնալու համար։

Ն. Վեհ. Նաեւ կը խնդրէ որ Ձերդ Լօրտութիւնը ազդու կերպով խրատէ Հայերը, իրենց պատրիարքարանի միջոցաւ, որ հանդարտ կենան, եւ նոր խռովութիւններ չի յարուցանեն։

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀ. ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՊԱՏԳԱՄԸ

Շատ երախտապարտ եմ Լօրտ Սօլզպըրիին պատգամի այն օգնութեան համար որ ինծի պիտի ընէ, եւ ես կը փափաքիմ որ Պարոն Հէրպըրթ հաղորդէ իմ անկեղծ շնորհակալութիւններս այն մասին, ինչպես նաեւ նոյն պատգամին մէջ զետնուած բարեկամական արտայայտութեանց համար։ Սակայն ես տեսած եմ Լօրտ Սօլզպըրիի յղած բանախօսութեան մը հատնօտագրութիւնը, որուն մէջ սա պարբերութեան կը հանդիպիմ. «Ես քիչ վստահութիւն ունիմ որ Բարեկարգութիւնը պիտի գործադրուին»։ Այս խօսքը ստուգիւ մեծ ցաւ պատճառած է ինծի, քանի որ բարեկարգութիւնէ գործադրուիը իմ կողմանէ որոշուած խնդիր մըն է։ Բաց ասկից ես փափաքող եմ կարելի եղածին չափ շուտ գործադրել։ Ես զայս արդեն բանիցս կրկնած եմ նախարարներուս։ Այս այսպէս ըլլալով Լօրտ Սօլզպըրիին իր բարի նպատակացս վրայ կասկածելու միակ պատճառը այս տեղի մարդոց էնթրիկներն ըլլալու են, եւ կամ թէ այնպիսի գաղափար մը կազմել տալու համար չարախօսութիւններ եղած են։ Բարեկարգութենէս գործադրութիւնը բացարձակապէս որոշուած խնդիր մ'է, բայց հարկ է որ նախ այս երկրին մէջ խաղաղութիւնը հաստատուի։ Կարգ ու կանոնը վերահաստատելու համար աներեսներ կատարել միջոցներ ձեռք կ'առնուին եւ առնուելու վրայ են։ Տարակոյս չկայ որ այս բայլերուն արդիւնքը ընդհանուր երեսաս պիտի գայ եթէ արդէն երեսաս եկած չեն։

Օրինակի համար, ժամանակ մ'իվեր Տրապիզոնի, Էրզրումի, Պիթլիսի, Տիարպեքիրի մէջ նորանոր խռովութիւններ տեղի ունեցած չեն։ Սակայն ես կը հրկնեմ որ բարեկարգութիւնները պիտի գործադրեմ։ Ես այդ բարեկարգութիւնները պարունակող թուղթը պիտի առնեմ, գայն առջեւս պիտի դնեմ, եւ անձամբ պիտի հսկեմ որ մեկ մի յօդուած ի գործ դրուի։ Ասիկայ իմ ամենահաստատ որոշումս է, ես իմ պատուոյ խօսքս կուտամ։ Ես կը փափաքիմ որ Լօրտ Սօլզպըրի ասիկայ յստակեայ, եւ կը խնդրեմ ու կը փափաքիմ որ Նորին Լօրտութիւնը, այս յայտարարութեանս վրայ կատարեալ վստահութիւն մը գոյացնելով մեկ ուրիշ բանախօսութիւն մը եւս արտասանէ այն բարեկամական զգացմանց համար, որ կրած է դէպ ինձ եւ իմ երկիրս իմ այս պատգամիս արդիւնքին պիտի սպասեմ ամենախիստ ուշադրութեամբ։ Ասկէ զատ պիտի խնդրեմ որ դեսպանատունը ինձ խրատէ Հայերը, նաեւ հրահանգ տայ իր Հիւպատոսներուն որ անոնք այ ամեն ազդու կերպերով խրատեն Հայերը գոհ ընել եղած բարեկարգութիւններով, ինչպես Լօրտ Սօլզպըրի իր բանախօսութեանը մէջ կը յայտնէ «Թէ ամենէն պէտք է գոհ ըլլան եւ հանդարտ կենան»։ Անոնց պէտք է հասկցնել որ բարեկարգութիւնները չեն գործադրուիր եթէ խռովութիւններ յառաջ բերեն։

Սըր Ֆ. Քրրի առ Լօրտ Սօլզպըրի.

Կ. Պոլիս 29 Նոյ. 1895.

Այսօր կէսօրէն ետքը Սուլթանին կողմանէ մասնաւոր ընկերութեան արժանացայ, որ տեւեց երկու ժամու կէս։

Նորին Վեհ. խօսք առաւ թագուհւոյն որպիսութիւնը հարցնելով։ Ես պատասխանեցի որ Նորին Վեհ. թագուհին քաղաւողջ է եւ ինձ պաշտօն յանձնած է իր յարգանքները մատուցանել Սուլթանին եւ չնորհակալութիւն յայտնել այն պատգամին համար զոր իրեն ղրկած էր Նորին Վեհ. թագուհին մեծ ցաւով լսեց այն դէպքերը որ անցեալ քանի մը շաբաթներու ընթացքին տեղի ունեցան

ի Թիւրքիա, եւ վատահութիւն ունի որ Սուլթանը իր կարողութեան սահմանին մէջ եղող ամեն միջոց պիտի գործածէ անոնց չարունակութիւնը արգիլելու համար։

Նորին Կայս. Վեհ. պատասխանեց թէ՝ ես ինքս անշուշտ տեղեկութիւն ունէի որ կարգ ու կանոն վերատին հաստատուեցաւ, քանի որ Դուռը հրահանգ ատացած էր դեսպանաց հաղորդելու այն ամեն տեղեկութիւնները որոնք նահանգներէ կ'առնուէին, ինչպէս նաեւ կարգ ու կանոնի վերահաստատման վասին տեղական իշխանութեան ղրկած հրամանագիրներուն պատճէնները, նաեւ կառավարութեանց վերսկսումը արգիլելու հաւաբ նաեւ ամեն կողմեր զօրքեր ղրկուած են, եւ արդարեւ ինչ որ կարելի էր ընել, եղած են։ Ամենէն հաքը ըսաւ թէ, ես ալ լսած ըլլալու եմ հիւպատոսներէն որ քանի մ'օրերէ ի վեր խաղաղութիւնը բոլորովին հաստատուած է։

Ես ըսի որ իմ ատացած տեղեկութիւններս Նորին Վեհ. յայտարարութիւնները կը հաստատեն, բայց երբեմն տեղեր խառնակութիւնք տակաւին կը չարունակուին, թէեւ համեմատաբար փոքրիկ չրջանակի մէջ։

Նորին Վեհ. չարունակելով իր խօսքը ըսաւ թէ տակաւին ցաւալի տպաւորութիւնը կը մնայ թէ ինքը բարեկարգութիւնները առանց յապաղման գործադրելու իր փափաքին մէջ անկեղծ չէ։ Այսպիսի ծրագիրներ բնականաբար երկայն խորհրդակցութեանց կը կարօտին, բայց թէ անգամ մը որ անոր նկատմամբ հաւանութիւն ցուցուցած եւ որոշում տրուած է, ինք մտադիր է զայն իր ամբողջութեամբը ի գործ դնել։ Սակայն, ամենէն աւելի պէտք եղած բանը կարգ ու կանոնը հաստատելն է. որովհետեւ միայն այն ատեն բարեկարգութեան կարելի է սկսիլ։ Այսու ամենայնիւ արդէն սկզբնաւորում մ'ըրած է։ Քանի մը քաղաքներ ընտրուած են, ինչպէս նաեւ վալիներու եւ միւթէսարիֆներու օգնականներ։ Շաքիր փաշա ըս-

կած է քրիստոնեայներէ բաղկացեալ ոստիկանապետութիւն մը կազմելու, եւ եթէ խուովութիւնները չի ծագէին, մինչեւ հիմա անոնք վեց վիլայէթներու մէջ ալ ներմուծուած էին։

Ես պատասխանեցի թէ՝ Նորին Վեհ. Թագուհւոյն կառավարութիւնը Սուլթանին բարեկարգութիւնները գործադրելու մասին ունեցած հաստատ որոշումը գոհունակութեամբ լսեց, բայց դժբաղդաբար վերջին դէպքերը անոնց վստահութիւնը միայն տկարացնելու կը ծառայէին։ Բարեկարգութեանց ընդունուելուն յաջորդեց ամբողջ Հայ նահանգաց մէջ չարդ ու կոտորած, եւ հազարաւոր հոգիներ, որոնք կորուսած էին իրենց տուները եւ ատացուածքները, անօթութենէ պիտի կորսուէին ձմրան միջոցին եթէ օգնութիւն չի հասնի։ Ըսի թէ դեսպանատունէն մեկնելէս ճիշդ առաջ տեղեկութիւն ատացած էի, որոնք վստահութիւն ներշնչելէ չատ հեռու էին, այսինքն թէ շուտ Հայերէ մահուանէ ազատելու համար բռնադատուած էին Մահմետականութիւն ընդունիլ։

Նորին Վեհ. դիտել տուաւ որ ինքը երբէք չի համակրեր որ եւ իցէ մէկու մը որ կրօնափոխ կ'ըլլայ, եւ նա մէջ բերաւ գատական նախարարութեան մէջ գտնուող բարձրաստիճան եւ հանրածանօթ Հայու մը դէպքը որ Մահմետականութիւնը ընդունած է։ Եւ թէ ինքը այս մարդուն երբէք կարեւորութիւն չի տար։ Նա խնդրեց որ յիշած բանի կրօնափոխութեանց մասին իրեն մանրամասնաբար տեղեկագրեմ։ Ես ալ այնպէս ընել խոստացայ։

Վերջը՝ ես հաղորդեցի Նորին Վեհ. որ ես նոյն օրը ատացած էի հեռագիր մը, Նորին Վեհ. Թագուհւոյն կառավարութեան Մուշի մէջ գրանուող Դեր—Հիւպատոսէն որ, կը գրէր թէ Հայերը Պիթլիսի մէջ սպառնալիքի եւ տանջանքի ենթարկուած են որպէսզի զանոնք ստիպեն հեռագրելու Պոլիս թէ Պիթլիսի մէջ կատորածը առաջին անգամ Հայերէն սկիզբ առաւ։ Սուլ-

քանը նախ չի գիտնալ ձեւացուց՝ ըսելով թէ ո՞վ տեղեակ է Հայերը այդպիսի բան մը ընելու։ Ես պատասխանեցի թէ տեղական իշխանութիւնները որ կը փափաքէին պատահած դէպքերուն պատասխանատուութիւնը իրենց վրայէն նետել։ Սուլթանը պատասխանեց թէ այդ մասին քննութիւն պիտի կատարէ, եւ հարցուց թէ ի՞նչ ապացոյց կարող էր զիս համոզել։

Ես ըսի թէ, Նորին Վեհ.ը անշուշտ ունի պիտի պաշտօնատարներ ունի, որոնց վրայ կրնար վստահիլ. որուն վրայ անիկայ առաջարկեց իրրեւ յարմար անձինք Ապտուլլահ փաշան կամ Սատեթթին փաշան, այն Ծանձնաժողովին նախագահը, որ վերջերս առաքուած է։ Բայց ես հրաժարեցայ միջամտել ղրկուելիք պաշտօնէից ընտրութեան գործին, միայն բաւական համարեցայ թելադրել որ Նորին Վեհ. Թագուհւոյն Փոխ—Հիւպատոսներէն մին՝ կատարուելիք քննութեանց մէջ մասնակցութիւն ունենայ։ Սուլթանը սաոր հաւանութիւն տուաւ։

Ցետոյ ըսի որ, երկու պարագաններ կան որոնց մասին Նորին Վեհ. Թագուհւոյն կառավարութիւնը ցաւով տեղեկութիւն առացաւ։ Մին՝ այն է որ ջարդերուն համար տակաւին ոչ ոք պատժուած է, միւսը՝ որ Նորին Վեհ. տակաւին խոստացած հրովարտակը չի հանեց։

Սուլթանը միայն վերջնոյն պատասխանելով ըսաւ որ գործը աւելի կարեւոր է քան խօսքը եւ հրատարակութիւնը։ Նա Դրան միջոցաւ ինծի պիտի հաղորդէ հրովարտակ չի հրատարակելուն պատճառները։ Նա կրկին եւ կրկին անգամ ըսած էր որ բարեկարգութիւնները պիտի գործադրէ։ Ըսաւ որ ինքը յամառ մարդ մըն է, անգամ մը որոշում տալէն վերջը անիկայ գայն ամբողջովին պիտի կատարէ։ Սակայն ես չարունակեցի չեչտել այն կէտը թէ՝ Նոր. Վեհ. Թագուհւոյն կառավարութեան գաղափարով՝ հրովարտակին հրատարակումը երեք պատճառներով կարեւոր էր։ Ա. Գեներալ հիւպատոսները Նորին Վեհափառութեան անկեղծութեանը մասին վստահացնելու համար, Բ. Հայերը համոզելու համար որ իրենք իրօք բարեկարգութիւններ պիտի ներմուծեն, Գ. համոզելու մահմետականները որ բարենորոգումները իրենց չահերուն ընդդէմ չեն։ Սուլթանը պատասխանեց թէ ինքը հրահանգ պիտի տայ իր նախարարաց որ այդ Բ. եւ Գ. կէտերու մասին ինծի բացատրութիւն տան. ինքը կը յուսար որ զիս պիտի համոզեն թէ իրեն հրովարտակ չի հրատարակելը արդարացի է։ Ա. կէտին գալով բարեկարգութիւնք արդէն պաշտօնապէս հաղորդուած են դեսպանաց, անոնցմէ կախեալ է իրենց կառավարութեան տեղեկացնել թէ՝ զանոնք գործադրելու համար իր տուած որոշումները մասին, եւ թէ՝ իրեն այդ նպատակաւ առած գործնական քայլերուն մասին։ Ցետոյ նա դառնալով ինծի Բ. եւ Գ. կէտերուն՝ ըսաւ որ հակառակ իր բոլոր ըսածներուն, ինքը կ'ուզէր զայն քննել ինծի հետ բարեկամաբար։

Ցետոյ երկար պատմական քննութեան մը մտաւ ցուցնելու համար թէ նոր հրովարտակի մը հրատարակութիւնը փուճ բան մըն է։ Իր հօրը կիւլհանէի հրովարտակին, եւ Հաթթը Շէրիֆի մասին ակնարկութիւններ րրաւ։ Վերջինը՝ մէկ կողմէն՝ Գաղղիացւոց կուսակից Ալի եւ Ֆուատ փաշաներու, միւս կողմէն՝ Անգլիացւոց կուսակից Րէշիտ փաշայի մէջտեղ վէճի նիւթ եղաւ, եւ վերջապէս երբ հրատարակուեցաւ, Շէյխ Իւլ Իսլամի եւ այլ Մահմետական առաջնորդներու մէջ խիստ թշնամական զգացումներ յառաջ բերաւ, սակայն եւ այնպէս, այս ամենէն վերջը, անոր ալ գործնական արդիւնքը մեծ չեղաւ։ Ինքը երբ գահը բարձրացաւ, իր հօրը հրովարտակին երեսին պարբերութիւնները ի գործ դրաւ, Բարլամէնթ մը հաստատեց, որուն մէջ բաւական թուով տգէտ եւ ծերացամիտ անձնաւորութիւններ գտնուելուն դատ բերնել պէտք եղաւ։ Ինք գատաստանական վարչութիւնը բարեկարգած եւ նոր օրինագիրքի մը ծնունդը տուած է։ Ներկայ բարեկարգութիւնք նախ Հաթթի Շէրիֆին մէկ ուսումնասիրութիւնն

են եւ իր գաղափարով պէտք չկար զանոնք հրատարակել մանրամասնաբար։ Ինք ժամուկի միջոցաւ փոքրիկ ծանուցում մը ընել տուաւ, որ երբեմն բարեկարգութիւններ պիտի ի գործ դրուին, եւ այդ բաւական է, ասկէ հրատարակում մը ոչ ոք պահէ ասկէ պիտի համոզէ։ Իր նպատակն է բարեկարգութիւնները գործնականապէս կատարել, եւ յայնժամ մարդիկ պիտի հասկնան անոնց ինչ ըլլալը։

Ի պատասխանի ես տակաւին պնդեցի այն խնդրոյ մասին եւ ըսի որ, ամեն քաղաքակրթեալ երկիրներու մէջ ի գործ գրուելիք օրէնքները նախ կը հրատարակուին։ Նորին Վեհ. Թագուհւոյն կառավարութեանը գաղափարով կարեւոր է որ բարեկարգութեանց մանրամասնութիւնք ճանչցուին հանրութենէն, թէ ամեն մէկ վիլայէթի մէջ պէտք է որ հրատարակուին, նաեւ ամեն Հայ գիւղերու մէջ եւ տուներու առջեւ փակցուին։

Սուլթանը պատասխանեց թէ պարագաները աւելի պիտի բացատրէ։ Բաւ թէ ինք բարենորոգումները հրատարակելու մտադիր էր, անոնք ժամուկի յանձնուելու համար մանրամասնաբար ընդօրինակուած էին, հանդերձ ծանօթութեամբ՝ ցուցնելով թէ իւրաքանչիւր պարբերութիւն վիլայէթի ո՞ր օրէնքին կը պատկանէր։ Ես անտեղեակ գոյութիւն ունեցող օրինաց մի թարգմանութիւնը կարդացած ըլլալու եմ, հետեւաբար ինձ ծանօթ ըլլալու է որ բարեկարգութեան ծրագիրը իր մէջը նոր բան մը չի պարունակէր։

Ես պատասխանեցի թէ ես այդ մասին տեղեկութիւն ունիմ, եւ Նորին Վեհ. յիշել տուի օր քանի մը ամիսներ առաջ երբ ինքը ինծի հարցուցած էր թէ ինչ էր այն բարեկարգութիւնները որոնք մենք առաջարկելու ժողովը էինք, ես ըսած էի թէ անոնք արդէն հրատարակուած օրինաց մէջ չի գտնուող ոչինչ կը պարունակէին։ Հետեւաբար չատ փափաքելի էր որ հանրութիւնը — թէ՛ Իսլամներ եւ թէ

Մահմետականները — զայս գիտնային։ Սուլթանը պատասխանեց թէ այս ամենը գիտնալով հանդերձ կրկին չէր համարձակած որ եւ իցէ հրատարակութիւն ընել։ Սակայն կրկին պիտի խորհրդակցի նախարարաց եւ Սախտ Փաշային հետ հրովարտակի մասին, եւ արդիւնքը ինծի պիտի տեղեկացնէ։ Կը յուսար որ ես քիչ մը բանաւոր պիտի ըլլայի եւ հաւատաք ընծայէի յառաջ բերուած փաստերուն անկեղծութեանը մասին, մինչեւ ի՞նչ եթէ հրովարտակին հրատարակութիւնը դարձեալ անպատշաճ համարուէր։ Եթէ այս խնդիրները լուրջ կերպով քննէի, պիտի տեսնէի որ անոնք մեծապէս օգտակար են թէ Անգլիոյ եւ թէ Թիւրքիոյ չահերուն։

Լօրտ Սոլզպըրիի Թիւրիոյ Դեսպանին ըսածները (1)

Յուլ. 10 1895

Թիւրքիոյ դեսպանին հետ այսօր ունեցած տեսակցութեանս միջոցին չատ մեծ եռանդով խօսեցայ Նորին Վսեմութեան Հայկական խնդրոյն նկատմամբ։

Ըսի որ իմ անկեղծ փափաքն էր որ Օսմանեան կայսրութիւնը պահպանուի, եւ թէ Սուլթանին արդար իրաւունքները միջամտութիւններէ պաշտպանուին, բայց թէ ցաւով նկատողութեան առի որ Նորին Վեհափառութիւնը Անգլիոյ եւ Եւրոպիոյ մէջ այս խնդրոյ մասին եղած հանրային կարծիքներուն ճիշդ համապատասխանող ոչ մի քայլ չէ առած։

Իսկան խնդիրը այն էր որ, Հայոց անապահով կառավարութիւն մը հրաշխաւորելուն համար միջոցներ ձեռք առնուին, ինքնավարութեան բոլոր պաղափարները մերժեցի իբրեւ անտեղի բաներ,

---

(1) Այս եւ յաջորդ 2 նամակները Լօրտ Սոլզպըրի ի՛ուղղէ Զօլսոյ Անգղ. դեսպանատունը, իր Թիւրքիոյ դեսպան, Րիւթէր փաշայի հետ ունեցած խօսակցութեանը մասին։ Կապոյտ Գիրք, Թիւրքիա, Նօ. 1. 1896, էջ 94, 118, 123։

եւ ես խնգրեցի անոնց համար ոչ մի առանձնաշնորհում, բայց միայն պարզ արդարութիւն. թէ Քրդեր պէտք չէ որ ճնշում բանեցնեն Հայոց վրայ, ոչ ալ Հայեր Քրդերուն։ Այս նպատակին համար ժամանակ ըրի որ, այս ներկայ պարագաներուն մէջ Փոքր Ասիոյ Արեւելեան մասը պէտք է գրաւի կառավարչի մը իշխանութեան տակ, որուն վրայ Եւրոպան վստահութիւն ունենայ։ Բաւական է որ անիկայ հաստատամիտ, ուղղամիտ եւ հաւատարիմ ըլլայ, իր կրօնքը չատ քիչ նկատողութեան պիտի առնուի։ Բայց անհրաժեշտ էր որ նա իր վրայ ունենար այս յատկութիւնները եւ ապաւորութիւն տրուէր իրեն ի պահանջել հարկին գործելու, առանց կ. Պոլսէն միջամտութիւն կրելու։

Ցետոյ, չարունակելով յայտնեցի Րիւթէմ փաշային որ ես կը պնդեմ այն պահանջներուն վրայ, որոնք երեք պետութեանց կ. Պոլսոյ դեսպաններուն ժիջոցաւ ներկայացուեցան, եւ թէ ես պիտի չարունակեմ այն քաղաքականութիւնը զոր ներկայ կառավարութիւնը ժառանգած է իր նախորդ պաշտօնատարներէն։

Ես պնդեցի որ Սուլթանը այդ սկզբունքները ընդունելով եղած պահանջներէն կարելի եղածին չափ չատերը ընդունելու է։ Ես Նորին Վեհափառութեան մտքին վրայ ազդու կերպով տպաւորեցի այն վտանգալից կացութիւնը, որուն մէջ, ինձ կը թուէր թէ այժմ Օսմանեան կայսրութիւնը կը գտնուէր։ Պաշտօնիս նորէն հանձնելուս զարմանքով տեսայ թէ անիկայ օրքան մեծ տեղ մը կորուսած էր Անգլիական հանրային կարծիքին մէջ։ Անիկայ այլ եւս այս խնդրոյ մասին եղած զրգռում մը չէր, հապա հաստատուն համոզում մը կ'ածէր, թէ ոչինչ կը յուսացուէր թիւրքիայէն բարեկարգութեանց կամ բարեփոխութեանց նկատմամբ, եւ թէ միակ ընել կարենալիք բանը յարաբերութիւնը զադրեցնելն էր։ Ես մանանաւանդ զրի որ վստանդը չափազանց մեծ էր, եւ եթէ Սուլթանը ժամանակին զղուչութիւններ ձեռք չ'առնէ, հարուածը

գրեթէ անխուսափելի կերպով պիտի իջնէ իր գլխուն վրայ իր ամենէն քիչ սպասած տեղը։ Ես աւելցուցի թէ Սուլթանին կառավարութեան դէմ ամեն կոմմերէն գանգատներ լսեցի, եւ թէ եւրոպայի կարծիքը առհասարակ իր մասին նուազ նպաստաւոր է քան այն տեղն երբ ասկէ առաջ պաշտօնի վրայ էի։

Կը խնդրեմ Ձեր Վեհափառութենէն որ հաճիք ինձ տեղեկագրել անվիջապէս, երբ որ եւ իցէ որոշում մը տրուի Սուլթանին կոմմանէ ի մասին բարեկարգութեան ծրագրոյն այն մասերուն, զոր նա կրնայ ընդունիլ։ Լօրտ Սալզպըրի

Օգոստոս 7. 1895

Րիւթէմ փաշան այսօր այցելութիւն մը տուաւ ինձ տեղեկացնելու համար այն զիջումներու հանգամանաց մասին, զորս Սուլթանը կը պատրաստուէր ընել, ի մասին Հայկական Հարցին։

Րիւթէմ փաշան պնդեց այն իրողութեան վրայ թէ խռովութիւնք սկսած էին Հայոց անհանդարտութեան եւ կազմակերպեալ ապստամբութեան պատճառաւ, եւ թէ տեղի ունեցած ոճրագործութեանց այնքան Հայերը պատասխանատու են որքան Թիւրք զօրքերը։

Ես պատասխանեցի որ մեր տեսակէտով իր պաշտպանութիւնը բոլորովին անտեղի էր։ Մեր գանգատը այն է թէ կառավարութիւնը իրեն յանձնառու պարտականութիւնը չէ կատարած, թէ չատ մը նահանգաց մէջ ընկերութեան վիճակը պարզ անիշխանութիւն է. այս յանցանքներէն ազատանալու համար խօստում ժամանակ քիչ նկատողութեան կ'առնուի այն հարցումը թէ քրիստոնեաներ Հայոց կոմմանէ Տաճկաց դէմ եղած են, եւ թէ Տաճկաց կոմմանէ Հայոց։ Ես ըսի որ, իրաց այս ընթացքին պատասխանատուութիւնը բոլորովին Սուլթանին վրայ կը ծանրանայ, եւ ես կը վախնամ որ անիկայ չրջապատուած է այնպիսի խորհրդականներէ, որոնք ճշմարտութիւնը

անոր աչքերէն կը ծածկեն։

Ձերդ,

Սօլզպըրի

Օգոստոս 21. 1895

Տաճկական դեսպանը այսօր ինձ այցելութիւն մը տուաւ եւ շատ ազդու կերպով պնդեց Հայկական բարենորոգումներու առթիւ կազմուելիք Խառն Հակիչ Յանձնաժողովի մը կազմուելու պահանջին Սուլթանին կողմէ ընդունուելուն անկարելիութեանը վրայ։ Նորին Վսեմութիւնը պարզապէս Տաճկական քաղաքականութեան հաւանական փոփոխում մը սպառնաց որ զինքը պիտի առաջնորդէ բոլորովին Ռուսիոյ ձեռքը յանձնելու։

Նորին Վսեմութիւնը այս կերպով մէկ ժամէն աւելի վիճաբանեցաւ այս խնդրոյն վրայ, սակայն ոչ մի պատճառ յառաջ բերաւ, որով մասին Ձերդ Վսեմութիւնը տեղեակ չըլլայ։ Այն կէտը, որուն վրայ մանաւորաբար կը ծանրանար, էր թէ այս տեսակ որ եւ իցէ զիջողութիւն մը Սուլթանին ազդեցութեանը պիտի վնասէ եւ զայն վարկաբեկէ յաչս մահմետական հպատակաց։

ԳԼՈՒԽ ԼԲ.

ԴԵՍՊԱՆԱՑ ՑԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ (1)

Այս թուղթին կցուած ծրագիրը կը թուէ այն բոլոր բարեկարգութիւնները որոնք վարչային, եւրոպական եւ գաւառատեղական տեսակէտներէ անհրաժեշտ են որ մուտք գտնեն յիշեալ նահանգաց մէջ։ Յարմար դատեցաւ զայն յիշատակագրով մը ներկայացնել երբեմն բարեփոխութիւններ, որոնք վարչային կանոնա-

(1) կազմ Գերք Նո 8. 1896 Էջ 35—40

գրութեան մը սահմանէն դուրս կը մնան, որոնք սակայն նման կազմակերպութեանց բուն հիմերը կը կազմեն, եւ որոնց Բ. Դրան կողմէն գործադրումը աւագ կարեւորութիւն ունի։

Այս զանազան կէտերը հետեւեալքն են։

1. Ի հարկին վիլայէթներու բուռն նուազումը։
2. Վալիներու ընտրութեանց մասին երաշխաւորութիւն։
3. Քաղաքական յանցանքով դատապարտուած կամ բանտարկուած Հայոց հանար ներում։
4. Դադրող կամ ափսոսուղ Հայոց դարձը։
5. Հասարակաց իրաւունքի դէմ գործուած յանցանաց եւ ոճրագործութեանց առկախ մնացած դատերու վերջնական յուծումը։
6. Բանտերու եւ բանտարկեալներու վիճակին ճշդութիւնը։
7. Նահանգաց մէջ բարեկարգութեանց գործադրման հսկելու համար բարձրաստիճան պաշտօնատարի մը ընտրութիւնը։
8. Կ. Պոլսոյ մէջ մնայուն կեդրոնական յանձնաժողովի մը հաստատութիւնը։
9. Սասունի եւ Տալվորիկի եւն. դէպքերու միջոցին Հայոց կրած վնասուց փոխարինումը։
10. Կրօնափոխութեանց մասին կանոնագրութիւն։
11. Հայոց շնորհուած առանձնաշնորհումներու եւ իրաւանց պահպանիչը եւ իսկու գործադրութիւնը։
12. Ասիական Թիւրքիոյ միւս վիլայէթներու Հայոց կացութիւնը։

1. Ի հարկին վիլայէթներու բուռն նուազումը.—Բանի որ բարեկարգութիւնք Էրզրումի, Պիթլիսի, Վանայ, Մամուրէթ իւլ Ազիզի եւ Տիարպէքիրի վիլայէթներուն մէջ պիտի գործա-

դրաբին, պէտք է այս վիլայէթներուն ինքնագլուխ դարձնելու խնդիրը ուսումնասիրել։ Ընդհանուր ծախքերու մէջ երբեմն խնայողութեանց ներմուծումը կարելի ընող նոր բաժանումը, թերեւս վալիներու ընտրութեան դիւրութիւն ընծայէ, անոնց թիւերը պակասեցնելով. ինչպէս նաեւ անոնց իշխանութիւնը զօրացնէ իրենց դիրքերը բարւոքելով։

Այս բաժանումը այնպիսի կերպով մը ընելու է որ ժողովուրդներ իրարանչիւր վիլայէթի գանազան վարչային բաժանումներուն մէջ համասեռ նկարագիր ունեցող ցեղաբանական խումբերու բաժնուին։

2. Վարիներու ընտրութեանց ներկայ ձեւին ուղղութիւն. — Պետութիւնը ամէն կարեւոր. րութիւն ընծայելով վալիներու ընտրութեանց, որոնցմէ գլխաւորաբար կախում պիտի ունենայ Պերլինի դաշնագրոյն բարեկարգութեանց արդիւնաւոր ըլլալը, որոշած են ներկայացումներ ուղղել Բ. Դրան ամէն անգամ որ այնպիսի անձեր կը կարգուին որոնց ընտրութիւնը անյարմարութիւններ կ'ունենայ։ Այս պատճառաւ անոնք հարկ կը համարին որ կայսերական կառավարութիւնը այս կէտերու վերաբերեալ ցանկալի Բիւրիմացութիւններէ ազատ լինելու համար, անպայման կերպով պետութեանց ներկայացուցիչներուն իմացնէ այն անձանց անունները, որոնց ընտրութիւնը կ'առաջադրուի։

3. Ներուժ. — Նորին կայսերական Վեհափառութիւն Սուլթանը ներում մը պիտի շնորհէ այն Հայերուն, որոնք քաղաքական յանցանքներով ամբաստանուած կամ դատապարտուած են, եւ որոնց հասարակաց իրաւունքի դէմ գործուած ոճիրի մէջ ուղղակի մասնակցութիւն ունենալը չէ ապացուցուած։

4. Դպրականաց վերադարձը. — Բոլոր Հայերը, անոնք ինչ կրօնի ալ վերաբերին, որոնք առանց հարցաքննութեանց վտարուած են Օսմանեան կայսերական հողէն կամ իրենց բնակած տեղերէն, կամ որոնք աղքատութեան պատճառաւ, ինչպէս նաեւ վերջերս պատահած դէպքերու մէջ առանց ուղղակի մասնակցութիւն ունենալու առաջի առիպուած են երկրէն դուրս գաղթել, ազատութիւն պիտի ունենան Թիւրքիոյ հողը կամ իրենց թողելու առիպուած նահանգները վերադառնալ, առանց պաշտօնէի մը կողմէն նեղութիւն կրելու։ Անոնք երկիրը ձգելէ առաջ իրենց պատկանած ստացուածքները նորէն պիտի գրաւեն։

5. Առկախ մնացած դատերուն յուծումը. — Հասարակական օրինաց դէմ գործուած յանցանաց եւ ոճրագործութեանց բոլոր խնդիրներ, որոնց մէջ հարցաքննութիւնը կամ դատավարութիւնը տակաւին առկախ վիճակի մէջ կը մնան, առանց յապաղումի վերջ պիտի գտնեն։

6. Պօլսէն մասնաւոր Դատաստանական Ժողովներ պիտի ղրկուին ամէն վիլայէթ, որոնք Սանճաքներու հնգբանները երթալով չուտով վերջ պիտի տան առկախ մնացած գատավարութեանց։ Անոնց որոշումին դէմ պիտի չի բողոքուի։

Այս Ժանձնաժողովներ մէկ նախագահէ, եւ մին քրիստոնեայ միւսը Մահմետական երկու օգնական դատաւորներէ պիտի բաղկանան։ Անոնց պիտի ընկերանան հարցաքննիչ դատաւոր մը եւ մէկ փոխանորդ մը։ Ատոնցմէ մէկը քրիստոնեայ պիտի ըլլայ։

6. Բանտերու վիճակը. — Բաշխատիճան պաշտօնատարներ Կ. Պօլսէն պիտի ղրկուին իրարանչիւր վիլայէթի բանտերը քննելու եւ անոնց իրական վիճակը որոշելու համար, նաեւ քննելու բանտարկելոց վիճակը եւ անոնց հետ վարուելու եղանակը։ Ատոնք բանտերու անօրէններուն եւ բանտապահներուն ընթացքը պիտի քննեն, եւ իշխանութիւնը պիտի ունենան անմիջապէս պաշտօնանկ ընելու կամ դատաստանի ենթարկելու ամէն անոնք, որոնք դատապարտուած կամ իրենց վճռին սպա-

ոգ անձանց հետ՝ գոյութիւն ունեցող օրինաց հա-
մաձայն չեն վարուած։ Այս բարձրաստիճան պաշ-
տօնէից մէկ մէկ օգնական պիտի ընկերակցի, որ
քրիստոնեայ պիտի ըլլայ եթէ պաշտօնեան Մահ-
մետական է, եւ կամ փոխադարձաբար։

Անոնք առ առաւելն չորս ամսուան մէջ
տեղեկագիր մը պիտի պատրաստեն, որ պիտի պա-
րունակէ իրենց ամբողջ ընելիք գիտողութիւնները
իրր արդիւնք իրենց քննութեանց, ինչպէս նաեւ
բանաերու մասին ներմուծուելիք ամեն փոփո-
խութիւնները եւ բարւոքումները։

7. Բարձրաստիճան պաշտօնեայ բարեկար-
գութեանց գործադրութիւն հսկելու համար. — Նոր
Վալիներ կարգուելուն պէս, իւրաքանչիւրը
պիտի երթան իրենց նահանգին գլխաւոր քաղաքը,
նահանգին վարչութիւնը նոր ընդունուած հիմանց
վրայ կազմակերպելու համար։

Անոնք կառավարութեան կողմէն կարգուած
Միւթէսարիֆները եւ Գայմագամները իրենց պաշ-
տօններուն վրայ պիտի հաստատեն, նաեւ իւ-
րաքանչիւր Գազայի մէջ գտնուող Նահիյէներուն
սահմանները պիտի որոշեն։ Անոնք ընտրելէ ետք
ցանկ մը պատրաստել տալով Նահիյէներու ժո-
ղովներուն եւ Միւտիրներուն ընտրութիւնը պիտի
կատարեն։

Անոնք ուշադիր պիտի ըլլան որ Չարկա-
հաւաքները առանց յապաղման ընտրուին, եւ
թէ նահանգին Պիւտճէին, ինչպէս եւ զանազան
վարչային ատորթաժանումներու մէջ, ծախ-
քերու վերաբերեալ կարգադրութիւնք ըստ կա-
րելւոյն չուտ վերջաւորութեան մը գան։

Նորին կայսերական Վեհ. Սուլթանի կող-
մանէ յանձնարարաբար որոշուած, եւ պետու-
թեանց հաւանութեանը արժանացած Բէյնտոփէ-
ճան պայմանագիր մը այս բարեկարգութեանց չուտ
եւ կէտ առ կէտ գործադրման վրայ պիտի հսկէ։
Իրեն պաշտօնավարութեան ամբողջ շրջանի մէջ-
ցին անիկայ վալիներուն վրայ կատարեալ իշխա-

նութիւն պիտի ունենայ, որոնք այս նոր կազ-
մակերպութեան գործադրման մէջ առնելիք բոլոր
քայլերուին իրեն պիտի տեղեկացնեն։

Կայսերական այս բարձր յանձնակատարը
բնակչաց փափաքներուն արտայայտագրերը եւ
պերատագրերը պիտի ընդունի եւ անոնք նոր կազ-
մակերպութեան թուլատրածին չափ նկատողու-
թեան պիտի առնէ։ Անիկայ իր պաշտօնը կատա-
րած պիտի լինի երբ ամբողջ վիլայէթները ընդ-
հանուր քննութենէ մը անցուն։ անիկայ նաեւ
իրաւասութիւն պիտի ունենայ նոր կազմակեր-
պութեան եւ օրինաց համաձայն չեզող կարգա-
դրութիւնները բարեփոխելու։

Կայսերական բարձր պաշտօնատարը իր պաշ-
տօնի վրայ գտնուած միջոցին օգնական մը պիտի
ունենայ, որ Քրիստոնեայ պիտի ըլլայ, երբ
ինք Մահմետական է, եւ փոխադարձաբար։

8. Քօնթրոլի վնասուն Ցանձնաժողովը. —
Քննելէ ետք Ցանձնաժողով մը պիտի կազմուի
Բ. Դուռը, որ բարեկարգութեանց ճիշդ առ
ճիշդ գործադրման վրայ պիտի հսկէ։

Այս յանձնաժողովը իրեն նախագահ պիտի
ունենայ կայսրութեան բարձրաստիճան պաշ-
տօնեայ մը, զինուորական եւ կամ քաղաքական։
Անիկայ տէրութեան քաղաքային ճիւղին վերա-
բերեալ բարձրաստիճան պաշտօնեաներէ առնուած
վեց անդամներէ պիտի բաղկանայ, որոնք վար-
չային, եկեղեցական եւ դատաստանական խնդիր-
ներու մասին ձեռնհաս անձինք պիտի ըլլան։ Ա-
ռանցմէ երեքը Մահմետական եւ միւս երեքը Քրիս-
տոնեայ պիտի ըլլան։

Ցանձնաժողովը գոնէ ամիսը մէկ անգամ
Բ. Դրան մէջ ժողով պիտի գումարէ։

Իրեն պարտականութիւնը պիտի ըլլայ հսկել
օրինաց եւ կազմակերպութեանց կէտ առ կէտ
գործադրութեան վրայ, Բ. Դրան ուշադրութիւնը
հրաւիրել վարչութեանց մէջ գտնուող անկանո-
նութեանց վրայ, ինչպէս նաեւ այն պաշտօնեայ-

ներուն վրայ որ կը թերանան իրենց պարտականութիւնքներէն մէջ, աղերսագրերը ընդունիլ եւ ժողովրդեան փափաքներն ու գանգատները հասկնալ. նաեւ քննել ժողովրդեան ներկայացուցիչներուն կողմէն իրենց տրուած բոլոր տեղեկագրերը։

Դեսպաններն ալ իրենց Բարձրաններուն միջոցաւ այս յանձնաժողովին պիտի հասցնեն ուզղակի, այն բոլոր տեղեկագրութիւնները եւ բողոքները, զորս հարկաւոր կը սեպեն։

Յանձնաժողովը իշխանութիւն պիտի ունենայ վալիներէն տեղեկագրութիւն պահանջելու քննուելիք այսպիսի խնդիրներու մասին։ Վալիներուն պարտականութիւնը պիտի ըլլայ տարին երկու անգամ այս ժողովին զրկել բանակերու եւ բանտարկելոց վիճակին վրայ ժամանման տեղեկագրութիւններ։

Յանձնաժողովը իւ պահանջել հարկին իրաւունք պիտի ունենայ իրեն անդամներէն մէկ երկուքը զրկել վիլայէթներու մէջ քննելով պատճառը կատարելու համար։

Այս ամեն խնդիրներու մասին Բ. Դրան տեղեկագիրներ պիտի յանձնէ, նաեւ իրաւունք պիտի ունենայ ուղղակի Բդիշախցելու վալիներուն եւ նախարարներուն հետ որոնց ձեռնհասութիւնն կը վերաբերի խնդիրը։

9. Սասունոյ եւ Տալվորիկի դէպքերուն վնասուողներուն հատուցումը. — Հայեր որոնք Սասունոյ եւ Տալվորիկի դէպքերուն մէջ անձի եւ առաջուած քի կորուստ ունեցան հաւասար փոխարինում մը պիտի առնան։

Կայսերական բարձրատիճան հսկիչ պաշտօնեային պաշտօն պիտի յանձնուի որ այս մասին հարկ եղած քննութիւնները կատարէ եւ այս նպատակաւ պահանջուած քայլերը առնէ։

10. Կրօնափոխութիւն. — Բ. Դուռը խնամք պիտի տանի որ կրօնափոխութեան խնդիրը չդիւրացուի այնպիսի երաշխաւորութիւններով որ

1856ի Հաթթի Հիւմայունի 10, 11 եւ 12րդ յօդուածներու մէջ իւ յայտ եկած սկզբունքներէն կը հետեւին, եւ որոնք գործադրելու մէջ չատ անգամներ անտես եղած են։

Իրենց կրօնքը փոխել փափաքող անհատներ պէտք է որ չափահաս ըլլան, եւ կրօնափոխութեան փափաքը չպիտի ծանուցուի մինչեւ չորեքի մը, որ ժամանակամիջոցին անոնք իրենց կրօնապահին հակուածութեանը տակ պիտի դրուին։

11. Հայոց առանձնաշնորհումներու պահպանութիւնը. — Բ. Դուռը իշխանութեանց որոշ հրահանգներ պիտի ուղարկէ որպէսզի Հայ կրօնականներուն եւ ժողովրդեան ըստ 1863 Սահմանադրութեան, նաեւ Սուլթաններու Պերաթներուն չնորհուած առանձնաշնորհումներուն եւ իրաւանց վերաբերեալ միջամտութիւնները արգիլեն։

12. Ասիական Թիւրքիոյ մէջ Վիլայէթներու Հայոց վիճակը. — Ասիական Թիւրքիոյ մէջ նահանգաց մէջ, որ երբեմն Սանճաքներու Հայութիւնը ամբողջ ժողովրդեան հետ բազդատութեամբ կազմեր մեծ մը կը կազմեն, ջնջուածքայ պաշտօնեայ մը պիտի աւելցուի Վալիներուն քով, որ մասնաւորապէս Հայոց չահերուն հոգ պիտի տանի։

Այս պաշտօնեան Հայոց աղերսագրերը եւ գանգատները պիտի ընդունի եւ գանոնք Վալիին պիտի ներկայացնէ, որ իրեն հետ խորհրդակցելէ վերջը անոնց մասնաւոր ուշադրութիւն պիտի ընծայէ։

Բացատ այս պաշտօնեան կանոնաւորապէս կ. Պոլսոյ մեծայուն Յանձնաժողովին տեղեկագիր պիտի ղրկէ։

Սքէ այս Վիլայէթներուն մէջ կան տեղեր, ինչպէս Հաճըն Առաջնոյ Վիլայէթին մէջ եւ Զէյթուն Հալէպի, ուր Հայերը ժողովրդեան մէջ մեծամասնութիւն կը կազմեն, գոյութիւն ունեցող վարչային բաժանումը պիտի փոխուի. եւ նահիւներու կազմակերպութեանց համար եղած բարեկարգութեանց ծրագիրներու տրամադրութիւններ

ըը, այս տեղերուն համար ալ պիտի գործադրուին. որոնք այս կերպով զատ վարչային բաժանումի մը պիտի կազմեն։

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

ԴԵՍՊԱՆԱՑ ԾՐԱԳԻՐԸ (1)

(Բ. Դրան յոյժօգտաւէտ 1895, Մայիս 11ին)

Գլուխ Ա. Վալիներ

Յօդ. 1. Վալիներ առանց կրօնի խտրութեան պիտի ընտրուին երկրին այն բարձրաստիճան պաշտօնեաներէն՝ որոնք բարձր իմացականի, կրթոզութեան եւ ուղղամտութեան բարձրագոյն յատկանիշներով օժտուած են, հետեւաբար այն անձնաւորութիւնները Վալիութեան պաշտօնին պիտի չի նշանակուին որոնց ընտրութիւնը հանրային եւ քաղաքական տեսակէտներով յայտնի առարկութիւններ պիտի յարուցանէ։

Բ. Դուռը համոզուած ըլլալով որ, քիչ վերջը թուարկուելիք բարենորոգումներու եւ օրէնքներու արդիւնաւոր գործադրութիւնը էապէս կախում ունի Վիլայէթի վարչութեան գլուխը դրուելիք անձնաւորութենէն բարձր բարեմասնութիւններէն, պարտ կը համարի ի նկատի առնել որ կառավարութեան կողմէն երբեւ ընտրելի ներկայացուած պաշտօնեաները, պահանջուած բարի յատկութիւնները ունենան։

Յօդ. 2. Այս կերպով ընտրուած Վալիներ, միայն այն պարագաներու մէջ կարելի է պաշտօնանկ

(1) Կապայ Գիրք, Նո. 1. 1876 էջ 46—55

ընել կամ փոխել, երբ վաւերացեալ քննութեան մը համաձայն, օրինաց հակառակ արարքներով յանցապարտ կը գտնուին։

Սառնք հինգ տարուան համար պիտի ընտրուին որոնց ընտրութիւնը կրնայ վերանորոգուիլ։

Յօդ. 3. Վալիներ հաւվիճներէ պիտի ունենան, որոնք պիտի ընտրուին Քրիստոնեաներէն՝ երբ Վալիներ Մահմետական են, իսկ Մահմետականներէ՝ երբ Վալիներ Քրիստոնեայ են։

Մուավիններ պիտի կարգուին Ն. Կ. Վեհափառութեան կողմանէ, ինչպէս եւ Վալիները։

Մուավինները պիտի յատկացուին Վալիներէն մանաւորաբար ընդունելու Վիլայէթի բնակիչներուն ազերաագիրը, հակելու ոստիկաններու եւ բանտերու վրայ, նաեւ հարկերու հաւաքումը կանոնաւորելու։ Վալիներուն բացակայութեան ժամանակ Վիլայէթին վարչութիւնը իրենէ պիտի ստանձնեն։ Վալիներուն պիտի օգնեն նաեւ ստորեւ գծուած պայմաններուն համաձայն ընտրուած Նահանգային Ընդհանուր Ժողովներ, որոնց պարտականութիւնը պիտի ըլլայ։ հանրութեան օգտին ծառայող գործերը իրենց խորհրդոյ առարկայ ընել, ինչպէս են հաղորդակցութենէն համար հասատատելիք ճամբաները, երկրագործական վարկի անտուկներու կազմակերպումը, երկրագործութեան, վաճառականութեան եւ արուեստագիտութեան զարգացումը եւ հանրային դաստիարակութեան ծաւալումը։

Գլուխ Բ. Միւթեսարիֆներ

Յօդ. 4. Գաւառներու վրայ գրուելիք Մէնթէշրիֆներ Ն. Կ. Վ. Սուլթանին կողմանէ պիտի կարգուին։

Իւրաքանչիւր կուսակալութեան մէջ որոշ թուով Քրիստոնեաներ Միւթեսարիֆի պաշտօն պիտի վարեն։

Այն գաւառներու մէջ, ուր Քրիստոնեաներ մեծամասնութիւն կը կազմեն, Քրիստոնեայ Միւ-

Թէոարխիֆներ պիտի կարգուին, եւ այն կուսակալութեանց մէջ՝ ուր միայն մէկ Միւթէսարիֆ կայ, սա պէտք է որ Քրիստոնեայներէն ընտրուած լինի, եթէ Վալին Մահմետական է։

Միւթէսարիֆները Մուավիններ պիտի ունենան, որոնք Քրիստոնեայ պիտի ըլլան, եթէ Միւթէսարիֆը Մահմետական է, եւ փոխադարձաբար։

Միւթէսարիֆներու բացակայութեան միջոցին, Մուավինները պիտի տանձնեն գաւառին գործերը։

Գլուխ Գ. Գայմագամներ

Յօդ. 5. Գայմագամներ պիտի անուանուին Ն. Կ. Վ. Սուլթանի կողմանէ Վալիներու յայտարարութեանց համաձայն։ Վալիները ասոնք պիտի ընտրեն այն անձնաւորութիւններէն որոնք ժողովրդեան վստահութիւնը կը վայելեն, նաեւ տիրող օրինաց պահանջները լիուլի կը գոհացնեն։

Իւրաքանչիւր գաւառի մէջ որոշեալ թուով Քրիստոնեաներ այս պաշտօնին պիտի կոչուին։

Այն Գազաներու մէջ, ուր քրիստոնեաներ թուով մեծամասնութիւն կը կազմեն քրիստոնեայ Գայմագամներ պիտի ընտրուին։

Յօդ. 6. Որ եւ իցէ պարագայի տակ, կուսակալութեան մը մէջ քրիստոնեայ Միւթէսարիֆներուն եւ Գայմագամներուն թիւը կուսակալութեան մէջ գտնուող ամբողջ Միւթէսարիֆներուն եւ Գայմագամներուն գումարին երրորդ մասէն պակաս չի կրնար ըլլալ։

Գայմագամն ալ նման Միւթէսարիֆին քրիստոնեայ կամ մահմետական Մուավին պիտի ունենայ փոխադարձաբար։

Միւթէսարիֆն ու Գայմագամն ալ նահանգային ընդհանուր ժողովներու նման ժողովներ պիտի սնանեան։

Գայմագամի ժողովը նահիէներու ժողովներէն, եւ Սանճագին ալ գազաներու ժողովներէն պիտի ընտրուին։ Իսկ Նահանգային ընդհանուր ժողովը Սանճագներու ժողովէն։

Ոչ մի պաշտօնեայ կրնայ այս տարբեր ժողովներուն անդամ ըլլալ։

Այս ժողովներուն պիտի նախագահեն Վալին, Միւթէսարիֆը եւ Գայմագամը։

Այս ժողովները, պիտի բաղկանան՝ առանց նախագահը հաշուելու՝ չորս անդամներէ, որոնց երկուքը մահմետական պիտի ըլլան եւ երկուքը քրիստոնեայ։

Գլուխ Դ. Նահիյեներ

Յօդ. 7. Իւրաքանչիւր Գազա որոշ թուով Նահիյեներու պիտի տոհրաբաժնուի։

Նահիյէն հողային տոհրաբաժանում մ'է, որ պիտի պարունակէ իր մէջ քանի մը գիւղերը իրենց անշարժ տարուածքներով, դաշտերով, արօտավայրներով եւ այլ հողերով։ Առնցմէ ամենէն կարեւորը պիտի ըլլայ կեդրոնական կամ գլխաւոր գիւղը։

Իւրաքանչիւր Նահիյէի սահմանագծերը ըստ կարելւոյն այնպիսի կերպով մը պիտի որոշուին, որ միեւնոյն կրօնքի պատկանող գիւղերը խմբուած ըլլան մէկ Նահիյէի մէջ, առհասարակ նրկատողութեան պիտի առնուի բնակիչներուն տեզագրական եւ ցեղային հանգամանքները ինչպես նաեւ դիւրութիւնները։

Նահիյէներ առնուազն 2,000 եւ առ առաւելն 10,000 բնակիչ պիտի ունենալու են։

Նահիյէի մը մասը կազմող գիւղերու որ եւ իցէ խումբ մը, որուն բնակիչք 1,000էն պակաս չեն հաշուիր, կրնայ պահանջել որ առանձին Նահիյէ մը կազմուի, պայմանաւ որ կազմուելիք նոր վարչութեան ծախքերը հոգայն յանձն առնէ։

Յօդ. 8. Իւրաքանչիւր Նահիյէ պիտի կազմուի Մէշիխէ մը, իրեն օժանդակ ունենալով ժողովրդէն ընտրուած խոշոր մը՝ որ առ նուազն չորս եւ առ առաւելն ութը անդամներէ կազմուած պիտի ըլլայ,

Այս ժողովը իր անդամներուն մէջէն պիտի ընտրէ Միւսաիրը եւ օգնական մը։ Միւսաիրը բնակչութեան մէջ մեծամասնութիւն կազմող դասակարգին պիտի պատկանի, իսկ օգնականը փոքրամասնին։ Ժողովը առնչմէ զատ քարտուղար մըն ալ պիտի ունենայ։

Յօդ. 9. Եթէ Նահիյէի մը բոլոր բնակչութիւնը միեւնոյն դասակարգին կը պատկանին, ժողովին անդամները միայն այ՛ն դասակարգին պատկանող բնակիչներէն պիտի ընտրուին։ Իսկ եթէ Նահիյէին բնակչութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւն կազմողներն ալ իրենց կարեւորութեանը համեմատ ներկայացուցիչներ պիտի ունենան, պայմանաւ որ 25 տունէն պակաս չըլլան։

Յօդ. 10. Նահիյէներու Պուճաղներուն նայած չափ, Միւսաիրներու յարմար վարձք մը պիտի տրուի։ Մասնաւոր Թոշակ մ՛ալ ժողովին քարտուղարին պիտի յատկացուի։

Նահիյէի ժողովներուն գումարմանը, ինչպէս նաեւ Նահիյէներու վարչութեան համար, մասնաւոր վայր մը պիտի յատկացուի։

Յօդ. 11. Նահիյէի ժողովին անդամները պէտք է որ Տաճկահպատակ ըլլան, եւ չահեր ունենան Նահիյէին մէջ, տարիքով ալ երեսունը անցած ըլլալու են։

Աւոնք պէտք է որ ընտրուին այն անձնաւորութիւններէն՝ որոնք տարեկան գոնէ 100 գահեկանի հարկ կը վճարեն, եւ որոնք երբէք դատապարտուած չեն։

Յօդ. 12. Ժողովին անդամները իրենցմէ մին Միւսաիր ընտրելէ վերջը՝ անմիջապէս անոր անունը պիտի հաղորդեն Վալիին, որն որ հաստատելով թէ ընտրութեան օրինաւոր պայմանները յարգուած են, զայն պաշտօնապէս պիտի վաւերացնէ։

Յօդ. 13. Իմամներ, քահանաներ, վարժապետներ եւ բոլոր կառավարական գործերու մէջ

գտնուող անձնաւորութիւնները չեն կրնար ընտրելի ըլլալ Միւսաիրութեան։

Յօդ. 14. Ժողովի անդամներէն կէսը առուէ տարի պիտի փոխուի։ Միւսաիրներուն պաշտօնը երկու տարի պիտի տեւէ, եւ հանգիստ առնող Միւսաիրներ կամ անդամներ չի կրնար յաջորդաբար երեք անգամ ընտրուիլ՝ առանց երկու քին մէջտեղը չորս մը լրացնելու։

Յօդ. 15. Միւսաիրներուն եւ Ժողովի անդամներուն իրաւասութիւնները, ինչպէս նաեւ իրենց եւ իրենց յաջորդներու ընտրութեան կերպերը այնպէս պարտին ըլլալ, ինչպէս արձանագրուած են Նահիյէներու վարչութեանց օրինագրքին. 1, 4. 16. 17. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. երորդ յօդուածներուն մէջ, նաեւ Եւրոպական Թիւրքիոյ վիլայէթներու օրինագիրքին Ժ-ի.երորդ գլխուն մէջ։

Յօդ. 16. Նահիյէներուն մէջ գտնուող գիւղերէն իւրաքանչիւրը պիտի ունենայ Մոխթար մը։ Եթէ գիւղը քանի մը թաղերէ կազմուած է եւ իր բնակիչները զանազան դասակարգի կը բաժնուին, իւրաքանչիւր թաղ եւ իւրաքանչիւր դասակարգ իրեն համար Մոխթար մը պիտի ունենայ։

Յօդ. 17. Ոչ մի գիւղ՝ ինչ որ ալ ըլլան իր շրջքը եւ բնակչաց թիւը՝ չի կրնար մասամբ մէկ Նահիյէին, մասամբ մ՛ալ մէկ ուրիշին պատկանիլ։

Գլուխ Ե. Փոխ

Յօդ. 18. Ոստիկանութեան պաշտօնեայներ, առանց կրօնի խտրութեան պիտի առնուին Նահիյէի բնակիչներէն։ Աւոնք պիտի ընտրուին Նահիյէի Ժողովին կողմանէ տեղական պէտքերը լրացնելու, նաեւ վիլայէթներու ոստիկանական գինուորաց մասնակցելու համար բաւականաչափ թուով։

Յօդ. 19. Ոստիկանութեան պաշտօնեաները միւսաիրներու իրաւասութենէն տակ պիտի ըլլան։ Աւոնք պիտի կառավարուին գլխաւոր պաշտօնեայ-

ներէ՝ որոնք Զաւուշներու եւ Օրապահներու նման պաշտօն մը պիտի կատարեն։ Ասոնք զէնք պիտի կրնան կրել, նաեւ համազգեստ պիտի՝ ունենան, որոնց ձեւը վերջէն պիտի որոշուի։ Ասոնց վճարումը պիտի հայթայթուի Նահիյէի եկեւռոյքէն։ Ասոնք իրենց պաշտօնին հետ, կրնան նաեւ իրենց անձնական գործերով ալ զբաղիլ։

Ասոնք կրնան հեծեալ կամ հետեւակ ըլլալ՝ իրենց ծառայութեան պահանջին համաձայն։

Զինուորական տուրք վճարելու պարտաւորեալ Քրիստոնեայներ երբ ոստիկանութեան մէջ պաշտօն կը վարեն, իրենց այն պաշտօնի տեւողութեան ամբողջ ժամանակամիջոցին զինուորական տուրքէ ազատ պիտի համարուին։

Յօդ. 20. Նահիյէի ոստիկանութեան պաշտօնեաներուն գլխաւոր պարտքը պիտի ըլլայ Նահիյէի հողաբաժնին, նաեւ անոր ճամբայներուն վրայ մնայուն կերպով կարգ կանոն պահել, եւ ապահովութեան վրայ հսկել։ Բայց ասոր անոնք պարտին նաեւ ուղեկից զինուորներու պաշտօնը կատարել սուրհանդակի համար, եւ օգնել Միւթեսարրիֆներուն՝ երբ ասոնք իրենց արձակած գաղտնաստանական վճիռները եւ օրէնքին որամադրութիւնները գործադրել կը փափաքին։

Գլուխ Չ. Ճանապարհներ

Յօդ. 21. Իւրաքանչիւր Նահանգի մէջ, մասնաւոր կարգադրութեան մը համաձայն, Նահանգային Ոստիկան վերատեսչ մասերին մը պիտի կազմուի, որուն պաշտօնեաները կամ մարդիկը կարողութեան հպատակ ամեն գաղափարգի մարդոցմէ պիտի կարենան ընտրուիլ։

Վիլայէթի մը ոստիկան զինուորութիւնը՝ առանց ազգի կամ կրօնի խտրութեան՝ ծառայելու կարող ընակիչներէն պիտի կազմուի։ Ասոր երկու երրորդ մասը Նահիյէի ոստիկաններէն պիտի ընտրուին, որոնց կէսը Մահմետական պաշտօնեաներէն եւ միւս կէսը Քրիստոնեայ—Նահիյէներուն պաշտօնեայներէն պիտի ընտրուի։ Իսկ միւս երրորդ մասը պիտի ընտրուին կանոնաւոր զօրաց Զաւուշներու եւ Գաւ Զաւուշներու ամենէն կարողներէն։

Զինուորական վարժութեանց եւ հրահանգաց մասին ճանապարհներ Պատերազմական նախարարի հրամանին տակ պիտի ըլլան։

Ասոնց ծախքերուն հոգը Վիլայէթին կը վերաբերի։

Այս պաշտօնէից վարձքերը պէտք չէ որ կանոնաւոր բանակներու պաշտօնէից վարձքերէն նուազ ըլլան։

Գլուխ Է. Բանտեր

Յօդ. 22. Բանտերու մէջ, ձերբակալուած եւ առժամապէս բանտարկուած անձինք, գաւառապարտութիւն կրողներուն հետ միեւնոյն բանտարկուելու չեն։

Բանտերու մէջ առողջապահական մասնաւոր կարգադրութիւններ ըլլալու են, եւ մեծ զգուշութիւն ընելու է որ բանտարկեալներ հարատեւ հարութեանց չենթարկուին։

Բանտերուն կառավարիչները, եւ պահապանները վարձներէն պիտի ընտրուին, որոնց մէջ որոշ թուով ոստիկան եւ ոստիկան զինուորներ պիտի գտնուին։

Գլուխ Ը. Նախարարին Ընձեռուածոյով

Յօդ. 23. Վալիներ վիլայէթներուն եւ Սանճագներուն կեդրոնները, Նախարարին Ընձեռուածոյովը պիտի հաստատուին։ Ասոնք մէկ նահանգահէ եւ երկու անդամներէ պիտի բաղկանան, որոնց մէկը Քրիստոնեայ եւ միւսը Մահմետական պէտք է ըլլան։

Այս Ընձեռուածոյովներուն պաշտօնը պիտի ըլլայ քննել ճանապարհներու միջոցաւ ձերբակալուած բանտարկեալներուն պատճառները, հրամայել օրպէսզի անոնց հարցաքննութիւնները կատարուելով, բանտարկուին՝ եթէ իրենց գործած

յանցանքները ըստ օրինի կը դատապարտեն զիրենք, նաեւ ոստիկանական հակողութեան ներքեւ ազատ արձակել ամեն անոնք՝ որոնց ընթացքը դատապարտութեան արժանի չընէր զիրենք, եւ ուշադիր ըլլալ որ ոչ ոք յուժպէտս եւ ապօրինի կերպով բանտարկուի։

Այս նպատակաւ, անոնք պիտի այցելեն բանտերը եւ պիտի հսկեն բանտարկեալներու վիճակին վրայ։

Ընտանեժողովները տեղեկագրեր պատրաստելով վալիներուն պիտի յանձնեն, ուր պէտք է յիշուած ըլլան թէ ներքակալուածներէն քանիներ ազատ արձակուած են եւ քանիներ բանտարկուած։

Գլուխ Թ. Քրէական folipron

Յօդ. 24. Թափառաշրջիկ Քրդերու կառավարութեան համար, վալին իւրաքանչիւր նահանգի մէջ իր հրամանին տակ Աշխէրէն մէկ պիտի ունենայ։ Այս պաշտօնեան գողեր եւ այլ չարագործներ ձերբակալելու, եւ զանոնք գատաբանին առջեւ բերելու իրաւունքը պիտի ունենայ։

Իր իշխանութեան տակ բաւական թուով ուղեկից զօրքեր պիտի ունենայ, բաց ատոր տեղական ոստիկանութենէն ալ օգնութիւն կրնայ պահանջել։

Իր իշխանութեան տակ գտնուող պաշտօնեաներէն ոմանք պիտի ընկերանան իւրաքանչիւր ցեղին, իր տարեկան գաղթումներու ժամանակ։

Այս պաշտօնեաները անոր վրայ ոստիկանի մը իշխանութիւնը պիտի ունենան, պիտի կարենան հրամայել չարագործներուն ձերբակալումը ու անոնց օրինաւոր դատարաններուն առջեւ բերումը։ Թափառական Քրդերու իջեւան ընելիք տեղերուն եւ արօտավայրերուն սահմանները պէտք է որ ճշդութեամբ գծուին, թոյլատրուելու չեն որ գաղթումները վնաս հասցնեն այն բնակչութեանց որոնց մէջէն կ'անցնին, եւ կամ որոնք առժամապէս կը բնակուին Թափառական Քրդերէ։ Այս վերջիններէն

եթէ գիւղացւոց անձանց եւ կամ սեպհականութեան դէմ որ եւ իցէ ձեռնգրութեամբ յանցապարտ լինին, իրենց ապագայ գաղթումը պիտի արգիլուի։

Ձէնք կրելու մասին եղած կարգադրութիւնք, նոյնութեամբ պիտի գործադրուին նաեւ բոլոր փիւրդ հասարակութեան վրայ ալ՝ ըլլան հատուտուն կամ թափառաշրջիկ։

Մեծ խնամք պիտի տարուի որ այս թափառական ժողովրդոց մաքերուն վրայ, նաեւ կեանքի սկզբունքները գրոչմուին, եւ վարժուին երկրագործական աշխատութեանց։ Այս նպատակաւ մասնաւոր տեղեր հոզեր պիտի չնորհուին անոնց, ուր իրենց հաստատութիւնը արդէն հաստատուած ժողովրդեան խաղաղութիւնը եւ հանգիստը չի վրդովեր։

Թափառաշրջիկ հասարակութեան պատկանող այն ամեն անձնաւորութիւնք՝ որոնք վերջնական նպատակ կամ մնայուն կերպով չեն հաստատուած նահիյէի մը մէջ, ընտրութեանց միջոցին քուէ տալու, կամ ընտրուելու իրաւունքը պիտի չունենան։

Գլուխ Ժ. Հաճիհիյէ Հեծելազօրեր

Յօդ. 25. Երբ արդէն գոյութիւն ունեցող օրէնքին ժարզոնքի համար որոշուած ժամանակէն դուրս՝ Հաճիպէյէ Հեծելազօրք գործածութիւնն արհրաժեշտ համարուի, ատոնք միայն կանոնաւոր զօրաց հետ միասին պիտի գործածուին ու մէկտեղ բանակին։ Նաեւ իրենց թիւը պէտք չէ որ վերջիններուն մէկ երրորդէն աւելի ըլլայ։

Սովորական ժամանակներու մէջ, եւ երբ մասնաւոր պաշտօնի վրայ չեն, Հաճիպէյէ հեծելազօրներ չպիտի կրեն իրենց զէնքերն ու համազգեստները։ Այս ամբողջ ժամանակամիջոցին՝ անոնք օրինական դատաստանաց ենթարկելի պիտի ըլլան, ինչպէս արդէն արձանագրուած կը գըտնենք Համիտիյէի օրինագրութեանց մէջ՝ հետեւեալ Էթիֆ զօրաց մասին տիրող օրինաց։ (Օսմանեան Զինուորական Օրինագիրք, Յօդ. 14.)։

Գլուխ ԺԱ. Կալուածագրերի խնդիրներ.—

Յօդ. 28. Նախագահէ մը եւ, երկուքը Քրիստոնեայ եւ երկուքը Մահմետական, չորս անդամներէ բաղկացեալ ժողովներ, պաշտօն պիտի ունենան վերաքննելու կալուածոց վերաբերեալ թղթերուն իրաւունքները, եւ պիտի սրբագրեն ու ճշդեն՝ երբ դէպումներ ու անկանոնութիւններ ապացուցուին։

Մասնաւոր Ատենաժողով մը, ապագային սեպհականութեանց իրաւունքները պաշտպանելու առթիւ յարմար միջոցներուն վրայ պիտի խորհի։

Գլուխ ԺԲ. Հարկահաւաքումներ

Յօդ. 27. Բոլոր տուրքեր, տուգանորդներն մէջ ըլլալով, պիտի հաւաքուին ուղղակի մուտքի հրամանին տակ գտնուող եւ Նահիյէի ժողովին կողմանէ ընտրուած հաշիռներու կողմանէ։

Նահիյէի մը բնակիչները հաւաքաբար պատասխանատու են իրենց վրայ դրուած ամբողջ տուրք վճարման։

Նահիյէէն ակռայ, իւրաքանչիւր վարչային կեդրոն, իր հաւաքած տուրքերուն ընդհանուր գումարէն վար պիտի գնէ իր վարչութեան համար անհրաժեշտ եղած գումար մը՝ որ կառավարութեան ճշդուած եւ վաւերացեալ պիւտճէի մը համեմատ պիտի ըլլայ։ Նոյն եղանակաւ նահանգին եւ եւ ժամանակական վարչութիւնն ալ՝ ամբողջ նահանգէն հաւաքուած տուրք գումարին վրայէն պիտի առնէ, Նահանգին վարչութեան համար հարկ անհրաժեշտ եղող գումար մը՝ որուն մէջ պիտի ըլլան նաեւ հասարակաց գործերու եւ հանրային դաստիարակութեան համար պէտք եղած ծախքերը։

Բնակիչներ ոչ մի պարագայի տակ զինուորականի մը եւ կամ պաշտօնի վրայ գտնուող որեւէ անհատի մը, գիշերելու տեղ կամ ուտեստի վերաբերեալ իրեղէնք տալու պարտաւորուած պիտի ըլլան։

Տրոց չի վճարելուին՝ բռնի ստացուածք ծա-

խելու պարագաներուն՝ մեծ հոգ պիտի տարուի որ բնակիչներ իրենց համար պէտք անհրաժեշտ եղող իրեղէններէն, նաեւ իրենց աշխատութեան գործիքներէն չի զրկուին։

Գլուխ ԺԳ. Արդարութիւն

Յօդ. 29. Նահիյէի իրաքանչիւր գիւղին մէջ Մուխթարի նախագահութեամբ Տեղեաց ժողով մը պիտի հաստատուի, որուն պաշտօնը պիտի ըլլայ գիւղին բնակիչներուն մէջ ծագած վէճերն ու հակառակութիւնները բարեկամաբար վերջացնել։

Յօդ. 30. Իւրաքանչիւր Գաւառի մէջ, Նահիյէներու թուոյն համապատասխանող Հաշտարար Դատաւորներ պիտի գտնուին, որոնք Արդարութեան նախարարութենէն պիտի ընտրուին Վալիին յանձնարարութեամբը։ Առնցմէ մին՝ պէտք է որ Գաղային գլխաւոր քաղաքին մէջ նստի։ Գաղայ մը Հաշտարար դատաւորներուն մէկ երրորդը պէտք է որ Քրիստոնեայներէ ընտրուած ըլլան։ Քրիստոնեայ Հաշտարարները պիտի կարգուին այն կեդրոնները, ուր Քրիստոնեայ հասարակութիւնը մեծամասնութիւն կը կազմէ։

Յօդ. 31, Հաշտարար Դատաւորներ իրաւասութիւն պիտի ունենան,

1. Ոճրագործութեան խնդիրներու մէջ, անվերաքննելի վճիռ արձակել ոստիկաններու միջոցաւ պատժելի յանցանքներու համար, եւ վերաքննութեան իրաւունքով վճիռ արձակել այնպիսի ոճիրներու համար, որոնց 500 դրուշի տուգանքէ կամ երեք ամսուան բանտարկութենէ աւելի պատիժ մը սահմանելի չէ։

2. Քաղաքացիական խնդիրներու մէջ անվերաքննելի վճիռ արձակել վաճառականական կամ իրաւունքի վերաբերեալ ո եւ է անհատական գործի համար, որոնք 1000 դրուշէ աւելի չեն, եւ վերաքննութեան իրաւունքով վճիռ արձակել նոյնեսեակ գործերու համար որոնք 5000 դրուշէ աւելի չեն։

Յօդ. 32. Հաշտարար դատաւորներ՝ նաեւ իբր Հաշտարար Ատեան մըն ալ պիտի նստին։ Հաշտարար դատաւորք երկու կուսակցութեանց խնդիրքին վրայ պիտի կրնան նշտոցքներ կարդալ, վերջացնելու համար 5000 դահեկանէ վեր եղող վէճեր։ Ըրք իրաւարարներ վճիռ արձակեն հակառակորդներ պիտի հրաժարին վերաքննութենէն դիմելէ։

Յօդ. 33. Քանի որ Հաշտարար Դատաւորներ Գազաններու դատաւորաց տեղ կը բռնեն, հետեւաբար իրաւանց խնդիրներու մասին անոնց տուած վճիռներուն վերաքննութիւնը պէտք է Սանճագներու դատարանաց առջեւ տեղի ունենայ։

Յօդ. 34. Հաշտարար Դատաւորներու կողմէն անվերաքննելի կերպով արձակուած բանտարկութեան վճիռներ, պէտք է գործադրուին Գազային բանտին մէջ։

Մխիթարներ պէտք եղած օգնութիւնը պիտի ընծայեն Հաշտարար Դատաւորներուն՝ իրաւունքի կամ ոճիրի վերաբերեալ վճիռները գործադրելու համար։

Յօդ. 35. Գազաններուն դատարանները ջնջուած ըլլալուն՝ Սանճագներու դատարաններուն մէջ պիտի վճռուին 5000 դահեկանէն վեր արժողութեամբ բոլոր իրաւունքի խնդիրները, ինչպէս նաեւ իրաւանց մասին Հաշտարար Դատաւորներու վճիռէն վերջը եղած վերաքննութիւնը։ Միայն մէկ իրաւարարական Ատեան պիտի ըլլայ, քանի որ եղեռնագատ Ատեանին տեղ չըլլուն Եղեռնագատ Ատեան մը պիտի կազմուի։

Սանճագին դատաւորները պիտի կազմուին Արդարութեան նախարարութենէն անուանուած Նախագահէ մը, որ պէտք է վկայեալ դատաւոր մը ըլլայ, եւ երկու անդամներէ՝ որոնք վաբիներու կողմէն պիտի ընտրուին, Սանճագի Ժողովին իրենց ներկայացուցած ընտրելոց ցուցակէն։

Յօդ. 36. Սանճագի դատարաններուն ճշդած դատ ճիւղերը, չջնջուած եղեռնագատ Ափեաններու պէտք ֆոխաքն։ Այս եղեռնագատ Ատեաններ պիտի քաղ-

կանան նախագահող դատաւորէ մը՝ որ պիտի ընտրուի Վիլայէթի Բարձրագոյն Ատեանի անդամներէն, նաեւ երկու անդամներէ՝ որոնք պիտի ընտրուին Վերաքննիչ Ատեանի կողմանէ Սանճագի իրաւարարներու մէջէն՝ մին Քրիստոնեայ եւ միւսը Մահմետական։ Ոճրագատ Ատեանի չջնջուած ըրած ժամանակամիջոցին՝ յանուանէ վարձք պիտի յատկացուի Հաշտարար Դատաւորաց։

Յօդ. 37. Եղեռնագատ Ատեանը կարգաւ նիստեր պիտի գումարէ ամէն Գազաններու մէջ, ինչպէս նաեւ Վիլայէթին եւ Սանճագներուն գլխաւոր քաղաքներուն մէջ, ուր անոնց ներկայութիւնը անհրաժեշտ կը համարուի։ Սակայն պիտի զբաղի Հաշտարարներուն ոճիրներու վերաբերեալ խնդրոց մասին տուած վճիռներու վերաքննութիւններով, նաեւ առանց վերաքննութեան իրաւունքի՝ այնպիսի ոճիրներով եւ յանցանքներու խնդիրներով որոնք 500 դահեկանէ վեր տուգանք եւ կամ 3 ամիսէն աւելի բանտարկութիւն կը պահանջեն։

Ոճիրներու մասին Եղեռնագատ Ատեանին արձակած վճիռներուն դէմ եղած դիմումներ միայն վճռաբեկ Ատեանին կարելի է ընել։

Յօդ. 38. Եղեռնագատ Ատեանը Գազա մը հաստատելուն պէս, նախագահին առաջին գործը պիտի ըլլայ, կանչել հարցաքննիչ դատաւորը, ու սպահանջել անկէ այնպիսի գէպքերը որ պատրաստ են իրեն (նախագահ) առջեւ տարուելու, եւ այնպիսիները որոնք դեռ պատրաստուելու վրայ են։ Եթէ սա վերջնոյն նկատմամբ ո՛ւ եւ իցէ անկանոնութիւն եւ կամ չափէն աւելի յապաղումներ նշմարէ, անմիջապէս պիտի տեղեկագրէ Արդարութեան նախարարութեան։

Գազա մը հաստատելուն պէս, ինչպէս նաեւ անկէ մեկնելէն առաջ, Եղեռնագատ Ատեանը պիտի այցելէ բանտերը ու պիտի քննէ բանտարկեալներուն վիճակը, եւ ճշդէ անոնց բանտագրերը։

Յօդ. 39. Նահանգին Բաշխափոխ Ափեանը

պիտի բաղկանայ նախագահէ մը, եւ Ատեանին վերաբերեալ իրաւունքի խնդիրները քննելու, եւ Եղեռնագատ Ատեաններուն նախագահներ մատակարարելու բաւական թուով անգամներէ։

Սա իրաւունքի վերաբերեալ խնդիրներուն ատեն պիտի գործէ իբրեւ վերաքննիչ Ատեան, իսկ ոճիրներու վերաբերող խնդրոց միջոցին իբրեւ Եղեռնագատ Ատեան։ Ատեանը կազմուած պիտի համարուի միշտ, երբ նախագահը եւ երկու անդամներ ներկայ ըլլան։ Բայց ատի՝ սա պէտք է ունենայ նաեւ ընդհանուր գաղտնագիր մը եւ բաւական թուով փոխանորդներ։

Յօդ. 40. Հաշտարար դատաւորներուն արձակած վճիռները, նաեւ ամէն կարգի դատարաններուն դատաստանները, Տաճկերէն լեզուով պիտի արձանագրուին։ Տաճկերէն լեզուով գրուած հատուածներ իրենց Հայերէն թարգմանութիւնները պիտի ունենան, երբ տեղւոյն եւ երկու հակառակորդներուն պարագաները զայն հարկ ընեն։

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

ԴՐԱՆ ԵՒ ԴԵՍՊԱՆԱՑ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱՑ ԾՐԱԳԻՐԸ (1)

(Վէրջնական ձեւէն 1895 Հոկտ. 15)

Գլուխ Ա. Կուսակալութիւն եւ Գաւառներ

Յօդ. 1. Իւրաքանչիւր Կուսակալութեան Քրիստոնեայ Մասվէն մը պիտի կարգուի, 1286 Շէվալ 29ի ձրագրուած Կուսակալութեան ընդհանրական վարչութեան կանոնագրութեան երկրորդ գլուխն որամագրութեանց համաձայն։

Ծիշեալ կանոնագրութեանց համաձայն, իրեն

պաշտօնը պիտի՝ ըլլայ Վիլայէթի ընդհանուր գործերուն օգնել, եւ զանոնք արագացնել։

Յօդ. 2. Քրիստոնեայ Մասվիններ պիտի կարգուին նաեւ այն ամէն Սանճաքներու եւ Գազաներու Միւթէսարիֆներուն եւ Գայմագամներուն՝ ուր Քրիստոնեայներ մեծամասնութիւն կազմելով այս տնօրինութիւնը պահանջ կը համարուի։

Գլուխ Բ. Գայմագամներ

Յօդ. 3. Գայմագամէ առանց կրօնի խտրութեան պիտի ընտրուին ներքին գործոց նախարարութենէն իւր իրաւարան վկայեալ անձնաւորութիւններէն՝ ոյոնք պիտի կարգուին Կայսերական հրովարտակով։

Յօդ. 4. Սրդէն ի պաշտօնի եղողներէն անոնք որ կարող կը համարուին, իրենց պաշտօնները պիտի շարունակեն, եթէ վկայեալ չըլլան իսկ։

Եթէ ներկայիս հարկ եղած պաշտօններու հրաւիրելու համար, Միւլքիյէէն վկայեալ բաւականաթուով Քրիստոնեայներ չի գտնուին, խնդիրը առարկայ եղող պաշտօններու աթոռները պիտի յանձնուին արդէն պաշտօնի վրայ եղողներ անձանց՝ որոնք թէեւ ի ձեռին վկայական չեն կրեր, սակայն Գայմագամական պաշտօնէն յարմար կը դատուին։

Գլուխ Գ. Հաւասարին պաշտօններու մէջ Քրիստոնեից հաւասարութիւնը

Յօդ. 5. Վարչային պաշտօնները Վիլայէթին Քրիստոնեայ եւ Մահմետական հպատակութեանց թուոյն համեմատ պիտի յանձնուին Քրիստոնեաներու եւ ոչ Քրիստոնեաներու։

Ոստիկանական եւ ատիկան պինուորաց վարչութեանց մէջ, Քրիստոնեայ պաշտօնատարներուն թիւը պիտի որոշուի քննիչ յանձնաժողովին կողմէն։

Գլուխ Դ. Սանճագներու եւ Գազաներու ժողովներ։

Յօդ. 6. Սանճագներու եւ Գազաներու ընտրեալ կամ պաշտօնի իրաւունք ունեցող (ի պաշտօնե) անդամներէն բաղկացեալ վարչային ժողովները, պիտի մնան եւ պիտի գործեն 1286ի Վիլայէթներու ընդհանուր Վարչութեան Կանոնագրին 61ր. յօդուածին, եւ 1867ի Վիլայէթի Օրինաց 77ր. եւ 78ր. յօդուածներուն համաձայն։ Սակայն արգիլի չեղող կանոնագրին համաձայն ընտրուած են։

Սակայն պարտականութիւնները գծուած են Վիլայէթի ընդհանուր Վարչութեան կանոնագրին 90, 91 եւ 92, նաեւ 1293 Մուհարրէմ Ապրիլ 25ի Վիլայէթի Ընդհանուր վարչութեան վերաբերեալ հրահանգներուն 38, 39 եւ 40րդ. յօդուածներուն մէջ։

Գլուխ Ե. Նահիյեներ

Յօդ. 7. Նահիյէներէն պիտի կազմուին 1286ի Վիլայէթներու Ընդհանուր Վարչութեան կանոնագրին 94—106, նաեւ 1292 Մարտ 25ի Դիւղախրճաբերու Վարչութեան կանոնագրին 1—19ր. յօդուածներուն համաձայն։

Յօդ. 8. Իւրաքանչիւր Նահիյէ պիտի կառավարուի Մէհթէլէ մը, նաեւ չորս անդամներէ բաղկացած ժողովէ մը միջոցաւ, որոնք պիտի ընտրուին բնակիչներէն։

Ժողովը իր անդամներուն մէջէն պիտի ընտրէ Մխթար մը եւ օգնական մը։ Մխթարը պէտք է բնակչաց մեծամասնութիւնը կազմող դասուն պատկանի, իսկ օգնականը՝ փոքրամասին։ Ժողովը ասոնցմէ զատ պիտի ունենայ նաեւ Քարտուղար մը։

Յօդ. 9. Նահիյէի մը բնակչութիւնը եթէ մէկ դասակարգի կը պատկանի, ժողովին անդամները բացորոշաբար այդ դասակարգի բնակիչներէն պիտի ընտրուին, իսկ Նահիյէին բնակչութիւնը եթէ խառնուած է, փոքրամասնութիւն կազմող գասն ալ՝ իր թուոյն համեմատական ներկայացուցիչը պիտի ունենայ, պայմանաւ որ՝ 25 տունէ պակաս չըլլան։

Յօդ. 10. Նահիյէներու Մխթարները եւ քարտուղարները վարձք պիտի սահանան։

Յօդ. 11. Նահիյէներու ժողովներուն անդամակցութեան ընտրելիները, պէտք է որ Նահիյէներու վարչային կանոնագրութեանց 10ր. յօդուածին պահանջները լրացնեն։

Յօդ. 12. Իմամները, Քահանաները, վարժապետները, նաեւ կառավարութեան պաշտօնի մէջ եղող անձնաւորութիւնները չեն կրնար Մխթար ընտրուիլ։

Յօդ. 13. Ժողովի անդամներուն կէսը ամէն տարի պիտի փոխուի։ Մխթարը, նաեւ ժողովի անդամները, վերընտրելի են։

Յօդ. 14. Նահիյէներու Մխթարներուն եւ ժողովներուն անդամց պարտականութիւնները սահմանուած կը գտնուին Նահիյէներուն վարչային կանոնագրին 20—27ր. յօդուածներուն մէջ։

Յօդ. 15. Նահիյեի մէն մի Գիւղը Մուխթար մը պիտի ունենայ, եթէ մէկէ աւելի թաղերէ կը կազմուի եւ բնակիչներն ալ տարբեր տարբեր դասակարգերու կը պատկանին, իւրաքանչիւր թաղ ու դաս իր յատուկ Մուխթարը պիտի ունենայ։

Յօդ. 16. Գիւղ մը երկու Նահիյեի չի կրնար վերաբերիլ։

Գլուխ Զ. Արդարութիւն

Յօդ. 17. Ամէն տեղ Մուխթարին նախագահութեամբ Մեջլիս ժողով մը պիտի ըլլայ։ Սակայն պաշտօնը պիտի լինի տեղւոյն բնակչաց մէջ ծագած վէճը բարեկամաբար եւ օրինաց արամադրութեան համեմատ վերջացնել։

Յօդ. 18. Գիւղերու մէջ Հաշտութեան Դատաւոր-

Նիքա պաշտօնը Սերերու Ժողովը պիտի կատարէ, իսկ Նահիյներու մէջ՝ Նահիյէ Ժողովը։ Անոնց պարտականութիւնը եւ իրաւասութեան սահմանները օրէնքի մէջոցաւ սահմանուած են։

Յօդ. 19. Կէսը Քրիստոնեաներէ եւ միւս կէսը Մահմետականներէ, եւ առնուազն վեց անդամներէ բաղկացած փոքր ժողովներ, պաշտօն պիտի ունենան իւրաքանչիւր Վիլայէթի մէջ առկախ մնացած գործերը փութացնել, նաեւ պիտի հսկեն բանտերու վրայ՝ քաղաքային տեսանողներու օրինագրութեան 2ր. գլխուն համաձայն։

Հակողութիւնները միեւնոյն ժամանակ 2 հսկիչներու ներկայութեամբ պիտի կատարուին, մին՝ Քրիստոնեայ, միւսը՝ ոչ Քրիստոնեայ։

Գլուխ Է. Ոստիկանութիւն

Յօդ. 20. Ոստիկանաթիւնն պաշտօնեաներ պիտի ընտրուին Վիլայէթի Քրիստոնեայ եւ ոչ Քրիստոնեայ բնակիչներուն թուոյն համեմատ թէ՝ Քրիստոնեաներէ եւ թէ՝ ոչ Քրիստոնեաներէ։

Յօդ. 21. Իւրաքանչիւր վարչային ճիւղերու, Նահիյներն ալ ժէջը հաշուելով. բաւականաչափ ոստիկանական զօրութիւններ պիտի սահմանուին։

Նահիյէի ոստիկանութիւնը Միւտիրին հրամանին տակ պիտի ըլլայ, ոստիկանապետի մը հրամանատարութեամբ։

Սակայն ղէնքերը նաեւ համապիսոնեներու ձեւերը տրգէն ընդունուած ձեւով պիտի ըլլան։

Գլուխ Ը. Ոստիկան գինուորներ

Յօդ. 22. Ոստիկան Զինուորականի պաշտօնեաները, գեր պաշտօնեաները, եւ գինուորները պիտի ընտրուին կայսրութեան հպատակ Քրիստոնեայ եւ ոչ Քրիստոնեայ հասարակութենէն, Վիլայէթի բնակչութեան մէջ իւրաքանչիւրին թիւերուն համեմատութեամբ։

Ոստիկան գինուորները վարձք պիտի վճա-

րուին Վիլայէթի գանձէն։

Ոստիկան գինուորաց թոշակները կայսերական բանակին հասարակ զօրքերու թոշակներէն բաձր պիտի ըլլան, եւ պաշտօնատարներունը՝ կայսերական բանակին պաշտօնեաներու տրուածին հաւասար։

Յօդ. 23. Ոստիկան գինուորաց պարտականութիւնները պիտի ըլլան կարգ ու կանոնին հսկել, նաեւ սուրհանդակը պաշտպանել։

Գլուխ Թ. Գիւղային Ոստիկանութիւն

Յօդ. 24. Նահիյէի Ժողովը բնակչութեան տարբեր տարբեր դասակարգերէ ընտրեալ Գլուխէն Ոստիկանական մարմին մը պիտի կազմակերպէ։

Սակայն թիւը քսնթրոլի մնայուն Յանձնաժողովին կողմանէ պիտի որոշուի, իւրաքանչիւր Նահիյէի պէտքին, միւտիրի տեղեկագրին, եւ Վալիին առաջարկութեանը համեմատ։

Սակայն զէնքերը եւ համազգեստները պատերազմական ժամանակին պիտի կարգադրուին։

Գլուխ Ժ. Բանտեր եւ Նախաքննիչ Յանձնաժողով

Յօդ. 25. Բանտերու եւ բանտարգելութեան վայրերու մասին եղած կանոնները, նոյնութեամբ պիտի գործադրուին։

Յօդ. 26. Վիլայէթներու ընդհանուր վարչութեան վերաբերեալ հրահանգներուն 1—12ր. յօդուածներուն մէջ կանխատեսուած Նախաքննիչ Յանձնաժողովը պիտի կատարէ իր պաշտօնը վերջին ատեանի կանոնաւորութեամբ։

Գլուխ ԺԱ. Բողերուն Քօնթրոլը

Յօդ. 27. Բղջաց գաղթումի վայրերը ընտրելէ պիտի որոշուին այնպէս որ, Սչիրկէսներու ձեռքով բնակիչներուն վնաս չի հասնի։ Պաշտօնեայ մը իր ձեռքը բաւականաչափ գինեալ զօրու-

քիւն եւ ոստիկան զինուորութիւն ունենալով պիտի ընկերանայ մէն մի ցեղի գաղթումին։ Ոստիկան—ժամիսէր մըն ալ պիտի ընկերանայ իրենն։

Գրդեր իրենց գաղթած ժամանակ տեղային իշխանութեանց քով պատանդներ պիտի թողուն։

Զէնք կրելու եւ անցագրի մասին եղած կանոնները պիտի գործադրուին նաեւ գրգերուն համար։

Թափառաշրջիկ ցեղեր պիտի հրաւիրուին հաստատուիլ մանաւանդ հողերու վրայ, զորս կառավարութիւնը պիտի տայ իրենց։

Գլուխ ԺԲ. Համիտիյէ հեծելազօրեր

Յօդ. 28. Մարզանքի ժամանակէն զատ՝ Հոյիպէյէ հեծելազօրայ անդամներուն զէնք եւ համազգեստ կրել արգիլուած է։

Այս ժամանակէն դուրս Համիտիյէ հեծելազօրաց անդամները, պիտի հպատակին սովորական դատարաններուն։

Ատոնց ծառայութիւնը մանրամասնութեամբ սահմանող զինուորական կանոնագրութիւն մը պիտի պատրաստուի առանց յապաղման։

Գլուխ ԺԳ. Կազմածագրեր

Յօդ. 29. Ստացուածոց թուղթերը վերաքննող Յանձնաժողովներ պիտի կազմուին Սանճագներուն եւ Վիլայէթներուն կեդրոնները։

Այս Յանձնաժողովները, երկուքը Քրիստոնեայ եւ երկուքը ոչ Քրիստոնեայ, չորս անդամներէ պիտի բաղկանան, որոնց պիտի նախագահէ կամ Գեւանին նախագահը եւ կամ Ստացուածոց վերին հսկիչը։ Ատոնց որոշումները պիտի հաղորդուին Վարչային Ժողովին։

Ատոնցմէ զատ, Կ. Պոլսէն տարուէ տարի չորս Պատուէրներ պիտի ղրկուին մէն մի Վիլայէթ, ստացուածոց խնդիրներու մասին եղած ո՛ եւ է անկանոնութիւնները քննելու։

Գլուխ ԺԴ. Հարիահատարուած

Յօդ. 30. Հանրային զօրութեան գործածութիւնը արգիլելու նպատակաւ, Հանրային պաշտպանութեան, գիւղերու կամ քաղերու ժողովրդէն ընտրուած Մախթարներուն կամ Հաւատիններուն ձեռքը պիտի տան քաղերը, ուր իւրաքանչիւր բնակչին վճարելիք տուրքը գրուած պիտի ըլլայ։ Այս պաշտօնեայք գրամին երբէք պիտի չդպչին, ոչ ալ իրաւունք պիտի ունենան իրենց անստեւներուն կամ իրենց համար ուտելիս պահանջել։

Միայն վերոյիշեալ Մախթարներ եւ Դրութմահաւաքներ պատասխանատու պիտի ըլլան հարկերը հաւաքելով արքունական գանձը յանձնելուն։

Գլուխ ԺԵ. Տասանորդներ

Յօդ. 31. Տասանորդները վարձու պիտի տրուին։ Տասանորդաց մեծագրանակ վարձու տրուիլը ջընջուած է. փոխանակ, գիւղ գիւղ վարձու պիտի տրուին ժողովրդին անունով, եթէ գժուարութիւն մը ծագի, ժողովուրդը կրնայ դատարանի դիմել։ Եթէ որ եւ իցէ գիւղի մը մէջ, ոչ ոք Տասանորդը վարձելու համար գին կ՛առաջարկէ եւ կամ առաջարկուած գինը բուն արժէքէն նուազ է, յայնժամ կառավարութիւնը ինք պիտի ստանձնէ՝ այն նպատակաւ շինուած կանոնագրութեան համաձայն։

Զէյ ալխաթլընեան սովորութիւնը ջնջուած լինելով՝ հանրօգուտ գործերու համար տեսակով կամ դրամով օգնութիւններ պիտի չարունակուին առջի պէս։

Իւրաքանչիւր Վիլայէթի Հաւաքակոչ Կընդհանուր պիւտճէն, պիտի որոշուի հանրային կրթութեան նախարարութենէն։

Ինչպէս գարդ, նոյնպէս յետ այսու, անհատական պարտուց, նաեւ գանձային տուրց համար պարտապանին տունը, ապրելու համար անհրաժեշտ եղած հողը, աշխատութեան գործիները, մշակութեան անասունները եւ հունտը վաճառել արգիլուած է։

Գրախ Ժ.Զ. Բօնրեօյի ելեւոյեան Ցանձնաժողով

Յօդ. 33. Բ. Դաւթը կէսը Իրէատեանէներէ եւ կէսը Մահմետականներէ կազմուած՝ Թնդիքըլէ Մեհեան Ցանձնաժողով մը պիտի կազմուի. Առանց պաշտօնը պիտի ըլլայ բարեկարգութեանց ճշդիւ գործադրման վրայ հսկել։

Դեսպանները բարենորոգմանց գործադրման, նաեւ ներկայ կանոնագրուած օրինաց գործադրութեան վերաբերող որեւէ խնդիր գիտողութեան, հաղորդակցութեան եւ տեղեկութեան իրենց Թարգմանները միջոցաւ այս ժողովին պիտի ներկայացնեն։

Երբ Բ. Դաւթը եւ Դեսպանները համաձայնութեան գան, թէ այս ժողովը իր գործը կատարած է, յայնժամ նա պիտի լուծուի։

Վ Ե Ր Ջ

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0418537